+ 00 AUG 2010

ՀԱՆԳԷՍ ՄՇԱԿՈՑԹԻ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

NI

U.

Ubastuete-1048tuete

фигья 1933

"V E M"

REVUE BIMESTRIELLE ARMÉNIENNE

DIRECTEUR: S. VRATZIAN.

የበዺ ዜ ኄ Դ Ա Կ በ Ի Թ Ի Ի Ն

«ՎԷՄ» (Խմբ․)	1
ՊՐՈՖ․ Ն․ ԱԴՈՆՑ խաչատուր Աբովեանի Վախճանը	5
Ա. ՋԱՄԱԼԵԱՆ — Ամենայն Հայոց Բանաստեղծը	14
3. <u>ԶԱԻՐԵԱՆ — Սայհաթ Նովա</u>	28
Ռ․ ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ — Ռ․ Պատկանեանի անտիպ նամակները	39
Շ․ ՆԱՐԴՈՒՆԻ. — Փորձ Համեմատութեան Երբրայական	
Բանաստեղծութեան եւ Գողթան Երգերու միջեւ	53
Ա. ԽՈՆԴԿԱՐԵԱՆ — Օպոզիցիան Հանրապ Հայաստանում	63
Վ․ ՓԱՓԱԶԵԱՆ — Հայկական Բարենորոգումները	83
վ. ՄԻՆԱԽՈՐԵԱՆ. Անջատականները	100
ԲԺ · Մ · ՉԱԼԵԱՆ — 80ական եւ 90ական թւականները /	
8 · ԹԱԴԷՈՍԵԱՆ — Մոսկւայում	121
ԱՆՑԵԱԼՔ . Ա. Շահխաթունեան (Ն. Աղբալեան)	
Արմէն Գարօ. Նար-Դոս	122
ՀԻՆ ԹՈՒՂԹԵՐ — Հայրիկի նամակը — Շահան Ջրպետի	
նամակը Ղուկաս կաթին	133
ԿԵԱՆՔ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹ — Հեթում Պատմիչ եւ չինական	
նկարչութիւնը. — Խ. Աբովեանի արձանը. — Ռուսահայ	
Թատրոնի 75ամեակը	141
ԳԻՐՔ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼ — «Հայ Մամուլը»	144
ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ	148
ՑԱՒԵԼԻԱԾ. Վահրամ հպ Մանկունի, «Գէորգ Դ.	
եւ իր ժամանակը»	1-16

ՔԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՑՄԱՆՆԵՐԸ

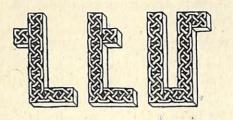
Ամերիկա, Բրիտ. կայսրութիւն, Եգիպտոս,	
իտալիա՝ տարեկան	65 ֆրան։
Ֆրանսա եւ այլ երկրներ Ռումանիա, Բուլգարիա, Ցունաստան, Սիւրիա,	50 ֆրան։
Պարսկաստան	40 ֆրան։
Հասցէ՝ նամակների, դրամի, յօդւածների եւ ո տեսակ առաքումների համար —	ւրիշ ամէն

S. VRATZIAN,

4, Sq. Léon de Bertalot, Courbevoie-Bécon (S).

Vem-Pierre.

Gérant: V. Hampartzoumian.

ԵՐԿԱՄՍԵԱՑ ՀԱԵԴԵՍ ՄՇԱԿՈՑԹԻՆԵՐ ՊԱՏՄՈՒԹԵՐԱՆՐ

ամբագիր՝ Ս. Վ. ՐԱՑԵԱՆ

Ա. ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 1.

U 5 . 00 . 2013

1933

ՍԵՊՏ -- ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

"4 b J "C

Թերթ ու պարբերական շատ ունինք արտասահմանում, կարելի է ասել՝ շռայլութեան աստիճան շատ, այդ պատճառով այս նոր հանդէսը ոմանց կողմից, թերեւս, դիտւի ուժերի եւ նիւթական միջոցների աւելորդ սպառում։ Մեզ թւում է, որ այսպէս մտածողները կը սխալւեն։ Մեր համոզումով «Վէմ»ը ծնունդ է կեանքի իրական պահանջի։

Ի՞նչ է լինելու «ՎԷմ»ի նպատակը, նրա զբաղումի հիմնական առարկան ։

Երկու խօսքով՝ ՄՇԱԿՈՅԹ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ։

Մշակոյթը մի ժողովրդի հոգեւոր եւ նիւթական ստեղծագործութեան արդիւնքն է, ազգային հանճարի խտացումը, այն ամուր-անսասան վէմը, որի վրա հաստատւած է ազգային գոյութեան չէնքը։ Ժողովուրդները մշակոյթով են ազգ։ Առանց զարգացած, կենդանի մշակոյթի ազգ չկայ։

Մշակոյթը իր էութեամբ ազգային է։ Ո՛չ միջազգային, ո՛չ
դասակարգային — գերազանցապես ազգային։ Որպես մի ժողովորդի մտաւոր, բարոյական ու տնտեսական, մի խօսքով, բովանդակ կարողութխենների թանձրացեալ արտայայտութիւն՝ մշակոյթն
իր վրա կրում է ազգային անհատականութեան կնիքն ու թափը։
Ինչքան մի ժողովուրդ վեր է քաղաքակրթութեան սանդուխքի
վրա, այնքան բարձր ու կատարեալ է նրա մշակոյթը։ Ասել է՝
մշակոյթը ժողովուրդների զարգացման և յառաջադիմութեան աստիճանաչափն է։ Այս իսկ պատճառով՝ ով ուզում է ծառայել իր
ժողովրդի յառաջադիմութեան՝ ամենից առաջ պէտք է աշխատի
բարձրացնել ու կատարելութեան հասցնել նրա մշակոյթը։

491-2001

Պատմական դէպքերի բերումով հայ ժողովուրդն այսօր բա_ ժանւած է երկու խոշոր հատւածների՝ ա՛յն որ ապրում է խորհրրդային Միութեան սահմաններում, ա՛յն որ ցրւած է ծագաց ի ծագս աշխարհի՝ տարագիր եւ անհայրենիք։ Հայ մշակոյթն էլ իր գոյութեան պայմաններով եւ զարգացման հնարաւորութիւն_ ներով գտնւում է այս երկու տրամագծօրէն տարբեր միջավայրերի ազդեցութեան ներքոյ — այնտեղ՝ առարկայ ընկերային խելացնոր փորձերի, այստեղ՝ ուծացման ու փոշիացման սպառնալիքի տակ։ Այնտեղ՝ «ձեւով ազգային, բովանդակութեամբ միջազգային կուլտուրայի» քաղաքականութեան կիրառումով խորհրդային իշխա_ նութիւնը ձգտում է արմատախիլ անել հայ ժողովրդի ինքնուրոյն գոյութեան եւ զարգացման հիմքերը, ազգային ազատ անհատականութեան տեղ հաստատլե անկերպարան ու դիմազուրկ կոլխոց։ Այստեղ, իրրեւ հետեւանք տիրող բացարձակ ազատութեան մշակոյթի ասպարէզում, քանակով ու որակով թոյլ մշակոյթները արագութեամբ ձեւափոխւում ու լուծւում են մեծ ազգերի մշա_ կոյթի անծայրածիր ովկիանոսներում։

Այս պայմաններում երկու միջավայրերի մէջ էլ հայ ժողո_ վրրդի համար ստիպողական գործ է դառնում ինքնապաշտպանու թիւնը, ազգային մշակոյթի, հետեւաբար եւ ազգային հաւաքական գոյութեան հնարաւորութիւնների ամրապնդման պահանջը։ Այնտեղ՝ պաշտպանւել *բոնի* այլասերման եւ ապազգայնացման դէմ. այստեղ՝ պաշտպանւել *աղա'տ* այլասերման եւ ապազգայնացման դէմ։ Ե՛ւ այնտեղ, ե՛ւ այստեղ քաղաքական պայքարի կողքին անխուսափելի կերպով լայնանում է, խորանում է նաեւ մշակութային պայքարի ընդհանուր ճակատը։ Վե՛ր հանել անցեայի ու ներկայի արժէքները, շնչել ազգային մշակոյթի մթնոլորտում, համակւել, ապրել ու ոգեւորւել հայ արւեստով ու գրականութեամբ, մեր սքանչելի ժողովրդի մտքի ու բազուկի, նրա անշէջ լոյսի պես դարեր ու դարեր վաուող հանճարի ստեղծագործած արգասիքներով — մեր դատի յաջողութկան համար նոյնքան մեծ եւ անհրաժեշտ գործ է, որքան եւ պայքարը քաղաքական գետնի dpm:

Ազգային ինքնապաշտպանութեան եւ զարգացման տեսակէտից նոյնքան կարեւոր ազդակ է եւ պատմութիւնը։ Եթէ անվիճելի է, որ այսօրը կամուրջ է երէկւայ եւ վաղւայ միջեւ, որ ապագան՝ անցեալի շարունակութիւնն է, ճշմարիտ է նոյնպէս, որ ապագայի շէնքի լաւագոյն կառուցման համար, ամենից առաջ, հարկաւոր է ճանաչում անցեալի։ Պատմութիւնը լաւագոյն, դպրոցն է, որ

իմաստութեան դասեր է աւանդում։ Սոսկական անհատ թէ ժողովուրդ, ազգ թէ դասակարգ, պետութիւն թէ մասնաւոր կազմակերպութիւն, ընկերային իւրաքանչիւր կենդանի մարմին պարտա_ ւոր է գիտնալ իր անցեալ կեանքի հանգամանքները, որպէսզի կարողանայ առողջ եւ հաստատուն հիմքերի վրա դնել իր ներկան ու ապագան։ Անցեալի փորձր պատմութեան միջոցով է փոխանցւում նոր սերունդներին։ Ապրւած փորձից օգտւել, պատմութիւնից իմաստութեան եւ ներշնչումի խրատներ առնել, անցեալի լոյսով լուսաւորել գալիքը, անցեալի միջոցով ծառայել ապագային — ա՛յս է պատմութեան բուն նպտակը։ Կամ մեր մեծ երգիծարան 3. Պարոնեանի խօսքով՝ «Պատմութիւնը՝ ետիդ նայել, առջեւդ տեսնել» ։ Աւելի եւս վճռական․ «Կապրին ա՛յն ժողովուրդները, որոնք անցեալի հպարտութիւնն ունին, ներկային պինդ փարած են իրենց ստեղծագործութիւններով ու իտէալներով եւ որոնք իրաւամբ վստահաբար կը նային ապագային» (3 · Շահ_ րիկեան):

Այս տեսակէտից, չափազանց մեծ աշխատանք կայ դեռ հայ մտաւորականութեան առջեւ։ Ճիշտ է, վերջին տաննամեակում շօշափելի գործ է կատարւած այս ուղղութեամբ, բայց մեր պատամութիւնը, մանաւանդ նրա նորագոյն շրջանը, որ «Վէմ»ի զբաղումի գլխաւոր առարկան է հանդիսանալու, կարելի է ասել, մնացել է կատարեալ արօս՝ չհերկւած հող։ Վաղուց արդէն ժամանակն է, որ պատմական նիւթերը հանւեն հանրային եւ անհատական դիւանների փոշիների տակից, աւելի լայն չափերով քննւեն ու լուսարանւեն՝ պարգելու համար հայ անցեալ կեանքի իրական պատկերը իր բոլոր արտայայտութիւններով։

վերջապես, չպետք է մոռանալ եւ այն կարեւոր հանգամանքը, որ, ինչպես ամեն ժողովուրդ, հայն էլ ստեղծւած չէ արտաքին աշխարհից անկախ, մեկուսի կեանքով ապրելու համար։ Նրա կեանքն ու ճակատագիրն էլ հազար ու բիւր թելերով կապւած են ուրիշ ժողովուրդների կեանքին ու ճակատագրին։ Այդ պատճառով, թէկուզ հենց հայ մշակոյթի եւ պատմութեան ուղիների նշտորոշման համար անհրաժեշտ է ծանօթ լինել ու հետեւել նաեւ ուրիշ ժողովուրդների կեանքին եւ զարգացման պայմաններին։

Ահա ա՛յս նպատակներին է ուզում՝ սպասաւորել «Վէմ»ը։ Բնականաբար, նա ոչ առաջինն է այս ասպարէզում, ոչ էլ վերջինն է լինելու։ Նա չի գալիս նոր Ամերիկաներ բանալու խոստումով։ Նրա դերը լինելու է համեստ — միանալ ուրիշների թափած ճիգին՝ այն համոզումով, որ ինչքան շատ լինեն մշակոյթի եւ պատմութեան բնագաւառում աշխատողները, այնքան լաւ հայ ժողովըրդի համար։

Առանց աղմուկի, կամ ի յառաջագունէ կազմած կարծիքի եւ նախասիրութեան, «ՎԷմ»ը ջանալու է արձանագրել, երեւան հանել, քննել ու վերլուծել հայ, կարելիութեան սահմաններում նաեւ ուրիշ ժողովուրդների մշակոյթի եւ անցեալ կեանքի փաստերն ու հանգամանքները, պարզել նրանց ներքին իմաստը եւ կապակցութեան մէջ դնել ապագայ զարգացման հեռանկարների հետ։ «ՎԷմ»ի ղեկավար սկզրունքն է լինելու գիտական առարկայականութիւնն ու նշմարտութիւնը, միայն նշմարտութիւնը, ամրողջ ճշմարտութիւնը՝ համոզւած, որ անգամ ամենադառն ճշմարտութիւնը աւելի օգտակար է, քան ոսկեզօծ ու շաքարապատ սուտը։

իր առաջադրած նպատակին հասնելու համար «ՎԷմ»ը չի փակւելու դաւանաբանական կամ հատւածական պարիսպների մէջ։ Նրա էջերը բաց պիտի լինեն մեր մտաւորականութեան բոլոր ստեղծագործ խաւերի առջեւ, որոնք տոգորւած են հայ ժողովրդի հաւաքական գոյութեան ու զարգացման մտահոգութիւններով եւ անկեղծօրէն ցանկանում են ծառայել հայ մշակոյթի եւ պատմութեան դատին։ Եթէ ներելի է այս համեմատութիւնը, «ՎԷմ»ը իր սահմանում ձգտելու է դառնալ յառաջադէմ մտաւորականութեան կոալիսիոն, մի տեսակ խորհրդարան մտքի ու խօսքի, ուր ծեծւելու են մեր անցեալի հարցերը՝ ապագայի անսխալ ուղիներ հարթելու նպատակով։ Անցեալ դէպքերի ճիշտ լուսաբանութեան եւ գնահատութեան համար հայեացքների տարբերութիւնը, կամ նոյն իսկ ներհակութիւնն ու բախումը անպայման դրական գործօն է։

Վերջացնելուց առաջ, երկու խօսք էլ հանդէսի նիւթական կողմի մասին։ Մենք չենք քաշւում ասելու, որ «Վէմ»ի նիւթական ապահովութիւնը ամբողջապէս կախւած է ընթերցող հասարակութեան ցոյց տալիք հետաքրքրութեան, համակրանքի եւ աջակցութեան աստիճանից։ «Վէմ»ը զուտ գաղափարական ձեռնարկ է, նրա թիկունքում անհատ կամ կազմակերպւած յենարաններ չկան։ «Վէմ»ի միակ յենարանը իր հաւատն է դէպի սկսած գործի կարեւորութիւնը։ Իսկ յայտնի է, որ հաւատով լեռներ կարելի է շարժել տեղից։

bሆየ ·

ՊՐՈՖ · ՆԻԿ · ԱԴՈՆՑ

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎԵԱՆԻ ՎԱԽՃԱՆԸ

Այն մարդը, որ պէտք է խաղաղ Հանդչէր փառքի Թաւչեայ բարձերի վերա, կորաւ անյայտուԹեան մէջ։ Շատերը փորձեցին լուծել այս խորհրդաւոր անհետացումի կնձիռը։ Ի դուր։ Ահա մի նոր փորձ եւս. Խաչատուր Արովեանի անյայտ բացակայումը, Ա. Բակունց*)։

Արդե[°]օք յաջողել է Ա. Բակունց պատռել անյայտութեան բօղը։ Տարաբախտարար, ո՛չ։ Կարելի է ասել, որ եղած քօղի վրա պարզել է մի նոր եւ բանաստեղծական չղարչ։

Երիտասարդ Հեղինակը տրամադրել է նոր եւ մինչեւ այժմ անծանօթ նիւթեր եւ եկել է այն օտարոտի եզրակացութեան, թէ Արովեանի չջացումը դաղանի կապ է ունեցել 1848 թեր փետըըւարեան յեղափոխութեան հետ, այսինջն, մեծ ընդվղումի ձայնը հրապուրել է Արովեանին եւ ստիպել թողնել տուն-տեղ, ընտանիջ եւ անցնել անխլօրէն Երասխը դէպի ՏաձկաՀայաստան եւ այնտեղից էլ թերեւս մի ուրիչ(°) տեղ։

Այս անհեթեթ դաղափարը կաչկանդել է հեղինակի մտածողութիւնը եւ թիւր ու կամայական ուղղութիւն տւել ամբողջ հետազոտութեան։

Արտասովոր ներողամտութեամբ անպարտ է արձակել պ․ Բակունց այն անձերին, որոնք անպայման Համարատու են տխուր իրողութեան, եթէ ոչ իսկական մեղաւորներ։

Նա անդցոյչ է, երբ պնդում է, որ դաւառապետն ու ոստիկանապետը, այդ երկու ոխերիմները անբախտ Աբովեանի, կատարել են իրենց պարտականութիւնը խղձմաօրէն, ամիսներ չարունակ, որպէս թէ որոնել են, եւ բնաւ յանցապարտ չեն, եթէ արդիւնջի չեն Հասել։

Սակայն, փաստերը այլ բան են ասում , այն փաստերը, որ բերում է ինջը Բակունցը։

^{*)} Ակսէլ Բակունց, խաչատուր Աբովհանի անյայտ րացակայումը, *Երև*ւան, 1932

Արովեանը դուրս է եկել տանից 1848 Թւին ապրիլի 2ին եւ այլեւս չի վերադարձել։

Մարտ Գիդ նա արդէն արձակւած էր տեսչական պաշտոնից. եւ մնացել էր դպրոցում որպէս պայաօնակատար տեսչի մինչեւ նոյն ամսի 31. նոր տեսուչը, նրա փոխանորդը, ոմն Տուրկեստանով ժամանել էր մարտի 30ին եւ նոյն օրն եւեթ չտապել էր ստանալ դպրոցի դիւանը։ Բայց Հազիւ կարողացել էր ստուդել նախորդ տարբալ գործերը։ Ձարմանայի է որ այդջան անհամրեր նոր տեսուչը չէ չարունակել հայւառութիւնը հետեւեալ՝ մարտի 31 եւ ապրիլի 1 օրերը։ Այն ինչ մարտի 31ին Արովեանը Թւում է Թէ եղել է դարոցում , ջանի որ իր ձեռքով կազմած դուսակա ուսուցչական ռոճիկների վերաբերում է այդ օրւան։ Ափսոս, որ Բակունց աւել է միայն Աբովեանի ստացականը. արժէր դերել ամբողջ ցուցակը։ Հին տեսուչը Թէեւ արդեն պաշտօնաԹող էր մարտի 9ից, բայց չարունակել է վարել դպրոցի գործերը մինչեւ մարտի 31, եւ չնայելով այս Հանդամանջին, նրա ռոճիկը Հայւած է միմիայն մինչեւ մարտի 9ր, որ է 9 րուրյի 33 կոպեկ։ Պաչաշնակատարութեան համար վարձատրութիւն չեն տւել, մի րան, որ բնորոյում է իչխանուԹեան անարդար վերաբերումը դէպի երէկւայ տեսուչը:

Միանդամայն բնական է Հարցնել, ինչո°ւ Արովեանի յաջորդը, որ այնպէս Հապճեպով, իր դալստեան օրն եւ եթ ձեռջը
դրել էր դպրոցի դործերի վերա, յանկարծ դսպում է իր աչխոյժը
եւ չի հետաջրջըւում դպրոցական դործով ո՛չ մարտի 31, ո՛չ ապրիլի մէկին, եւ ոչ երկուսին։ Ապրիլի 3ին լսում է, որ Արովեանը
նախորդ օրը տանից դուրս եկել եւ դեռ չէ վերադարձել եւ հարկ
է տեսնում անյապաղ յայտնել դաւառապետին։ Այլեւ խնդրում
է նրան դրկել մի պաշտօնական անձ ներկայ լինելու դպրոցական
հաչիւների ջննութեան, կարծես վոտահ էր, որ Արովեանի կո-

Ձարմանալի չէ° նոր տեսչի այս նոր փուխկոտութիւնը եւ այն էլ երեջօրեայ ջնէածութիւնից յետոյ։ Արովեան կարող էր գիչերած լինել բարեկամի մօտ, դուցէ իր հայրենի դիւղն էր դնացել կամ դործով մնացել մի այլ տեղ։ Բնական էր սպասել մինչեւ խնդիրը պարզւէր, արդեօջ չջացումը ժամանակաւոր է թե ընդմիչտ։ Նոր տեսչի բռնած դիրջը ինջնին կասկած է յարուցանում, կարծես նա դիտէր որ վերադարձը անյոյս էր։

Նոր տեսչի երեջօրեայ հանգիստը հասկանալու համար, են-Թադրեցինը, որ Թերեւս տօնական օրերն են եղել, որ արդելել են գործը չարունակելու։ Մարտի 31 արդարեւ կիւրակի օր էր 1848 Թւին, մեծ պասի կիւրակիներից մէկը, եւ հետեւապէս հասկանալի է Տուրկեստանովի դադարը միայն այդ օրւան համար։ Ցաջորդ երկու օրը, ապրիլի 1 եւ 2 տօն չկար եւ ուրեմն անհասկանալի, որ նա չէր չտապել ստանձնելու դպրոցը։

Մի այլ կնձիռ։ Տեսանք որ Բակունցի Հրատարակած վաւերագրից երեւում է որ Արովեան մարտի 31ին կազմել է ուսուցիչների ռոճիկացուցակը, որի հիմամբ նոյն Բակունց ասում է, որ մարտի 31ին Արովեան վերջին անդամ դուրս է դալիս դպրոցից, առանձնանում իր սենեակում եւ անհետ կորչում։ Սակայն, մարտի 31ին կիւրակի էր, դպրոցը փակ, եւ Արովեան չէր կարող ո՛չ դպրոցում լինել, ո՛չ ռոճիկների ցուցակը կազմել ու իր բաժին 9 րուբլին ստանալ։ Ապա ուրեմն Արովեանի ստացականը (էջ 51) եթե վաւերական է, չէ կարող դրւած լինել մարտի 31ին։

Արովեան ուսուցիչների ռոճիկը պատւիրել էր, ըայց մարտ ամուայ արձանագրութիւնը չէր կազմել եւ որովհետեւ, ըստ Բակունցի, առանց այդ արձանագրութեան չէր կարելի նոր «դրամական գրանցումներ անել մայր մատեանում», ուստի նոր տեսուչը կեղծում է Արովեանի ստորագրութիւնը եւ ուսուցիչներին սոտրագրել տալիս, այսինջն կազմում է արձանագրութիւնը եւ ստորեւ դնում Արովեանի ձեռջը։

Պէտը է խոստովանեն, որ ո՛չ այս ձեւակերպութեան իմաստը եւ ոչ էլ կեղծարարութեան անհրաժեչտութիւնը չեմ հասկանում։ Նոր տեսուչը, այլ եւ դաւառապետը, որ դպրոցի պատւաւոր տեսուչն էր, իրաւագօր էին ամէն ինչ դործել դպրոցի
նկատմամբ, ըննել հաչիւներ, բաչխել ռոճիկներ, կազմել արձանագրութիւն, առանց պէտը ունենալու արձակւած տեսչին, թող
թեկ կեղծելու նրա ստորագրութիւնը։

Կեղծարարութիւնն աւելի դատապարտելի է ջան արձանագրութեան վերաբերեալ ձեւականութիւնը։ Այս եւս մի տխուր վկայական այն դպրոցական մթնոլորտի բարոյագիտութեան, որից Հեռացաւ Արովեան։

Նոր տեսուչը ամսի 3ին խնդրել էր դաւառապետին, որ մի լիազօր նչանակէ դպլոցական դործերը ջննելու համար։ Գաւառապետը նչանակել էր ոստիկանապետին։ Սրա ներկայութեան ստուղել էին դրամարկղը, ջննել հաչւեմատեանները եւ ոչ մի դեղծում չէին դտել։ Այս ջննութիւնը կատարւել էր ամսի 6ին։ Իսկ սրանից առաջ, հարկ էին տեսել կեղծել Արովեանի ստորագրութիւնը, երեւի առանց ոստիկանապետի մասնակցութեան։ Անհասկանայի վարմունը։

Գաւառապետը ապրիլի 8ին պատւիրում է վերջապէս ոստիկանապետին սկսել Արովեանի գործի ըննութիւնը։ Ապրիլի 20ին նոյն դաւառապետը հաղորդում է փոխարջային։ Պէտք է կարծել, որ 12 օրւայ ապարդիւն որոնումներով գաւառապետը գործը փակւած է համարել եւ այս մասին յայտնել բարձրագոյն իչխանութեան ։ Հաւանօրէն փոխարքայի դիւանէն նոր Հրահանդ է դալիս գաւառապետին։ Մայիսի 17ին ոստիկանապետը դիմում է դարոցի տեսչին եւ Հարցնում , արդեօք Արովեան դրամական գեղծումներ չի արել եւ Հարկադրւել փախչել։ Ոստիկանապետը ինջը անձամբ ներկայ էր եղել դրամարկդի եւ մատեանների ջննու-Թեան, գիտէր որ ամէն ինչ իր տեղն էր եւ ուրեմն իր դիմումը միանգամայն աւելորդ էր։ Թւում է, որ բարձրագոյն իչխանու*թեան առաջ արդարանալու Համար դաւառապետը եւ ոստիկա*նապետը փորձ են անում դրամական վատնում դտնել եւ տեսչի անհետացման մի հիմ գտնել, արատաւոր հիմ ։ Ի՞նչ միջոցներ է ձեռը առնում այնուհետեւ ոստիկանապետը, ի՞նչ խուղումներ կատարում , լայտնի չէ ։ Հաւաստի է միայն , որ այս անդամ եւս գործը փակւած է համարւում լունիսի 24ից առաջ։ Նոր տեսչի փոխանորդ Վեքիլովը իր յունիսի 24ի հաղորդագրութեան մեջ, լայանում է Անդրկովկասի դպրոցների վերատեսչին, որ ոստիկանունիւնը աւարտել է Արովեանի դործի ըննունիւնը եւ ներկայացրել ուր հարկն է:

Յուլիսի 31ին Երասիր ափին դանում են մի կմախը։ Ոսարկանուժիւնը դոհ կը լինէր, եժէ կարելի լինէր ապացուցանել,
որ Աբովեանի կմախջն է։ Սակայն, բժչկական ջննուժիւնը ցոյց
է տալիս, որ մատաղահաս աղջկայ ոսկորներ են։ Խոր-Վիրապի
մօտերջը դանւած կօչիկը եւս նոյն նպատակին է ծառայում, դայց
դարձեալ անյաջող։ Վերջին երկու պարադաները իսկապէս կատ
չունին Աբովեանի դործի հետ, դոնէ անմիջական կապ, այսինջն,
ոստիկանուժեան որոնումների արդիւնջ չեն, այլ պատահական
յայտնուժիւններ ջրէական ընտւորուժեամը։

Արովեանի դործը երկու չրջան է ունեցել, ապրիլի 6ից մինչեւ ապրիլի 20 և մայիսի 17ից մինչեւ նախջան յունիսի 24 ։ Հակառակ Ա. Բակունցի հաստատուխեան Թէ ոստիկանապետը եւ դաւառապետը ամէն ջանջ դործ են դրել դանելու Արովեանին, տեսնում ենջ, որ ընդհակառակը, այդ երկու պաչտօնեաները չատ անփոյթ վերաբերում են ունեցել, ոչ մի լուրջ ջայլ չեն արել, ո՛չ մի հարցուփորձ, ո՛չ մի հետախուզութիւն տեղի չէ ունեցել գլացել են անգամ սուրհանդակներ դրկել Երեւանից դէպի դուրս տանող գլխաւոր ուղիները։ Ընտանեկան հարցաջննութիւնն անպամ չատ պակասաւոր է։ Ընտանիջին վերագրած այն յայտարարութիւնը, որ վերջին երեջ օրը Արովեան անջուն դիչերներ է ունեցել, նոյնն է, ինչ որ ասել է ծառան եւ այս տեղեկութիւնն եւս չի հաստատուում, եթէ մարտի 31 թւակիր ստացականը դրւած է ապրիլի մէկին, ինչպէս հաւանական է թւում։ Քննութիւնը չի աշխատել պարգել թէ ինը րուրլին յանձնե՞լ է Արովեան իր կնոջը, կամ ի՞նչ վիճակի մէջ է թողել իր գրջերը, ձեռագիրները, ինչպէ՞ս է բաժանւել իր կնոջից եւ դաւակներից, արդե՞ օջ նկատելի էր որեւէ նչան հեռագնացութեան։ Եթէ Արովեանի անհետանալը նախավճիռ ծրագրի ծնունդ լինէր, անկարելի է, որ այն զգայուն մարդը որեւէ կերպով չմատնէր իր հոդեկան վիճակը վերջին հրաժեչտին։

Ա. Բակունց երկու նամակ է հրատարակել. երկուսն էլ գրւած են Երեւանից Թիֆլիս Գէորգ Ակիմեանին։ Սա Արովեանի աչակերտն էր եւ բարեկամը։ Իր ուսուցչի կորստեան լուրը առնելուց յետոլ չէ դադարել նամակներ դրել իր մերձաւորներին եւ տեղեկութիւններ խնդրել։ Նամակագիրները անգրագէտ մարդիկ են։ Առաջին նամակագիրը Արովեանի Հեռանալը վերագրում է մի յանցագործութեան։ Մի երկու տարի առաջ Աբովեան մի գերմահացու հետ պէտը է բարձրանար Մասիսի գագաթը։ Նրանց փորձը մախողել էր․ բայց եւ այնպէս , Թուղթ էին գրել եւ Հաւատացրել իրենց դրկողներին, որպէս Թէ յաջող եյք են ունեցել։ Վերջը ջննութիւնը պարցել էր, որ նրանջ իսկապէս չեն կարողացել բարձրանալ։ Նամակ գրողն այն գաղափարն ունի, որ Մասիսի կատարը ելնելը մի յանձնարարութիւն էր, որ եթե չկատարէին, պէտը է պատժւէին։ Նամակագիրը կարծում է, որ դերմանացին գրել էր Արովեանին հետեւեալ նախարգուչացումը. «մէկ էլ որ էն նեմեցն մեկ գիր էր գրել Արովեանի վրեն Թե ես էս գիրն քեգ գրեցի ես տեղ գրաց(?) ես էսպես(') մեռա դու ինք քոյ դլիլի չարէն տես, բայց որ էն գիրըն երկար չի ջաչեց որ նայ գորաւ»։

Ընդգծած բառերը սխալ են կարդացւում։ Նեմեցը չէր կաբող գրել Թէ ես մեռայ եւ մեռած տեղը նամակ գրել։ Տեղ գրաց(?) ոչինչ չէ նչանակում, պէտք է կարդալ դէզգէրայ, օտար բառ է դործածական ժողովրդի բերանում եւ նչանակում է վկայաԹուղԹ։ Գերմանացին գրում է Թէ նամակո Թող ծառայէ ջեղ վկայաԹուղԹ, որ ասածս ճչմարիտ է։ Եւ ի՞նչ է ասում։ Փո-

խանակ՝ ես Էսպէս մեռալ, առաջարկում ենք կարդալ՝ ես եայ *մեռայ կամ ես* Էսայ *մեռայ* ։ Գերմանացու տողերի իմաստն այն է թե իրեն արդէն սպառնում է պատիժ եւ Արովեանին զգույացնում է, որ իր գլխի ճարը տեսնի։ Հայ նամակագրի կարծիջով Արովեան փախել է այս նամակի հետեւանքով, վերահաս պատժի երկիւդից, որովհետեւ որպէս Թէ նամակն ստանալուց քիչ յետայ է, որ անհետանում է Արովեան:

Անտարակոյս է, որ դերմանացին յայտնի երկրաբան Արիխն է, որ յիրաւի փորձել է բարձրանալ Մասիս՝ ընկերակցութեամբ Արովեանի եւ այս առնիւ գժտունիւն էր ծագել նրանց մէջ։ Մ. Բակունց երկու սխալ է դործում, երկու անհիմն ենթադրութեամբ։ Նախ՝ կարծում է, որ Արովեանի ենթադրական թղթակիցը Աբիխը չէ, այլ մի ուրիչ անյայտ գերմանացի։ Ցետոյ են-**Թադրում է, որ նրա նամակի այն տողերը, որ ինչը, ինչպէս** տեսանը, ուղիղ չէ կարդացել, խուլ ակնարկ են որպես Թէ փետրրւարեան յեղափոխութեան։ Երկու կամայական ենթադրութիւնից ծագում է մի երրորդը. դերմանացու խորհրդաւոր ակնարկը, որպէս Թէ Արովեան հասկացել է եւ յափչտակւած յեղափոխութեան աւետիսից, Թողել է տուն-տեղ եւ հեռացել, ուղդելով իր ջայլերը դէպի կախարդիչ ձայնը։

Գեորդ Ակիմեանի Երեւանի անգրագետ Թղթակիցը գրում է, ի միջի այլոց, որ Արովեանի ձայնը Ղարսից է դալիս, «որ չատ մարդ քոմակ ունի եւ շատ էլ չալիշ են գալիս, Գեորդ ջան, դարդ չի անես նորա մասին աստւած ողորմած է»։ Ա. Բակունց կարծում է, որ «չալիչ եկողները» ոստիկանութիւնն է եւ Արովեանի ազգականները, այսինքն այն անձինք, որ որոնում էին նրան։ Այն ինչ խօսքը նրանց մասին է, որոնք «քոմակ» են անում Աբովեանին : Նամակագիրը յայտնում է չրջող լուրերից մէկր, որի Համաձայն Արովեան անցել է Կարս եւ այնտեղ չրջապատւած «չատ մարդերով» ինչ-ինչ պատրաստուխիւն է տեսնում դադտնի նպատակով:

Այս միաջը կրկնւում է նաեւ երկրորդ նամակում՝ գրւած մի ուրիչ անձի կողմից, բայց միեւնոյն չրջանից։ Զանագան լուրեր կային ժողովրդի մէջ Արովեանի կորուստի առնիւ։ Ասում էին, որ այս տարի եւս պիտի սարը բարձրանար, վախեդաւ ԹԼ չկարենալ եւ փախաւ, կամ Թէ տեսել են Զանգի ափին, ուր Հրել ձգել են գետը, տեսել են՝ Գանձակ Հնամաչ չորերով, տեսել են՝ Կարս, տեսել են՝ Ակոռի մէկ քարի վրա նստած լայիս։

Այս լուրերը, մէկը միւսէն անհաւանական, պարապ երե-

ւակայութեան արդիւնք են։ Ա. Բակունց ընդունելի է Համարել, որ Արովեան անցած լինի տաձկական սահմանը, ուրեմն մերձաւորապէս Կարսի լուրը։

Բոդենչտետի ասելով , Արովեան իր վերջին նամակում գրած է եղել Թէ՝ վճռել է Թողնել ռուսական ծառայութիւնը, դնալ Հայաստանի ներջին մասը եւ այնտեղ պարապել երկրագործութեամը, որով հետեւ իր չնչին եկամուտները չեն գոհացնում <u>թ</u>ադաքի պահանջներին։

Բակունցի աչքում Արովեանի յայտարարութիւնը մի ապաղոյց է ի նպաստ իր ենթադրութեան, որ նա կարող էր անցած լինել Երասիսը։ Սակայն, Թւում է Թէ Բոդենչանաի ուղղած աոդերը այլ բան չեն քան դառնացած սրտի վայրկենական գեղմունք եւ սխալ կը լիներ այնտեղ ծրագրային խորհուրդ տեսնել։ Արովեան այնջան միամիտ չէր եւ ոչ անտեղեակ Հայ դեղջկական կեանջին, որ լրջօրէն կարծէր Թէ հնարաւոր էր աւելի ապահով ապրուսա գտնել գիւղում։

Հայաստանի ներջին մասը, ըստ Բակունցի, Տանկանայաստանն է։ Արովեան որպէս Թէ հիասԹափւած էր ռուսներից եւ նաեւ Հայ մ Թնոլորտից , սկսած Ներսէս Աչտարակեցուց , ուստի եւ բարոյապես պատրաստ էր Թողնելու Ռուսահայաստանը։ Բակունց Արովեանին վերագրում է տաճկական համակրանը, որպէս հակազդեցութիւն ռուասկան յուսախարութեան։ Այստեղ Թւում է թե մեղանչում է ձչմարտութեան դէմ, կամենալով տուրք տալ իր չրջապատում տիրող տրամադրութեան։ Աբովեան Հոդեկան տարտամ դրութեան մէջ էր, երբ հասաւ փետրւարեան յեղափոխութեան Համբաւը, որ կայծակի նման ձեղջեց խաւարը եւ լուսшւոր ուղի բաց արեց նրա առաջ։ Այսպես է մտածում Ա. Բակունց։ Բայց չէ պարդում, Թէ ի՞նչն է իսկապէս քաչում Արովեանին, Թրջական լաւատեսուԹի՞ւնը, Թէ ֆրանսական յեղափոխութիւնը։ Թւում է թէ գկայսերն կայսեր տալու ցանկու-*Թեամբ աշխատել է լծել խորհրդային արտաջին ջաղաջականու*թեան երկու սրավար նժոլգները՝ լեղափոխութիւն եւ տաձկական րարեկամութիւն, Արովեանի, հայ վերածնունդի հօր, կառջին, այն կառջին, որ պիտի տանէր նրան ղէպի խորհրդաւոր անյայ-மாடிசிட்டு . . .

Արովեանի ընկեր Ս. Նագարեանը այն միտքն էր յայտնել, որ Արովեան յուսաՀատութեան տխուր ժամին թերեւս ինջնասպան է եղել։ ԱրեւմտաՀայ Ստեփան Ոսկանը Հաւանական է Համարում , որ աջսորւած լինի Սիբիր ։ Կան մարդիկ , որոնց վախտ միտքը ուրիչ պատճառ չէ գտել քան այն, որ արատաւոր սիրոյ դոհ է եղել։ Կարելի է ընտւին արհամարհել այս ենԹադրուԹիւնը, ինչպէս վարւել է պ. Բակունց եւ որ նրան պատիւ է բերում։ Արովեանի վերջին ժամերը այնքան տադնապալից են, որ սիրոյ մարմանջ տեղ չէր կարող ունենալ նրա յուղումնալից հոդու մէջ։ Երեւանի լոժիների վայել ենԹադրուԹիւն է, ինչպէս որ վերջերս գրչի մի ստահակ անվարժ մարուկի սանձարձակուԹեամբ փորձեց սմբակահարել նչանաւոր հայի յիչատակը, իր հոդեկան հիւանդուԹիւնից բաժին հանելով պաչտելի անձին։

Ա. Բակունց իրաւունք ունի, երբ յետ է մղում սիրային արկածի ենթադրութիւնը, բայց սխալւում է, կարծելով որ Հայ թաղջենութեան ղէպի խեղճ թուրջերը ունեցած ատելութիւնից է ծագել այդ վարկածը։ Այս պատճառարանութեան Համեմը եւս աւելորդ է։ Բնականն այն է, որ վատ ենթադրութիւնը բխում է այն, որ պատկանում է Ա. Բակունցին, ամենէն աւելի է Համապատասխանում Աբովեանի Հոդեկան դրութեան։ Աբովեան այն անձերիցն էր, որ աշխարհ են դայիս խորհուրդը ճակատին եւ երադները Հոգում ։ Բնութեան այդպիսի ընտրանիների Համար իրականութիւնը թանգ է այն չափով, որչափ նա Հնարաւոր դաչտ է ներկայացնում երազների համար։ Հակառակ դէպքում, իրականութիւնը կորցնում է իր արժէջը եւ երադներն են դառնում տիրական եւ քաչում ղէպի այլ ղաչտեր։ Ա. Բակունց բանաստեղծ է եւ ըմբռնել է Աբովեանի Հոգերանութիւնը։ Եթէ կարողանար Հիմնաւորել իր ենթադրութիւնը, մի նոր ծաղիկ ձգած կր լինէր անյայտ չիրիմի վրա։ Տաճկահայաստան անցնելը, եթէ հաստատւէր, մի նոր դափնի կր բերէր Արովեանին, որպէս նախակարապետի այն գործունկութեան, որին հետադայ սերունդները պէտը է կապէին ՀայուԹեան ըաղաքական անուրջները։

Սակայն , Ա. Բակունցի ենթադրութիւնը հեռու է իսկու-Թիւնից , բանաստեղծական տեսութիւն է ։

Արովեանի կորուստը որոնելու է Երեւանում, ո՛չ Երեւանից դուրս։ Ապրիլ ամսին, երբ անհետացաւ Արովեան, Այրարատեան դաչտը, ենէ ոչ ամբողջ Հայ երկիրը, փայլում է դարնան բոլոր պճրանքով։ Գարնանացանի ժամանակ է, դաչտերը լի աշխատաւոր ձեռքերի հոծ բազմունեամբ։ Անկարելի է, որ եւրոպական դգեստով մի մարդ անցնէր Երեւանից դէպի Երասխ, առանց ուչադրունիւն դրաւելու։ Հայ դիւղացին դիտող եւ դննող է։ Մեղնից ամէն ոք դիտէ անձնական փորձով։ Երեւանից տանող ճանապարՀները անբնակ եւ խոպան վայրերով չեն անցնում ։ Միթէ[°] Հնարաւոր է, որ ոչ մի աչը տեսած չլիներ օտարական ուղեւորին։ Երեւանում Արովեան երկու աչկարայ Թչնամի ունէր. այդ գաւառապետն էր եւ ոստիկանապետը, երկրի գոյգ գօրաւորները։ Երկու տարի առաջ, 1846ին, յաջողել էին Արովեանին երեքօրեայ րանտարկութեան ենթեարկել։ Անդդուչութիւն կր լինէր սրանց օձիքը բաց Թողնել եւ պէտք է մչտապէս կասկածի տակ պահել մինչեւ խնդրի վերջնական լուծումը։ Ստեփան Ոսկանի երկիւղն այնջան էլ անհիմն չէ․ հարկաւ ոչ աջսորի իմաստով։ Արովհան վտանգաւոր անձ չէր ձանաչւած րարձրագոյն իչխանութեան աչջում , որպէսզի խօսջ լինէր Սիբիրի մասին ։ Սակայն , այլ է րարձրագոյն իչխանութիւնը եւ ա՛յլ դաւառականը։ Կովկասեան դաւառապետութիւնն ու ոստիկանութիւնը երբեջ իր բարձրու-Թեան վրա չեն եղել կանդնած ։ Հայ-Թրջական կոտորածների ժա- մանակ երեւաց նրանց էութիւնը։ Ի՞նչ էին ներկայացնում , որպէս մարդ եւ պաչաշնեայ, գաւառապետ Բլաւացկի եւ մանաւանդ ոստիկանապետ Մորոխովեց։ Անչուչտ, աւելի վստահելի տիպեր չէին, քան նրանց յաջորդները մեր օրերում։ Արովեան աննչան ույն չէր․ քավաճի առաջին դառուսակարը՝ արմախոր շատանակունեան աչըր, եւրոպական գիտնական ուղեւորների առաջնորդը, օր ցերեկով անձետանում է եւ ոստիկանութիւնը չէ կարողանում դանել։ Այս ապիկարութիւնը աւելի քան կասկածելի է։ Երբ ոստիկանապետը, որ անձամբ ներկայ էր եղել դրամական հաշիւների ըննութեան եւ ոչ մի գեղծում չէր գտել, մի ամիս յետոյ դիմում է դարոցի տեսչին եւ Հարցնում, արդեռը դրամական վատնում չէ° գործել Արովեան, սրանով արդէն մատնում է իր դերասանութիւնը։ Իսկ դերասանութիւնը գործի մէջ մի վարագոյը է, որ ս թօղում է որոնելի իսկութիւնը:

Այսպէս, Արովեանի դատը մնում է առ այժմ բաց եւ երկու պաչաօնեաները, որպէս միակ մեղադրեալներ, պիտի կրեն պատասիանատունեան ծանրութիւնը՝ մինչեւ որ նոր փաստեր անպարտ արձակեն կամ դատապարտեն։

Ա. Բակունցի աչխատութիւնը, ամ էն պարագային, մի կարեւոր նպաստ է դործին չնորհիւ նոր նիւթերի եւ նոր մեկնաբանութեան։ Ձենք կարող չնկատել, որ դիրքը աւելի պիտի չահէր, հթե լեղուն եւ ոճը խնամւած լինէին, ինչ որ սպասելի էր մի վիպադրից։

Pphrutլ

ԱՐՇԱԿ ՋԱՄԱԼԵԱՆ

ԱՄԵՆԱՑՆ ՀԱՑՈՑ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԸ

(3. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆԻ ՄԱՀՒԱՆ ՏԱՍՆԱՄԵԱԿԻ ԱՌԹԻՒ)

Տիտղոսները երբեմն դարմանալի պատմութիւններ ունին։— Ձայրոյթի մի վայրկեանին, կիստհեղնական եղանակով, Ցովհ. Թումանեանը իր վրա առաւ ամենայն հայոց բանաստեղծի տիտդոսը*) եւ այլ եւս չկարողացաւ դուրս դալ նրա տակից։ Սկղբում նա բարկանում էր, երբ մենջ նրան, «Հորիդոն»ի խմբագրատանը, կատակով ամենայն հայոց բանաստեղծ էինջ կանչում. բայց վերչը, երբ ամէն կողմից սկսեցին այդ տիտղոսով վրա տալ՝ նա վարժւեց, երեւի ղգալով, որ «ամենայն հայոց բանաստեղծ» յոր-Ջորջման մէջ կատակից աւելի մի բան կար ամենջիս համար։

Եւ, իրօբ, մեր համոդմունքով, այդ տիտղոսը վայելում էր

Թումանեանին ըստ ամենայնի:

Ամենայն Հայոց բանաստեղծ էր նա նախ եւ առաջ այն որստճառով, որ մեր բանաստեղծներից ոչ մէկը չէ կարողացել խտացնել իր բերժւածների մէջ Հայ ժողովրդի լաւ ու վատ բարբերը, տրամադրուժիւնները եւ ձգտումները այնպիսի լրուժեամը, ինչպէս այդ արել է Թումանեանը իր բաղմալար ընարով։

Աժենայն Հայոց բանաստեղծ էր նա իր ջերժողական չունչի լայնուժեամը եւ իր արւեստի պարզուժեամը, նրբուժեամը ևւ կատարելուժեամը։ Մեր ջննադատներից ոմանք ժամանակին մատենանչել են եւ այսօր էլ մատնանչում են Թումանեանի երկերի մէջ երեւցած այս կամ այն ժերուժիւնը։ Բայց, նրանք բոլորն էլ, մէջն առնելով եւ իրոտ դժւարահանները, ստիպւած են խոստովանել, որ Թումանեանի ստեղծագործուժիւնները, իրենց ամբողջութանն մէջ, եղակի տեղ են գրաւում մեր բանաստեղծական գրականում ժետնան անդաստանում։

Վերջապէս, ամենայն Հայոց բանաստեղծ էր Թումանեանը իր աննախընժաց ժողովրդականուժեամը։ Մանկական աշխարհում նա մոռացնել աւեց Ղազարոս Ադայեանին եւ ուրիչներին։ Կիսա-դրագետ ժողովրդական դանդւածների մէջ, ոչ մի Հայ բանաստեղծ այնքան կարդացւած, Հասկացւած եւ դնահատւած չէ, ինչքան Թումանեանը։ Գրական ճաշակ ունեցող Հասարակուժեան մէջ եւս նա մեր ժամանակւայ ամենամեծ Հայ բանաստեղծի Հռչակն ունի։ Վալերի Բրիւսովը, Համաչխարհային պատերազմից առաջ, պընդում էր նոյն իսկ, ժէ Ռուսաստանի այն ժամանակւայ բանաստեղծներից ո՛չ մէկը չէր կարող մրցել Թումանեանի Հետ։ Մինչեւ անդամ մեր կոմունիստները, որոնք, ինչպէս կը տեսնենք, չարհաղանց չատ պատճառներ ունեն դուրս նետելու Թումանեանի երկերը իրենց մատենադարաններից եւ մոռացուժեան տալու Հեղինակին՝ ստիպւած են տեղի տալ նրա տաղանդի մեծուժեան եւ ժողովրդականուժեան առջեւ...

Մակայն, Թումանեանը ոչ միայն իբրեւ գրող, այլ եւ իբրեւ անձնաւորութիւն խիստ հետաքրքրական մի տիպ է ներկայացնում։ Վստահօրէն կարելի է ասել, որ նրան անձնապէս ճանաչողները, և, նոյն իսկ ոչ միայն լաւ կողմից ճանաչողները, նրա մահւան մէջ ողբացին ոչ միայն առաջնակարգ բանաստեղծի, այլ եւ մի վերին աստիճանի ին ընտաիպ մարդու անհետացումը մեր հանրա-

լին կեանքի ասպարերից:

Դրա Համար էլ կարեւոր ենք նկատում , մեր մեծ բանաստեղծի մահւան տասնամեակի առԹիւ , մի քանի ծանօԹուԹիւններ տալ

արտասահմանի հայութեանը նրա նկարագրի մասին։

Ասում ենը մի ջանի ծանօթութիւններ, որովհետեւ մեր ձեռջի տակ չունենը անհրաժեչտ նիւթերը՝ Թումանեանի դիմադծութիւնը լրիւ կերպով կատարելու համար։ Ստիպւած ենք սահմանափակւել դլիսաւորապէս մեր անձնական յիչողութիւններով եւ
ապա՝ մի ջանի կցկտուր նիւթերով, որոնք, Պ. Մակինցեանի
ստորադրութեամբ, լոյս տեսան, սրանից մի ջանի տարի առաջ,
«Նոր Ուդի» հանդէսում։»)

Սակայն, կարծում ենջ, որ մեր սահմանափակ նիւթն եւս բաւական է ամենայն հայոց բանաստեղծի մասին տարածւած Թիւր մաջերը ցրելու եւ նրա դէմջը, իր կարեւոր դծերով, ընթերցող

Հասարակութեանը ներկայացնելու Համար։

Թումանեանը, դոպւած պածանքի դգացմունքով, ասում էր յաճախ, Թէ ինքը Մամիկոնեան իչխանների չառաւիղներից է։ 1894ին Թիֆլիսում լոյս տեսած «Հորիզոն» գրական հանդէսի մէջ, «Բաջերի կեանքից» յօդւածում, նա գրում է, որ իրենց տոհմը հին ազնւական տոհմերից մէկն է։ Այդ հին ազնւական տոհմը, ըստ Թումանեանի ենԹադրուԹեան, սերում է այն Մամիկոնեան-ներից, որոնք 10րդ դարում, պոկւելով Տարօնից՝ եկան հաստատեցին Լոռու Դսեղ դիւղում։

Մի օր, երբ «Հորիզոն»ի խմբագրատանը այս մասին նորից

houg pungely mungh.

^{*)} Պատմութիւնը հետևւեալն է. 1915ին Էջմիածնում մի վէն է ծաղում Գերրդ կաթողիկոսի եւ 8. Թումանեանի միջեւ՝ տեղական դազթականներին վեհարանի կիսաւարտ նոր չէնչում տեղաւոթելու խնդրով։ կաթողիկոսը, որ լսել անդամ էէր ուղւմ այդ մասին, իր խօսջն արժէցնելու համար, բացադան-չում է.— «Վերջապէս, ես ամենայն հայոց կաթողիկոս եմ»։ — «Վերջապէս, ես էլ ամենայն հայոց բանաստեղծ եմ», րորրոջւած վրա է բերում 8. Թուժմանեանը, որին կատաղեցրել էր կաթողիկոսի վերաբերմունչը դէպի վանջի բակում եւ Վաղարչապարի փողոցներում թափթիկոսի դարձաւ, եւ «ամենայն հայոց բանաստեղծ» տիտղոսը մի տեսակ ժողովրդականացաւ։

^{*)} Stin «bap Angli», 1929 No 2-3. 18 185-206

— Մամիկոնեան իչխանների հաստատելը Դսեղում փաստ է՝ վկայւած գիւդի դերեզմանաջարերով, Մամիկոնեան տոհմի յիչատակին կանգնեցրած դեղեցիկ խաչքարերով եւ Բարձրաքաչ ս. Գրիգոր վանջի աւերակներով։ Բայց ինչի՞ վրա ես Հիմնւում պնդելու համար, թե ձեր տոհմը կապ ունի այդ իչխանների հետ։

— Առաջինը, պատասխանեց Թումանեանը, մեր բնտանիջի մէջ մնադրած աւտնդութիւնների վրա։ Իսկ երկրորդը՝ այս ամառ

համեցիր Դոեղ ինձ հիւր եւ ինչու կր տեսնես:

Նոյն ամառը Ն. Աղբալեանի եւ Վ. Քրմոյեանի հետ մի ջանի օրով Հիւր էինք Թումանեանի մօտ Դսեղում։ Նա մեդ տարաւ դիւղի պատմական դերեզմանատունը եւ, ի միջի այլոց, ցոյց տւեց մի տապանաջար, որի վրա Մամիկոնեան իչխանը միաժամանակ եւ Տէրանց իշխան էր կոչւում:

— Այս so տեսա°ր — դարձաւ նա ինձ՝ յիչեցնելով մի քանի տետի մենոյին աստ արմի աւրբնաց վենոյինբան խոսարնունիւրն — դէ, հիմա ընանը զիւղը, եւ հարցրու ում կուղես. ամենըն էլ

թեղ կասեն, որ մեր աունը Տէրանց աուն է կոչւում:

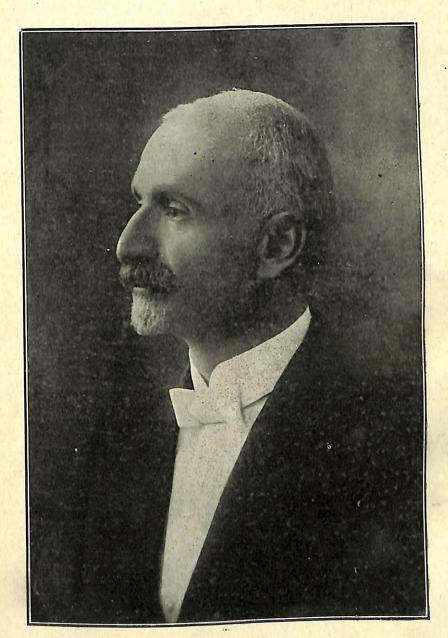
Թէ որջա՛ն Համոդեցուցիչ էր Թումանեանի պատճառաբանութիւնը իր ազնւական ծագման մասին — այդ մի կողմ ենջ **Թողնում : Կարեւորն այն է, որ նա իրեն Մամիկոնեան պայադատ** էր նկատում եւ Հպարտ էր դրանով:

Հպարտ էր նա առանձնապէս իր պապերից մէկով — Ցովակիմ Մեհրաբեան Թումանեանով, որին խաչատուր Արովեանը Հե-

տեւեալ տողերն է նւիրում «Վէրը Հայաստանի»ի մէջ.

«Սարերի, ձորերի միջում մեծացած, դադանի ու Հարամու արիւնը Թափելով էր նրա ոսկորները Հաստացել։ Երկու տղամարդ նրա մէջջը չէին կարող խտտել, Հինդ մարդ նրա մէկ ձեռքը չէին կարող ոլորել, նրա դյուխը մէկ օր չէր ցաւել։ Կերածը՝ մեղը ու կարագ եր, հագածը՝ չալ, կոխածը՝ ծաղիկ ու չիման, ադրիւըների վրա, մէչի միջումն էր նա օրօրոցումը աչքր բաց արել։ Նրան ի՞նչ կր դիմանար։ Աժդահա ու ոչ տղա-சியரா:

«Վախսուն ջանից աւելի՝ հոգի՝ հարս, փեսայ, Թոոր, ծոռը առաւօտր նրանց տանիցը դուրս էին գայիս, րիդունը մեանը նրանց օճորջի տակին ջնում, ու նրանց Հարիւր տարեկան Հէրը դեռ երեկոյեան երեխի պէս՝ րեխերն ոլորում, միրութը սանդրում, փափախը կոտրում նրանց Հետ՝ պար գալիս — պար դալի, խաղալիս — խաղում, սաց ածելիս չատ անգամ ինքը սացը ձեռներից խլում, ածում, խաղում, քսան տարեկանի պէս ձիու վրա նստում, սապարը գցում ու սարերում, ձորերում, չադրի տակին՝ պարզկա դիչերը — որդւոցն իրան արած քաջութիւնները, լոռըցունց, աղամարդու-Թիւնը, հին-հին բաներից, լազգուց, Թուրջից հազար րաներ պատմում»:

ցովՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

491-2001

Թումանեանի ասելով՝ այս Յովակիմի մօտ ոչինչ մարդ Է եղել Աբովեանի Հերոսը՝ Աղասին։

Սակայն, այս տոհմական հպարտութիւնը Թումանեանի մօտ չեր արտայայուում ազնւական դոռողութեամբ, որ յաճախ կարելի էր տեսնել, օրինակ, Ղարաբաղի մէլիջների նոյն իսկ կրթեած ժառանդների մօտ։ Թումանեանը չատ ժողովրդական կամ ընկերական մարդ էր. մեծի հետ՝ մեծ, փոջրի հետ՝ փոջը եւ ամենջի հետ խոնարհ ու սիրալիր։ Նրա տոհմական հպարտութիւնը սնունդ.
Էր տալիս այլ տրամադրութիւնների։

Սրանցից առաջինը հայրենասիրութիւնն էր, որով, ինչպէս յայունի է, Մամիկոնեան տոհմը այնջա՛ն փայլել է մեր պատմունեան մէջ։

Թումանեանը Հայրենասէր էր բառիս լաւագոյն իմաստով։ Հայի Հայրենիջը, Հայ ժողովուրդը իրրեւ ազգային ուրոյն Հաւաքականութիւն, Հայկական Հանձարի հին արտադրութիւնները, մեր ազգային մչակոյթի ներկան ու աստագան անխղելիօրէն կապւած էին նրա Հողու հետ։ Անկեղծօրէն Հրճւում էր, երբ մի լուսաւոր թան էր յայտնագործում մեր անցեալի կամ ներկայի մէջ եւ խորապէս ցաւում մեր Հին ու նոր կեանջի յոռի կողմերի վրա։

Այս հայրենասիրութիւնը պղատոնական չէր, այլ խիստ դործօն. որովհետեւ նա խթանւում էր չարունակ հանրային դործ
կատարելու մի տրամադրութեամբ, որ խիստ տիրական էր Թումանեանի մէջ եւ նրա նկարադրի երկրորդ յատկանչական դիծն
էր կազմում: Հակառակ մեր բազմաթիւ դրողների, որոնք, ջաչւած հանրային դործերից, սիրում էին անձնատուր լինել դրչին
ու թղթին, Թումանեանը ամէն առթիւ նետւում էր հասարակական
կեանքի եւ ու դեռի մէջ եւ մինչեւ անդամ յաձախ ինջն էր առիթներ ստեղծում հանրային դործերով պարապելու համար։ Ինչպես
ամենջը, նոյնպես եւ ինջը Թումանեանը ջաջ դիտէր, որ այս
դործերը վնասում են իր դրական աշխատանջներին բայց հան-

Հայ աղատագրական չարժումները 90ական Թւականների վերջերից սկսում են ծաւայւել Կովկասում. Թումանեանը նրանց մեջն է։ Եկեղեցական կայշածների բռնագրաւման եւ Հայ-ինա-Թարական կռիւների ժամանակ, մենք տեսնում ենք նրան խիստ գործոն դերի մէջ: 1912ին Թիֆլիսում կազմեում է Ազգային Բիւըս Թիւրքաչալ ժողովրդի քաղաքական պահանջները պաչապանելու համար՝ Թումանեանը անդամ է Աղգային Բիւրօին։ Համաչխարհային պատերադմի սկզբին առաջանում են հայ-կամաւորական չարժումները՝ Թումանեանը նրանց մէջն է յորդորոցի եւ արախուսողի դերում ։ 1915ին, ռուսական զօրջերի նահանջի Հեաեւանթով, Վասպուրականի եւ Տուրուբերանի աղկտանար ժոզովուրդը թափւում է Արարատեան դաչար՝ Թումանեանը իրրեւ առաջինրբերից ղէկը, որաշուղ է ճօնբետույով ու նգաւսն աիփով վարաիւած այդ գաղթական բազմութիւնների մէն, ընտրե ձաւբեր ամոջելու համար։ Ձինադադարից յետոյ, Թիֆլիսում կազմւում է հայկական մի նոր Բիւրը՝ որոշելու համար, թե ինչ վնասներ

S

է կրել անդրկովկասեան Հայութիւնը Թիւրքական արչաւանըներից, եւ մենը տեսնում ենը Թումանեանին այդ Բիւրօի նախագահի պայաօնում ։ Հայ-վրացական պատերազմի ժամանակ, Թումանեանը ոտ-ձեռ ընկած աշխատում է օր-առաջ վերջ տալ ընդհարումներին : Թիւրքական երկրորդ արչաւանքի ժամանակ (1920) նա կենդանի աջակցութիւն է ցոյց տալիս այն բոլոր գործիչներին, որոնը Վրաստանում հայ կամաւորներ էին ժողովում Հայաստանի բանակն ուժեղացնելու Համար։ Փետրւարեան ժողովրդական ապատամբութեան ժամանակ, նա չտապում է Հայաստան՝ պայթարող կողմերի կրջերը Հանգստացնելու եւ խաղաղութիւնը վերականգնելու համար։ Վերջապես, խորհրդային իչխանունեան օրով, երբ հարկ է տեսնում արտասահմանի հայութեան մէծ օժանդակութիւն կազմակերպել սովահար Հայաստանի օգնութեան Համար, Թումանեանը, չնայած իր հիւանդոտ վիճակին ատանձնում է Հայաստանի Օգնութեան կոմիտէի նախագահութիւնը եւ Համապատասխան առաջելութեամբ գալիս արտասաՀման ։

Բացի այս կարգի դործերից, Թումանեանը կենդնի Հետաըրբրուժիւն ունէր եւ դէպի մեր աղդային-մշակուժային ձեռնարկները — մամուլ, դպրոց, կրժական-բարեսիրական ընկերուժիւններ եւն։ Յիչատակուժեան արժանի են, մասնաւորապէս, նրա ժափած ջանջերը՝ Հայ Գրողների Ընկերուժիւնը կեանջի կոչելու եւ պահպանելու Համար։ Նրա նպատակն էր այս ընկեըուժեան միջոցով ապահովել ապադան Հայ դրականուժեան, որ նա մեր աղդային մշակոյժի հիմըն ու ժապեւպսակն էր Համարում

մ իաժ ամ անակ ։

Բոլոր այս մատնանչումները դեռ եւս լրիւ պատկերը չեն տալիս այն աշխատանըների, որոնց մէջ արտայայուել են Թու-մանեանի Հայրենասիրական եւ Հանրային դործչի տրամադրու-Թիւնները։ Բայց դրանը էլ բաւական են՝ դաղափար տալու Հա-մար այդ տրամադրու-Թիւնների ուժդնութեան մասին։

Սակայն, Թումանեանի Հայրենասիրութիւնը ոչ մի առընչութիւն չունէր թթու ազգայնականութեան կամ չովինիզմի հետ։ Նա բարեացակամ վերաբերմունը ունէր գէսլի բոլոր ժողովուրդները եւ խորապէս վրդովւում էր ո՛եւէ ժողովրդի վերաբերմամը կատարւած անարդարութեան դէմ։

Մասնաւորապես բարեացակամ էր նրա վերաբերմունքը դէպի մեր հարեւան ժողովուրդները, որոնց ճակատադրին նա սերտօրեն կապւած էր համարում հայ ժողովրդի բախտը։ «Տուտուց վրացի կամ տղետ Թաթար ենք ասում ու անցնում, չմտածելով, որ առանց վրացու եւ թախտրի բարեկամութեան ու դործակցութեան մենք ո՛չ հանգիստ օր կարող ենք ունենալ եւ ոչ բարդաւաձում»—ասում էր նա այն օրերին, երբ Թիֆլիսում հայերի ու վրացիների կրջերը չատ բորբոջւել էին, անդրկովկասեան պոլիտեխնիկումի վայրի ընտրութեան խնդրով։*)

Եւ, մեր Հարեւանների հետ մերձեցում ու բարեկամութիւն Հաստատելու Համար, Թումանեանն աչխատում էր մեծ անկեղ– ծութեամբ եւ եռանդով։

Վրաց գրողներից եւ մտաւորականներից չատերի հետ նա կութային եւ ջաղաջական կեանքը, մինչդեռ անմիջական հարեանի կեանքին ու ձգտումներին միում են կատարելապես անհան կեանքին ու ձգտումներին մնում են կատարելապես անհան կեանքին ու ձգտումներին մնում են կատարելապես անհան ան ռուս այլ եւ չա՛տ աւելի հեռաւոր ժողովուրդների մջահութային եւ արա աւելի հեռաւոր ժողովուրդների մջահութային եւ արաչանան հետանը կայացած մի հաւաջոյթի
համանակ, նա դառնօրեն դանդատուում էր, որ հայ եւ վրացի
համանակ, նա դառնօրեն դանդատուում էր, որ հայ եւ վրացի
համանակ, նա դառնությեն հեռաւոր ժողովուրդների մջակութային եւ ջաղաջական կեանքը, մինչդեռ անմիջական հարեհայորդ։

Այս անպատեհութեան դէմ պայքարելու համար էր, որ Թումանեանը Հայ Գրողների գրական-դեղարւեստական երեկոյթներից մի քանիսը յատկացրեց վրացական գրականութեանը եւ երաժչտութեանը։ Գլխաւոր դերակատարներն այդ երեկոյթներում վրացիներն էին։

1918ի Հայ-վրացական գինւած ընդ-Հարումը չչմեցրել էր Թումանեանին բառիս բուն իմաստով։ Նա գիտէր, որ մեր զօրջերը դէնք էին բարձրացրել վրացիների դէմ՝ վերջիններիս կողմից ըռնագրաււած Լոռին, որի համար ինքը պաչտամունքի զգացմունք ուներ, Հայաստանին վերադարձնելու Համար։ Նա չէր ժիստում նաեւ, որ վրաց կառավարութիւնը, իր վրդովեցուցիչ ոտընձգու-**Թիւններով**, Համբերութիւնից Հանել էր Հայ ժողովուրդը։ Այնուսոնենայնիւ, նա չէր ներում 8. Քաջազնունուն, որ կուի Տրաման էր տւել մի երկրի դէմ , որի հետ Հայաստանը տասնեակ դարերով ապրել է խաղաղութեան եւ բարի Հարեւանութեան մէջ։ Որովձետեւ ես էլ, իրրեւ Հայաստանի դիւանագիտական ներկայացուցիչ, նոյն տեսակէան ունէի Հայ-վրացական ընդՀարման մասին, ուստի Թումանեանը այդ օրերին դրեթե ամէն երեկոյ եւ առաւօտ ինձ մօտ էր գայիս գանազան առաջարկներով եւ Թելամեսու ֆիւրրբեսով, Գիրադարար ժոնգոմու ֆիւրրբեն գաղ-ասած կանդնեցնելու մասին։ Այս ուղղութեամբ Թումանեանը աշխատանջներ էր կատարում նաեւ վրաց մտաւորականների չրջանում, սակայն, դժրախտաբար, վերջիններն այդ օրերին դդալիօրէն վարակւած լինելով վրաց կառավարութեան ներարկած ազգայնական [ժոյնով՝ ընդառայ չէին գնում նրա Հաչտարար ձգտումներին:

Կովկասեան Թաթարների հանդէպ, Թումանեանի այս բարիգրացիական տրամադրութիւնը ակընրախօրէն արտայայուեց

^{*)} Վրացիջ պահանջում էին, որ այդ ըարձրադոյն մասնագիտական

դարոցը չինեի Օրթաձալա կոչւած վրացական Թաղամասում, իսկ հայերն ուզում էին, որ նրան տեղ յատկացւի հայկական Հաւլարարում։

Հայ-Թաթարական ընդՀարումների առթիւ։ Նա խորապէս դատապարտում էր այս ընդ-Հարումները եւ բախում բոյոր դուները՝ նրանց առաջն առնելու Համար։ Տեսնելով, սակայն, որ կռիւներն ու վայրագութիւնները ծաւալւում են տարերային թափով, Թումանեանը իր ուչադրունիւնը կենտրոնացրեց Լոռու վրա։ Նրա առուն դանկութիւնն էր, որ իր հայրենի դաւառը դոնէ դերծ մնայ ընդհարումների պատուհասից։ Լոռում իր կատարած դերի մասին նա , 1906ի գարնանը , գրում է իր բարեկամներից մէկին.

> … «Շատ լաւ գիտէի, որ խառնակութերեններ են պատահելու։ Գիտէի, որ մեր դաւառում անիչխանութիւն եւ ամէն անկարգութիւն կարող է լինել, եւ ես չատ պէտը կը դամ .— բայց պատահածն իմ սպասածից էլ աւե-1/1 toque ...

> «Ես, ինչպէս ասի, յանկարծ այդջան մեծ պաչտօնի*) մէջ յայտնշելով եւ ձեռքիս ունենալով ուժ — ամէն ջանը գործ եմ դրել մեր գաւառներում խաղաղութիւնը սլահելու եւ կոտորածների առաջն առնելու։ Եւ այսօր ես այնքան գոհ չեմ, որ գրականութեան մէջ մի որեւէ բան եմ արել, որքան գոհ եմ, որ ակներեւ կարողացայ իրար դէմ կանգնած ժողովուրդների սրերը պատեան դնել տալ եւ շատ ու շատ անմեղների ազատել այս գա_ զանական կոտորածից» :**)

Տաբարիւն լոռեցիների մէջ այն օրերին այոսիսի մի խաղարարար դեր ստանձնելու Համար մարդ պէտը է Թումանեանի պէս Հեռու լիներ ազդայնական ատելութիւններից...

Սակայն, կայ մի ազգ, որի դէմ Թումանեանը լցւած էր եւ մինչեւ վերջը լցւած մնաց ատելութեան թեղնով։ Դա թիւրք ազդն էր։ Թիւրջին նա մարդ չէր համարում, այլ «մարդակերպ դադան»՝ անընդունակ ո՛եւէ մարդավայել _Քաղաքակրթեութեան ։ Այս արնրևուրակունգրար ադբրառենջախօս տահանոննեն թաւդարբարն տեսնում էր այն փաստի մէջ, որ Թիւրջ ժողովուրդը դարեր չարունակ անընդենատ չվոման մէջ լինելով քաղաքակիրթե ադդերի Հետ՝ չկարողացաւ այլ բան իւրացնել նրանից, թայց եԹէ Թալանելու, աւերելու եւ կոտորելու արհեստը։ - Վայրենի հոնը հունդարական տափաստաններում եւ ֆինլանդական ժայռերի մէջ

**) Stu «bap Acap», 1929 No 2-3. 19 198-199:

մարդ դարձաւ, իսկ Բոսֆորի դեղածիծաղ ափերին հաստատւած եւ յոյն-հռովմէական կուլտուրայի ամենափայլուն յիչատակարաններով չրջապատւած Թիւրբը էլի էն բարբարոս Թիւրբը մնաց — யயாடி த்ர மய பயக்ய/ய:

Բուռն ատելութեամբ էր արտայայտւում Թումանեանը թիւրջերի մասին մանաւանդ համաչիարհային պատերազմի ժամանակ տեղի ունեցած Հայկական կոտորածների առԹիւ։

Լաւ յիչում եմ հետեւեալ դէպքը։ — 1915ի ամառը, Սասունի մարտիկների կողմից Թիֆլիս ղրկւած Մարտիրոս Վարժապետը Ազգային Բիւրօի մէկ նիստին կուողների վիճակի մասին զեկուցում տալով, ի միջի այլոց, պատմում էր եւ կոտորածների մասին։ Այդ ժամանակ մենք արդէն դիտէինը, որ Թիւրքահայաստանում տեղահանութիւններ ու ջարդեր են եղել, բայց նրանց ծաւալի եւ ձեւերի մասին որոչ դաղափար չունէինը։ Մարտիրոս Վարժապետը չատ Հանդիստ ձեւով խօսում էր կտրւած կուսական ստինըների, պատռած արդանդների եւ այլ դարհուրելի խժղժու-*Թիւնների մասին*, որոնց ականատես էր եղել իր երկարատեւ *Թա*փառումների ընթացքին՝ Սասունից մինչեւ ռուսական ռազմադիծը Հասնելը։ Ամենըս ցնցւած էինը․ իսկ Թումանեանի ղէմքը սպիտակ ծեփի գոյն էր առել։ Երբ Մարտիրոս Վարժապետը սկսեց պատմել, թե ինչպես մէկ Հայ կնոջ ստիպել էին խմել սեփական դաւակի արիւնը սուլթանի կենացը՝ Թումանեանը ելաւ տեղից ևւ դողղոջ քայլերով մեկնեց նիստից։ Մի ամբողջ չաբաթ նա հիւանդ էր։ Այս ղէպքի ադդեցունեան տակ է դրւած նրա մի ոտանաւորը, որից յիչողութեանս մէջ մնացել են միայն վերջին երկու տողերը.

> եւ մարդն ամաչի շնից ու գէլից, Որ մարդ է ծնած իրեն նմանից...

Ոտանաւորի իմաստն այն էր, որ եթէ թիւրքը իր կատարած անլուր դադանութիւններից լետոլ եւս մարդ պիտի համարւի, ապա կը նչանակէ, որ մարդը չնից ու դայլից էլ ստոր մի արաрш& Е ...

Թիւրթի Հանդէպ ունեցած այս ատելութիւնը որոշիչ դեր էր կատարում Թումանեանի կուսակցական նախասիրութիւնների եւ քաղաքական Հակումների մէջ։

Թումանեանը մինչեւ Դաչնակցութեան դատի վերջը պաչտօ-Նապէս Համարւում էր դաչնակցական։ Թէ ե՛րբ է մտել նա մեր

^{*)} Այդ անիչխանութեան օրերին, Թումանեանը Լոում դարձել էր ջադաջացիական եւ զինւորական դիկտատոր։ Ժողովուրդը նրան վերաբերում էր իրրեւ «գեներալ դուրէրնատորի» (ընդՀանուր նահանդապետ) եւ մինչեւ իսկ իրրեւ «Թաղաւորի»:

կուսակցութեան մէջ — ինձ յայտնի չէ։ Սակայն, դիտեմ, որ նա 1905ի Կովկասեան առաջին Ռայոնական ժողովին (ապրիլ) մասնակցում էր իրրեւ Թիֆլիսի, կամ «Մեծ Քաղաջի» Կենտրոնական Կոմիտէի անդամ։

թեեւ այդ ժամանակները ես բոլորովին նորընծայ էի Դաչնակցութեան մէջ, բայց եւ այնպես տեսնում էի, որ Թումանեանի
կուսակցական լինելը միանգամայն թիւրիմացութիւն է։ Օրակարդի վրա դրւած ծրադրային եւ կազմակերպական այնջա՛ն
լուրջ խնդիրները նրան բնաւ չէին հետաջրջրում։ Նա կարծէջ
չէր էլ հասկանում դրանց իմաստը։ Այսպես, օրինակ, նա ժպտալով «ձայն տւեց», որ Դաչնակցութիւնը կովկասում սոցիալիստական սկզրունջներով դասակարդային պայջար սկսի, որովհետեւ
Ն. Աղբալեանը, որ Թումանեանի մօտ էր նստած, «դօռով» բարձ-

Միակ խնդիրը, որ նրան զբաղեցնում էր այդ ժողովում՝ դա Հայ ժողովրդի ինջնապաչապանութեան խնդիրն էր։ Բայց այստեղ էլ նա այնպիսի մի դիրջ էր բռնում, որի հետ մեր այն ժամանակւայ ըմբռնողութիւններն ու զգացողութիւնները հաչտւել չէին կարող։

Սակայն, Թումանեանը վտանդ էր տեսնում սրա մէջ։ — Բադւի մայթերի վրայից դեռ չէ ցամաքել Հայկական արիւնը, Հայ-թաթարական չրջանները չորացած ծղօտի պէս մի կայծի են սպասում բոցավաուելու Համար, իսկ դուջ ինչի՞ վրա էջ — ասում էր նա։ Նրա միտքն այն էր, Թէ ռուս յեղափոխականների վրա կտանդաւոր է։ — Ի՞նչ դիտէք, որ վաղը էլի էդ իչխանութեան փեչից չպէտք է բունենը, մեր ժողովուրդը թաթարական յարձա-

կումների ղէմ պաչտպանելու Համար, բացադանչում էր նա բորրոթւած:

Թումանեանի այս ելոյթը վրդովմունը էր պատճառում ժողովականներից չատերին, մանաւանդ այն պատճառով, որ նա, ռուսական յեղափոխութեան հետ կապսած մեր յոյսերը ծաղրելիս, արհամարհական արտայայտութիւններ էր անում ռուս յեղափոխականների հասցէին։ Առանձնապէս վրդովւած էր նրա դէմ բժ. Յովսէփ Տէր-Դաւթեանը, որ չարունակ խանդարում էր նրա ճառը՝ իր կցկտուր բայց հատու բացադանչութիւններով, մինչեւ Տէր-Դաւթեանին.

— Ցովսէփ, էդ չեղաւ. ես էստեղ խօսը եմ խօսում, իսկ դու էդտեղ չարունակ բունք*) ես անում...

իր այս ըմբռնումներով Թումանեանը չէր կարող մեծ դեր կատարել Դաչնակցութեան մէջ Հետադայ տարիների յեղափոխական թեու ու բուն ժամանակ։ Բայց եւ այնպէս, մինչեւ Դաչնակցութեան դատի վերջը, նա մնաց մեր կուսակցութեան չարբերում։

Այդ դատից յետոյ — չեմ յիչում Կովկասեան Ռայոնական Ժողովի թե «Մեծ Քաղաքի» Կենտրոնական Կոմիտեի որոշումով — Թումանեանը, մի քանի ուրիչ ընկերների հետ միասին, հետացւեց Դաչնակցութիւնից։ Պատճառն այն էր, որ նա, դատավարութեան ժամանակ, ուրացել էր իր դաչնակցական լինելը։ Այն ժամանակ, բոլչեւիզմի բերած բարոյական ըմբռնումները դեռ եւս չէին աղտոտել մարդկանց հոգիները, եւ կուսակցական ինջնութիւնը չկոստովանելը ծանր յանցանք էր համարւում յեղափոխականների աչքում...

Սակայն, Դաչնակցութիւնից հեռացւելուց յետոյ եւս Թումանեանը իր բոլոր համակրանջներով մնաց Դաչնակցութեան եւ դաչնակցականների հետ։ Նա օրն ի բուն մեզ հետ էր եւ ազգայինջաղաջական բնաւորութեամբ որեւէ հարց ծագելու դէպջում անմիջապէս մեր խորհրդին եւ աջակցութեանն էր դիմում։

Ուրիչ կերպ լինել չէր կարող։ Որովհետեւ Թումանեանի հայրենասիրութեամբ պայմանաւորւած ազգային մտահոգութիւնները — թիւրջահայ դատ, հայկական ինջնապաչտպնութիւն, աղգային մչակութային արժէջների սատարում եւն — միմիայն Դաչդանի արձադանգ գտնել։

^{*)} Banduckhen, Eghunuschhen:

Թումանեանի մահւանից յետոյ, հայ կոմունիստները ճգնում են սեփականացնել, իրենցը դարձնել ամենայն հայոց բանաստեղ—ծին, ճիչտ այնպես, ինչպես որ նրանք, ակներեւ աճպարարու— Թեամբ, իրենց հաչւին են գրում Հայաստանի Հանրապետութեան եւ մինչեւ իսկ ցարական իշխանութեան չրջանից մնացած մչակութային հաստատութիւններն ու արժէջները։ Նրանք ուրանալ չեն կարող, ի հարկէ, որ Թումանեանը ապրել եւ ստեղծագործել է Դաչնակցութեան չունչով, բայց լեգենդներ են տարածում, թեյնա, Հայաստանի խորհրգայնացումից յետոյ, իր համակրանջնե—ըով կապւել է բոլչեւիկեան իշխանութեանը։

Այս լեդենդները հիմնաւորւում են երեջ հանդամանջով։— Առաջին՝ որ Թումանեանը Հօկի գործով արտասահման դաէր մնալ արտասահմանում՝ տարագիր դաշնակցականների հետ։

Երկրորդ՝ որ նա, «Սովից վատթարը» վերնագիրը կրող մի յօղւածով խարանել է Վոլդայի սովի առԹիւ չարախնդութիւն ցոյց աւող Հակայեղափոխականներին, եւ

ընևոնե, սև թա ին համարի «Էտն թաղարի»սվ եսմածել է

Այս պատճառաբանութիւններից ոչ մէկը տարրական ըննու-Թեան իսկ չի կարող դիմանալ։ —

Որ Թումանեանը, Հօկի առաջելութիւնն արտասահմանում վերջացնելուց յետոյ, վերադարձաւ Հայաստան՝ դա փաստ է ի հարկէ։ Բայց ինչո՞ւ չպէտք է վերադառնար, երբ այնտեղ որեւէ հալածանք չկար իր դէմ։ Ձէ՞ որ ամենակատաղի եւ ամենահակար կարոլչեւիկ դաչնակցականն էլ մտջից չէր անցնի արտասահման դալ կամ այստեղ մնալ, եթէ չլինչին այն տմարդի հալածանջներն ու բռնութիւնները, որոնց ենթակայ է ամէն մի դաչնակցական իր հայրենի երկրում։

Երկրորդ պատճառարանութեան մասին խօսելն իսկ աւելորդ է։ Չգիտենը՝ ո՞վջեր են այն Հրէչները, որոնջ չարախնդում են, որ մի վատթար իչխանութեան երեսից ժողովուրդը սովահար է լինում։ Դաչնակցականների մէջ դոնէ այդպիսի հրէչներ չկան։ Նրանցից ամէն մէկը առանց վարանումի կը ստորադրէր նմանօրինակ անմարդկային արարջների դէմ ուղղւած որեւէ դրութեան տակ՝ ընաւ չմտահողւելով, որ անխելջ կամ նենդ մարդիկ դրա մէջ րոլչեւիկեան համակրութիւններ կարող են տեսնել։

Գալով «Փետրւարեան աւանտիւրայի» ղէմ գրւած «բաց նամակին»՝ հայ բոլչեւիկները մեղնից չատ լաւ գիտեն, որ այդ նամակը Թիւրիմացութեան արդիւնք է։ Թումանեանը գրել է այդնամակը Թիֆլիսից, Հաւատալով բոլչեւիկների ստերին, Թէ Հայաստանի ապստամբութիւնը մի ջանի արկածախնդիր դաչնակցականների գործն է։ Սակայն, նոյն բոլչեւիկների յորդորով գալով Երեւան եւ տեղեկանալով իրականութեանը՝ ահա Թէ ինչ է հեռադրում նա այդ ապստամբութեան մասին անդրկովկասեան այն ժամանակւայ սատրապ Օրջոնիկիձէին.

«24 մարտ 1921, Երեւան

Թիֆլիս, Օրջոնիկիձէին

Հինգերորդ օրն է ես Երեւանում եմ։ Ծանօթանալով գործերի դրութեան՝ բոլորովին համոզւեցի, որ մեզ մօտ՝ Թիֆլիսում կազմւած համոզումը Հայաստանի դէպքերի մասին չի համապատասխանում իրականութեան։ Շարժումը սկսւել է գիւղացիութեան մէջ, զանագան շրջաններում, տարածւել է մինչեւ Երեւան եւ իր յետեւից քաշել է մտաւորականութիւնը։ Ստեղծւել է հետեւեալ դրութիւնը. զէնքը ձեռքերին միմեանց դէմ են դուրս եկել մի կողմից Հայաստանի բանւորներն ու աշխատաւոր գիւղացիները, միւս կողմից՝ կոմունիստների զինւած խմրերը. եւ հոսում է արիւնը առանց ոեւէ հիմքի թշնամութեան եւ փոխադարձ բնաջնջման համար: Ռազմաճակատում ընկեր կոմունիստները որոշ կերպով ասում էին, որ ամրող, լեղափոխութեան ընթացքին կարմիր Բանակն աւելի՛ անմիտ կռիւ չէ վարել։ Այդ պատճառվ ջերմօրէն խնդրում եմ ձեր հեղինակաւոր միջամտութիւնը, որպէսզի շուտափոյթ կերպով վերջ տրւի ոչ ոքի համար պէտք չեղած այս արիռնհեղութեան: Անհրաժեշտ եմ համարում աւելացնել, որ յեղաշրջումից յետոյ ձերբակալւած կոմունիստներից եւ ոչ մէկը եւ ո՛չ մի ռազմագերի այստեղ գնդակահարւած չէ։ Նման հա_ ղորդագրութիւն անում եմ եւ ռազմաճակատում գտնւող ընկեր կոմունիստներին։ Եթէ պահանջւեն լրացուցիչ տե_ ղեկութիւններ, խնդրում եմ կանչել ինձ ռադիոյի մօտ։ Յովհաննէս Թումանեան»

1921ին Պոլսում ես առիթ ունեցայ խօսելու Թումանեանի հետ Փետրւարեան ապստամբութեան մասին, եւ նա ոչ միայն հաստատեց վերոյիչեալ հեռագիրը*),..այլ եւ աւելացրեց.—

^{*)} Այս Հեռագիրը՝ Թարզմանւած ռուսերէնի Յ. Քաջաղնունու ձեռջով եւ ստորագրւած Յ. Թումանեանի ձեռջով, դանւում է ընկ. Մ. Վրացեանի մօտ ։

— Օրջոնիկիձէն Երեւանում տեղեկանալով ապստամբութեան մանրամասնութիւններին, ասաց ինձ. «Զարմանալի ոչինչ չկայ, որ հայ ժողովուրդը զէնջ է բարձրացրել խորհրդային իչխանութեան ղեկն իրենց ձեռջն առած հայ բոլչեւիկները մարդիկ չէին, այլ վայրենի դադան-ներ»...

թէ որջան էր գարչում Թումանեանը բոլչեւիկների արիւնռուչտ դործերից, այդ մասին դաղափար կարող է տալ եւ հետեւեալ ղէպջը։

1920ի օգոստոսին, Ռուսաստանի խորհրդային իչխանութեան ներկայացուցիչ Լեգրանի հետ զինադադար կնջելու համար, Թիֆլիս էի եկել։ Այդ առթիւ, բժ. Սաղեանի հետ միասին դնացինջ այցելութեան Թումանեանին, որ դանւում էր Կոքոր ամարանոցում։ Մեր հանդիպումը, ինչպէս ստորեւ կը տեսնենջ, չատ սըրտադին էր եւ չատ ուրախ։ Բայց երբ խօսակցութեան ընթացջին Թումանեանը տեղեկացաւ, որ բոլչեւիկները Ձանդեղուրում դադանաբար սպանել են Վահան Խորէնուն՝ նա, մռայլւած ինչպէս դիչեր, բացադանչեց.

— Սրիկանե՛ր… ԵԹԷ իրենց սկզբունջների մէջ մի կաԹիլ սրբուԹիւն կար, էդ էլ աղտոտեցին էնպիսի ոճիրներով, որ մարդ միայն զղւանջ կարող է զգալ բոլչեւիկ խօսջը լսելիս…

ԱՀա այս մարդուն են ուղում Հայ բոլչեւիկները իւրացնել, իրենց գործերին համախոհ դարձնել...

Ի հարկէ, համակերպելով անհրաժեչտութեանը՝ Թումանեանը, չատ ուրիչների պէս, ենթարկւել է խորհրդային իչխանութեանը, բայց թէ ի՛նչ սրտով — այդ կարելի է տեսնել Պ. Մակինցեանի հետեւեալ տողերից.

> «Բոլչեւիկների Թիֆլիս մանելու առաջին օրերին, նորեկներին ի պատիւ տեղի է ունենում բանկէտ։ Թումանեանին ընտրում են Թամադա։

> — Զօռեցին։ Շատ չեմ ու չում արի, տակիցը չկարողացայ դուրս սրծնեմ։ Վերցրի առաջին բաժակն ու
> ասի՝ ձեր կենացը, բայց վրան մի առակ պիտի պատմեմ։
> Լինում է չի լինում մի Թագաւոր։ Շատ վատն է լինում։
> Ժողովուրդն սկսում է աղօթել, որ աստւած դրա հոդին
> առնի։ Թագաւորը վեր է ընկնում-մեռնում։ Թախտի վրա
> սրա ժառանդն է նստում, հօրից առաւել չար ու դաժան։
> Ժողովուրդը դարձեալ սկսում է աղօթել, որ աստւած

սրանից էլ ազատի: Սա՛ էլ է վեր ընկնում-մեռնում: Գահ է բարձրանում սրա ժառանդը եւ չարութեամբ ու խըստութեամբ դերազանցում Հօրը, էլ ուր մնաց թէ պապին: Ժողովուրդն այստեղ խելջի է դալիս եւ աղօթում, որ աստւած սրան երկար կեանջ տայ, խորհելով, որ սրանից յետոյ եկողը — սրանցից «բէչբէթար» պիտի լինի»...*)

բանկետին ներկայ եղած բոլչեւիկներն, անկասկած, բթամաօրէն կոնծում են Թումանեանի առաջարկած «կենաց բաժակը»։ Բայց ընթերցողն Համար պարզ է, թէ մեր բանաստեղծը ի՞նչ թոյն էր դրել այդ բաժակի մէջ։ Իր չինական առակով, նա բացայայաօրեն յայտարարում է, որ թէեւ բոլչեւիկեան իչխանութիւնը աւելի՛ ստոր է ջան նախորդները, բայց ինջը ստիպւած է Համակերպւել նրան, իբրեւ անհրաժեչտ չարիջի, որովհետեւ երկիւղ ունի, թէ նոր ջաղաջացիական կռիւները կարող են նոր պատուհասներ բերել ժողովրդի գլխին։ Այստեղ եւս Թումանեանը մորաչովին կանդնած է մնում դաչնակցականների տեսակէտի նրանից յետոյ, ամէն ջանջ դործ են դրել, որ Հայաստանը — Թէկուդ եւ բոլչեւիկեան լուծը Թօթափելու Համար — նոր ջաղա-

Դրա Համար էլ, միանդամայն իրաւացի է բոլչեւիկեան ըննադատ Պօղոս Մակինցեանը, որ, ճիչտ է, տհաճութեամբ եւ վարանումներով, բայց եւ այնպէս, վերջ ի վերջոյ, մէկդի է նե-տում Թումանեանին «բոլչեւիկացնելու» կամ «խորհրդայնացնելու» սում թումանեանին ասելով.

«Թումանեանը դուրս է գալիս **Դաշնակցու**թիւն՝ բայց իր ողջ աշխարհայեցողութեամբ, իր ազգային մտայնութեամբ եւ ներքին զգացողութեամբ մնում է դաշնակցական ընդմիշտ»:*)

8. Թումանեանի նկարագրի միւս կարեւոր գծերի մասին կը խոսենջ յաջորդ անդամ ։

фшphq

^{*) «}top Acts», 1929 F. No 2-3, 52 200:

ՑՈՎՀԱՆՆԷՍ ԶԱՒՐԵԱՆ

UUBEUP THYU

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆՈՐ ԱՂՔԻՒՐՆԵՐ

Սայեաթ Նովայի անունը Հայերին վաղուց էր յայտնի լուրերից եւ աւանդութիւններից։ Նրան ծանօթ էին եւ վրացիները , որոնք նրան վրացի աչուղ էին համարում ։ Սայեաթ Նովայի յիչատակին ձօնւած երգերի մէջ, վրացի բանաստեղծները կտորներ էին բերում նրա երդերից։ Բայց Սայեաթ Նովայի բուն ստեղծագործութիւնները անհետացել էին մարդկանց յիչողութիւնից։ Նրան յարութիւն ուեց րժիչկ Գէորդ Ախվերդեանը, որ անցեայ դարի քառասնական Թւականներին յաջողել էր ձեռջ բերել Սայեաթ Նովայի հայերէն եւ թուրջերէն երդերի տետրակը — Դաւթարը։ *Ախմբերդեանը ուսումնասիրեց Սայեաթ* Նովայի հայերէն երգերը եւ հրատարակեց 1852թ. Մոսկւայում՝ գրջին կցելով մի ընդարձակ յառաջարան՝ Թիֆլիսի հայոց բարբառի քերականութիւնը եւ մանրամասն ըացատրութիւններ*)։ Այս Հրատարակութիւնը խթան Հանդիսացաւ Սայեաթ Նովայի երդերի բնագրի նորանոր ուսումնասիրութեանց, եւ Սայեաթ Նովան գրաւեց Հայոց գրականութեան մէջ առաջնակարդ տեղերից մէկը։

Նոյն Ախվերդեանը տւեց նաեւ Սայեաթ Նովայի առաջին ամփոփ կենսագրութիւնը՝ տեղեկութիւններ ջաղելով Սայեաթ Նովայի երդերից, աւանդութիւններից եւ Թիֆլիսցի ծերունիների պատմածներից։ Այնուհետեւ, Ախվերդեանի կազմած կենսագրութիւնը, աւելի կամ պակաս դարդարուն, կրկնում էին Սայեաթ Նովայի երդերի յաջորդ բոլոր ուսումնասիրողները։ Ըստ Ախ-վերդեանի, 18րդ դարի սկիդբները, 1710 թւից առաջ, Հալէսից Թիֆլիս էր եկել մահտեսի Կարապետ անունով մի հայ եւ ամուս-նացել էր Սառա անունով հաւլաբարցի աղջկայ հետ։ Այս տե-

ղեկութիւնը Սայեաթ Նովան ինջն է տալիս իր թուրջերէն երդերից մէկում*).

վաթանըմ Թիֆլիզ դուր, սամթի Գուրջիստան, Անամ Հաւալբարլու, աթամ Հալաբլու։ Այսինըն, Աիսվերդեանի ԹարդմանուԹեամբ — Հայրենիքս Թիֆլիսն է, կողմն Վրաստան, Մէրս Հաւլաբարցի, հէրս Հալաբցի։

Այս ամուսնութիւնից, Թիֆլիսում աչխարհ է դալիս Ցարութիւն անունով մի տղայ, որի ծննդեան տարին թէեւ յայտնի
չէ, բայց Ախվերդեանը համարում է 1712թ.: Փոջրիկ Ցարութիւնը աչակերտութեան է տրւում ջուլհակի մօտ, արագ սովորում
է արհեստը եւ ստանում վարպետի (ուստա) տիտղոս։ Նրան
յաջողւում է կատարելագործել ջուլհակի դազգեահը՝ կրճատելով
սրա մեծութիւնը եւ հնարաւոր դարձնելով աչխատել սենեակում
եւ ոչ փողոցում, ինչպէս արւում էր մինչեւ այդ։ Բայց հակառակ արհեստում երեւան բերած փայլուն յաջողութեան, Ցարութիւնը բուռն կերպով յափչտակւում է աչուղական երդերով,
Թողնում է ջուլհականոցը եւ նւիրւում սադին, դառնում է աչուղ

իր աչուղական դործունկութիւնը Սայեաթ Նովան սկսեց թուրջերկն երդերով, ապա անցաւ եւ հայերկնի, իսկ յետոյ, ինչպես ենթադրում է Աիսվերդեանը, երդել է եւ վրացերկն վրացերկն երդերից միայն հատւածներ կամ առանձին տողեր են ընկել Աիսվերդեանի ձեռջը։

Ռայետթ Նովան արտակարգ յաջողութիւն է ունենում աչուդական ասպարէդում . նրան ականջ էին դնում Հասարակութեան բուր

Հետազային Սայետք Նովան ամուսնացաւ Մարմառա անունով մի աղջկայ հետ (Ախվերդեանը նոյն իսկ նրա դերեղմանաքարն է դտել) եւ այդ ամուսնունիւնից ունեցաւ չորս դաւակ։ կնոջ մահից յետոյ, 1768թ. նա վարդապետ ձեռնադրւեց Հախպատի վանջում, ուր եւ մնաց մինչեւ 1795թ., երբ Աղա Մահմեդի արչաւանջի հետեւանջով վերադարձաւ Թիֆլիս, իր ընտանիջը ուղարկեց Մողդոկ, իսկ ինջը բերդի Սուրբ Գէորդ եկեղեցում սպանւեց Աղա Մահմեդի մարդկանց ձեռջով՝ վերջիններիս մահմետականութիւն ընդունելու պահանջին պատասխանելով —

^{*)} Սայնաթ-Նովայ լուս գցած աշխատասիրութիւնով Գէորդնայ Ախվերդնան, Մոսկվա, 1852։

^{*)} Գաւթար, ձևռագիր, Երեւանի Թանդարան, էջ 75։

Չրխմանամ քլիսադան, դոնմանամ իսադան։

(Եկեղեցուց չեմ դուրս դալ, չեմ ուրանալ Յիսուսին. Թարդմ. Աիսվերդեան)։

Սրանով էլ վերջանում են Ախվերդեանի Հաղորդած կենսադրանով էլ վերջանում են Ախվերդեանի Հաղորդած կենսադրական տեղեկութիւնները։ Հետադային, ՑովՀ. Թումանեանն ու
Վալերի Բրիւսովը բերին նոր տւեալներ, որոնք իրականութիւնից
տւելի՝ ծնունդ էին նրանց բանաստեղծական երեւակայութեան։
Միայն Գէորդ Աստւածատրեանն էր (այժմ՝ Գէորդ Աստտուր),
որ ակադ. Ն. Մառից յետոյ, 1888թ., արտագրեց Սայեաթ
Նովայի վրացերէն երդերը, հետազօտեց Սայեաթ Նովայի որդի
Իվան Սէիդովի՝ Ռուսաստանի Գիտութեանց Ճեմարանի Ասիական Թանդարանի մտաենադարանում պահւող ձեռադիրը եւ այնտեղից Սայեաթ Նովայի Ախվերդեանի ժողովածուի մէջ չմտած
ութ երդեր հանելով՝ մի չարջ հետաքրքրական տեղեկութիւններ
հաղորդեց վերջինիս անձնական կեանջի մասին*):

Այս վիճակի մէջ էր Հարցը, երբ 1930թ․, դրեթէ միաժացերէն լեզւով երկու ուսումնասիրութիւններ մէկը՝ Լէռնիձէի «Սայհաթ Նովա հրգիչը»**), միւսը՝ Թիֆլիսի Համալսարանի Հայերէն լեզւի դասախօս Լեւռն Մելիքսէթբեգի աշխատութիւնը՝ «Ո՞վ էր Սայհաթ Նովան»***)։ Բացի այդ, 1918թ․ Հին Թիֆլիսին «Ո՞վ եր Սայեաթ Նովան»***)։ Բացի այդ, 1918թ․ Հին Թիֆլիսին

Լեոնիձեն իր ուսումնասիրութիւնը կատարել է միայն վրացական աղբիւրների հիման վրա։ Գրիչաչվիլին, իբրեւ հմուտ հայագետ, առել է եւ հայոց դրականութեան մեջ հաղորդւած տեղեկութիւնների մի մասը։ Իսկ Մելիջսէթրեդեանը համարեա սպառիչ կերպով օգտագործել է հայերէն ու վրացերէն բոլոր նիւթերը եւ հարցը ներկայացրել է կատարեալ ձեռնհասութեամբ եւ անաչառութեամբ։

Օգտւելով այս նոր աչխատութիւններից եւ, առՀասարակ, Սայեաթ Նովայի մասին գոյութիւն ունեցող դրականութիւնից, որջան այդ Հնարաւոր է արտասահմանի մեր պայմաններում, ես պիտի ջանամ տալ Սայեաթ Նովայի կենսադրութիւնը, ինչպէս որ նա պատկերանում է ինձ։

...11

Ի°ՆՉ ԵՆ ԱՇՈՒՂՆԵՐԸ

Մի չարջ պատճառներով, հայոց գրականութիւնը կղերականների ձեռջին գտնւելով՝ թե՛ հին եւ թե միջին դարերում,
կանների ձեռջին գտնւելով՝ թե՛ հին եւ թե միջին դարերում,
կանների ձեռջին դանւելով՝ թե՛ հոգեւորական ու սջոլաստիկ
բնոյթ, բնաւ չեր նպաստում հեղինակների ստեղծագործական
կարողութեան գարդացման ու աչխարհիկ գրականութեան մչակութեան։ Ընդհակառակը, նրանց մէջ արմատացւում էին հակաաչխարհական, կենդանի եւ անմիջական մտքի ու զգացմունջի
դեմ ուղղւած տրամադրութիւններ։ Հակառակ դրան, հայ ժոդեմ ուղղւած տրամադրութիւններ։ Վերածնութեան համար
հայտատ պայմանների ազդեցութեան չնորհիւ ժողովրդական մեռնոր ստեղծագործութեան մէջ՝ հայ ժողովրդի դեղասիրական պահանջը նետւեց մահմետական ըանաստեղծութեան գիրկը։

Այս Հոսանքը ծնունդ առաւ ոչ Թէ դրականութեան, այլ Հայ ժողովրդի ծոցում, աւելի ճիչտ՝ Հայաստանում լայն Հուչակ վայելող երդիչների՝ Հին դարերի մեր «վիպասաններ»ի եւ նոր ժամանակների՝ «աչուղների» մէջ։ Այս աչուղական դրականու– Թիւնը մեծապէս անդրաղարձաւ Թէ՝ Հոդեւոր եւ Թէ՝ հատ ու կէնտ աչիարհիկ դրականութեան լեղւի, նիւթի եւ արտայայտու– Թեան ձեւի վրա*):

Վերջին երեք դարի աչուղները բաժանւում են երեք կարդի.
ա) ուրիչների յօրինած երդերը երդող աչուղներ, որոնք մեծաաչուղներ. դ) կատարեալ աչուղներ, որոնք իրենք են յօրինում
իրենց երդած երդերն ու եղանակները։

Ոտ երան բանար արարարար անում էն առ է առբք, իա-

Բնականաբար, աչուղներից առաջ եւ աչուղների շրջանում էին էլ Հայերը, վրացիներն ու Թուրբերը յօրինում ու երգում էին երգեր, որոնք կազմւում էին իրենց ժողովրդական եղանակներով, ոտանաւորի ժողովրդական ձեւով։ Այդ ոտանաւորի տիպար ձեւը երեք ժողովուրդների Համար էլ, այսպէս կոչւած, թուրքին է, որ բոլոր կամ Հինդ տողնոց տուներից, ուր բոլոր

^{*)} Ազգագրական Հանդէս, գիրք X, էջ 94-112:

^{**)} გიორგი ლეონიძე. მგოსანი საათნავა. 1930.

^{***)} ლეონ მელიქსეთ-ბეგი. საიათნოვას ვინაობა. 1930. ****) გრიშაშვილი. საიათნოვა და ძველი ტფილისი. 1918.

^{*)} М. Марр. "Сборник Притч Вардана", т. 1, стр. 523.

ատղերը յանդաւոր են, բացի վերջինից, որը երբեմն նոյնայանդ հառաջին տունի միւս տողերի հետ եւ միչտ նոյնահանդ ոտանաւորի բոլոր տուների վերջին տողերի հետ*)։ Իսկ ոտանաւորների չափը վանկային է (սիլաբիկ) եւ ոչ ձայնական (տոնիկ), այսինչի՝ հիմնւած է վանկերի ջանակի եւ ոչ մէջ ընդ մէջ իրար յաջորդող վանկերի երկարութեան եւ կարձութեան վրա, որովհետեւ թեուրջերէն, հայերէն եւ վրացերէն լեղուների մէջ երկար ու կարձ վանկեր գոյութեւն չունեն։ Շեշտի խնդիրն էլ որոշւում է հատածներով, որոնչ մէկ տողի մէջ կարող են լինել մէկ, երկու համ երեջ հատ, եւ այս դէպչում խիստ պահւում է ձայնական ոտանաւորի հիմնական կանոնը — չեչտը բառերի մէջ դնել

Բոլորովին այլ բնոյթ ունի աչուղների ստեղծադործութիւրը։ Նա անժիջական կերպով կապւած է դարդացման բարձր կատարելունեան Հասած պարսկական բանաստեղծունեան Հետ։ Մչուղները օդտադործեցին պարսիկ ընտրերդութեան բոլոր նւաճումները թէ՝ ոտանաւորի ձեւի եւ թէ՝ արտայայտութեան եղանակի տեսակէտից — նրանց բոլոր պատկերներն ու Համեմատութիւնները, ինչպէս նաեւ դովարանական ձեւերը առնւած են պարսկական բանաստեղծութիւնից։ Նախապես աչուղները պարսից գրականունիւնը կարդացած մարդիկ էին, որոնը պարսից դրականութերւնից սնւող սեփական ուրոյն գրական ձեւ էին մչակում։ գրողարարի երկամեսող ժետիար այս որսե եսեսեսվիր ասարգրացաւ եւ ամփոփւեց աչուղների ձեռքում, որոնք վերջնականապէս առանձին ձեւ աւին նրան, 17-18րդ դարերում Հասցրին բարձր կատարելութեան։ Բանաստեղծութեան այս ձեւը դարդացաւ պարսիկների մօտ ու պարսկերէն լեզւով, յետոյ տարածւեց Ատրպատականում եւ Անդրկովկասում, ուր պարսկերէն լեզուն հետոգհետէ տեղի տւեց Թուրջերէնին։

Աչուղական բանաստեղծութիւնը վաղուց, յամենայն դէպս ոչ ուչ ջան 16րդ դարի սկիդբը, խիստ տարածւած ու սիրւած էր Կովկասում : Աչուղների նւաղն ու երդը հանրապարտադիր էր կեանքի բոլոր դէպքերում եւ մի տեսակ միս ու արիւն էր դարձել երկրի աղդաբնակութեան համար, որ սիրով լսում էր իրրեւ իր աղդային երդ ու նւադ:

Չնայած որ աչուղական բանաստեղծութիւնը չատ էր տա– րածւած Անդրկովկասում եւ թէ աչուղների մեծ մասը վրացիներ կամ հայեր էին, մանաւանը հայեր»), աշուղների ստեղծագործութիւնն ամբողջապէս կատարւում էր պարսկերէն եւ Ատրպատականի Թուրջերէն լեզուներով, եւ միայն Սայեաթ Նովայի հանձարին է պատկանում աշուղական բանաստեղծութիւնը հայեըէնի եւ վրացերէնի վերածելու պատիւը, որով նա ահագին ծառայութիւն մատուցեց ոչ միայն մայրենի, այլ եւ վրացական զրականութեան։ Սայեաթ Նովայի այս թայլը ամբողջ մի յեղափոխութիւն առաջ ընրեց Անդրկովկասի աշուղական բանաստեղծութեան մէջ։

ՍԱՅԵԱԹ ՆՈՎԱՅԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԸ

Մայետք Նովայի կենսագրութեան Հիմնական աղբիւր պէտջ է նկատել, նախ եւ առաջ, իր Հաղորդած տեղեկութիւնները երդերում։ Նոյն նչանակութիւնն ունեն եւ այն ծանօթութիւնները, որ Սայետք Նովայի կամ ուրիչ մարդկանց կողմից դրւած են Ախմերդեանի Հետաստած երդերի Դաւթարում։ Ցետոյ, դալիս, են այն փաստերը, որ արձանադրւած են Սայետք Նովայի երդերը պարունակող ձեռադիրներում։ Եւ, վերջապէս, դանադան աւանդութիւններ, որ Հաւաջել է Ախմերդեանը կամ ուրիչ անձեր։

Հիմնական աղրիւրների չարջին պէտք է դասել եւ Սայեաթ Նովայի հայերէն, վրացերէն եւ թուրջերէն ոտանաւորների տետրակը, որ հետադային Պետերրուրդում, վրացի արջայամն Թէյմուրադի խնդրանջով, յիչողութեամբ գրի է առել Սայեաթ Նովայի որդի Իվան Սէիդովը**)։ Բանաստեղծութիւնների մեծ մասին կուած են Իվանի բացատրական դիտողութիւնները***)։

Հիմնական աղբիւր պէտը է Համարել եւ Հր. Անառեանի նկարադրած ձեռագիրը, որ պահւում էր Թաւրիզում եւ այժմ փոխաղթում է Էջմիածին։ Այդ ձեռադրում Սայեախ Նովայի ձեռըով արձանագրում են Սողոմոնի Իմաստութեան Գիրքը, Առաջեալների Թղթեթը եւ այլ մանը բաներ։

Այստեղ ես կանդ կառնեմ ՍայետԹ Նովայի ձեռքով գրւած տետրակների վրա. միւս աղբիւրների մասին խօսք կը լինի իր տեղում:

***) Գ. Աստւածատրեան, «Աղգ. Հանդէս», X.

^{*)} Jibb, A History of the Ottoman Poetry, t. I, p. 94-97.

^{*)} Ըստ Շոպէնի, Երևւանի խանունիւնը Ռուսաստանին միացնելիս, այնտեղի արժանադրւած 96 աչուղներից 85ը Հայեր էին։

իրց չագան ին զորերն երկրունանն հետող է. «Ոստենագայի սեսի իստրեր մերն իրց չագան ին զոր բնաբնան կրչուն է. «Ոստենագայի սեսի իստրեր մերն

1. Առաջինը ՍայեաԹ Նովայի ոտանաւորների տետրակն է, այսպես կոչւած Դաւթարը, որ պահւած էր ՍայեաԹ Նովայի մեծ որդի ՄելիքսեԹի ընտանիքում եւ նկարագրւած է թժ. Գ. Ախվերդեանի կողմից։ ՍայեաԹ Նովայի ընտանիքից այդ ԴաւԹարը
անցել է Հայ Գրչի Մչակների ՄիուԹեան, որը իր հերթին, 1921
Թւին յանձնել է Երեւանի Թանդարանին։ Այս ձեռագիրը մեծ
մասով դրւած է ՍայեաԹ Նովայի կողմից, իսկ մի մասը գրել
են իր բարեկամները եւ ինքը սրբադրել։ Առաջ այս ձեռագիրը
ՍայեաԹ Նովային պատկանելը տեղի էր տալիս որոշ կատկածի,
բայց այժմ, Ահառեանի նկարադրած եւ անվիճելիօրեն ՍայեաԹ
Նովայի դրած ձեռադրի հետ համեմատելուց յետոյ, այլնւս ոչ
մի կասկած չի կարող լինել Դաւթարի իսկուԹեան մասին։ Այս
Դաւթարում կան 115 կամ 117 Թուրջերեն երդեր, դրուսծ հայերեն
տառերով, եւ Աիսվերդեանի ասելով 46 հայերեն երգեր, որոնցից

Թէ Հայերէն եւ Թէ Թուրքերէն երդերին կցւած է ծանգԹու-Թիւն, Թէ ի՞նչ եղանակով պէտք է երդել, երդի բնոյթեր (մուխամբազ, Թէջնիս, բայեաԹի եւ այլն), դիտողութենններ երդի որակի մասին՝ լաւ, դժւար եւ այլն, այլ եւ ինչնակենատգրական ընոյԹ կրող նկատողուԹիւններ։

Կարծիջներն այս ձեռագրի բովանդակութեան մատին խիստ Հակասական են. Հետազօտողների մեծ մասը, Աիսքերդեանից սկսած մինչեւ Մելիքսէ թրեր, Համոզւած է, թե ձեռագիրը պակասաւոր է, Թէ սկզբի մի մասր, ուր պէտը է եղած լինեին Սայեան Նովայի վրացերէն երդերը, կորած է, եւ նե մեջաեզում էլ կան կորած Թերթեր. այս վերջին հանդամանքը ընդաշնում են բոլոր Հետազօտողներն անիտիր։ Իսկ Հետազօտողներից մէկը՝ Գ. Ասшտուր, պնդում է, որ ձեռադրի սկիզբն ու վերջը լրիւ է եւ միայն միջին Թերթերից չատերը պակաս են՝ ի վնաս հայերէն եւ Թուրջերէն երգերի։ Իր այս կարծիջը Աստաուրը հիմնաւորում է նրանով, որ ձեռագիրը սկսւում է Թուրքերէն երգերով, որոնցից առաջինը նկարադարդւած է, իսկ վերջանում է վրացերէն մակագրութեամբ, որ արւել է, ըստ երեւոյթին, Սայեաթ Նովայի րարեկամ Պէնաէլէնց Եսվանէի կողմից, որ Իրակլի Բ.-ի արքունիթում պայատական գեղագիր էր եւ տոմարակալ՝ ։ Այս մակադրութեան մէջ աստած է. «Էս խաղերն դիփ Սայեաթ Նովու ասած են. Ով ուղղահաւատք ու քրիստոսասէրք, որա գրօղն ու էս խաղերու ասօղն շատ օր մրթնագրել է ու գիշեր է լուսագրել

էս խաղծրու ասելումն, հիմի սրա կարդօղներ, էս աղաչանք եմ ասում որ սրանց ասօղին լաւութենով ու ողորմի տալով յիչա-տակեք, ու Դուք էլ Քրիստոսի բերնով օրհնըւիք։ Ես Պենտելենց Եշվանեն գրեցի էս աղաչանքս մայիսի 1ին քրշնիկշնի 453ին — որը է, 1765 փրկչական թիվն». (Թարդ. Աիվերդեանի)

Այս մակագրութիւնն, ի հարկէ, ապացոյց է, որ Սայևաթե Նովան 1765ին վերջացրել է իր ժողովածուն եւ այլեւս միաջ չէ ունեցել նրան վերադառնալու։ Հնարաւոր է, որ հետադային նոր գրութիւններ են աւելացւել, բայց հարիւ Թէ գրողը Սայեաթե Նովան ինքը լինէր։ Ուստի, պէտք է ենթադրել, որ վերջին մասում Դաւթարը մնացել է անաղարտ։ Այլ բան է Դաւթարի սկիդար։ Սկզբնական նկարը ցոյց է տալիս, որ դրողը Թուրջերէն երդերն սկսելիս ուղեցել է բաժանել տետրակի միւս բաժիններից։ Մեղ յայտնի չէ, Թէ հայերէն ինչ երդով էր սկսւում Դաւթարը եւ արդեօք մեղ հասե՞լ է այն երդը, որի վրա կարող էր եւ պէտք է որ լինէր սկզբնական նկարը։ Նոյնը պէտք է ասել եւ վրացերէն երդերի մասին։

Ես չեմ կարող համաձայներ ա. Աստաուրի հետ, թէ Սայետն Նովան դիտմամբ դրի չի առել իր վրացերէն երգերը՝ գտնելով, որ նրանք անարժան են Դաւթարի մէջ մանելու, այն սրատճառով , որ նա այդ երդերը երդել է յանպատրաստից , առանց նախօրօք յօրինելու։ Ասատուրի այս միտքը ակնյայտնի կերպով սխալ է, Հէնց Թէկուդ այն պատճառով, որ վրացերէն երդերը, նոյն իսկ իրենց ներկայ վիճակում , չատ հեռու են անգոհացուցիչ լինելուց։ Բացի այդ, վրաց Թագաւոր Իրակլի Բ.-ի արքունիջում ունեցած փայլուն դիրքը Սայեաթ Նովան ձեռք էր բերել միայն Վրացերէն երգերով, որով դժշար է ենթագրել, Թէ նա արհամարՀանքով է վերաբերւել դէպի այդ երգերը։ Նա պէտք է որ վրացերեն երգերը յօրինած լինի, եթե ոչ աւելի, դեթ նոյն ուչաղրութեամբ, ինչ ուչադրութեամբ յօրինել է հայերէն եւ թուրջերէն երդերը։ Վերջապէս, այն նչանակութիւնը, որ վրաց գրականութեան մէջ ունեցել են Սայեաթ Նովայի երդերը, պարգ ապացոյց է այն բարձր կատարելունեան, որին հասել էր Սայեաթ Նովան իր վրացերէն երդերով:

Վրաց դրականութեան մէջ Սայետթ Նովան բանաստեղծական մի ամբողջ դպրոցի հիմնադիր է հանդիսանում։ Նրան հետեւում էին թէ՝ ժամանակակից առաջնակարդ բանաստեղծները, ինչպէս Բէսիջին — Վիսարիոն Գաբաչւիլի, խիստ դարդացած եւ մինչեւ օրս էլ վրաց դրականութեան մէջ լաւ դիրջ պահած մի րանաստեղծ — եւ Թէ՛ բանաստեղծ-սիրողները, Թէ՛ արջայազն իչխաններ ու իչխանուհիներ եւ Թէ առհասարակ բանաստեղծուԹեան սիրահար մարդիկ։ Վերջապէս, նրան նմանւում էին առանց խարուԹեան բոլոր աչուղները։ ՍայեաԹ Նովայի ազդեցուԹիւնը չի սահմանափակւել միայն ժամանակակիցներով, այլ մնացել է չատ երկար վրաց գրականուԹեան մէջ։ Անգամ եւրոսլական, ի մասնաւորի, ռուսական գրականուԹեան, Պուչկինի ու Լերմոնտովի ազդեցուԹեան տակ ընկած բանաստեղծները չեն կարողացել ագատագրւել ՍայեաԹ Նովայի ստեղծադործուԹեան արտաջին ձեւերից։ Վրացի բանաստեղծները՝ սկսած Ալ. Չաւչաւաձէից եւ Գր. Օրբելիանիից եւ վերջացրած մեր ժամանակների առաջնաձեռվ՝ ամենջն էլ ծանօԹ էին ու սիրում էին ՍայեաԹ Նովայի վրացերէն երգերը, կտորներ են ընրել նրանցից, ընդօրինակել են, երկեր են ձօնել ՍայեաԹ Նովայի լիչատակին։

Սայետն Նովայի այս յարատեւ արդեցունիւնը վրաց դրականունեան վրա Գրիչաչվիլին բացատրում է նրանով, որ մինչեւ անցեալ դարի 70ական նշականները Վրաստանում տպւած դիրքը չատ ջիչ է եղել տարածւած, ուստի եւ այն բանաստեղծները, որոնք ուղում էին իրենց երկերը ժողովրդի մէջ տարածւած տեսնել, պարտաւորւած էին կիրառել երդի ձեւը, իսկ լասադոյն, ժողովրդի համար ամենամատչելի ձեւը Սայեան Նովայի մչակած ձեւն էր։

Վերջապէս, Սայեաթ Նովայի ազդեցութիւնը վրացիների մէջ չի սահմանափակւում միայն դրականութեամբ։ Նրա երդերից չատերն արդէն դարձել են ժողովրդական երդեր։ Պատահում են չատ երդեր, որոնք պահել են Սայեաթ Նովայի երդերի ընդհա-նուր եղանակը կամ առանձին տուներ ու վանկեր։ Քարթալինիայի հայ եւ վրացի դիւղական հարսանիջներում, երբ հարսին բերում են փեսայի մօտ, սովորաբար երդում են Սայեաթ Նովայի երդերը։

Այս ամենը ցոյց է տալիս, որ Գ. Ասատուրի կարծիջը այնջան էլ ընդունելի չէ եւ Հիմջ է տալիս ենԹադրելու, որ ՍայեաԹ Նովայի վրացերէն երգերը չպէտջ է նրա Հայերէն ու Թուրջերէն երդերից ցած դրւեն։

II. Սայեաթ Նովայի Հայերէն, վրացերէն եւ թուրջերէն երդերի Տետրակը, որ գրել է Սայեաթ Նովայի որդի Իվան Սէիդովը։ Այս ոտանաւորները գրւած են յիչողութեամբ, ինչպէս առացինջ, Թէյմուրագ արջայագնի խնդրանօր։ Սա վրաց վերջին

Թաղաւոր Գէորդի ԺԳ-ի որդին էր, որ արջայական ընտանիջի միւս անդամների հետ միասին ապրում էր մերթ Մոսկւայում, մերթ Պետերրուրդում։ Այս les rois en exit, տարադրութեան մէջ, երկար ժամանակ չէին կարողանում համակերպւել անադատ կեանջի ծանր պայմաններին եւ ամէն կերպ աշխատում էին իրենց շուրջը պահել հեռաւոր, բայց անմոռանալի Վրաստանի կեանջի յիչատակները։ Նրանջ իրենց հետ բերել էին վերջին պալատական սաղանդար նարալ Շանչիաչվիլուն (Շանչեան) և նրանց հրաւէրով Մողդոկից Պետերրուրդ էր եկել Սայեաթ Նովայի որդի Իվանը, որ Հիւսիսային Կովկասում առեւտրական դործերով էր դրաղ-ւած, ըստ երեւոյթին, ոչ առանձին յաջողութեամբ, ջանի որ սիրով ընդառաջ էր դնացել Թէյմուրադի հրաւէրին եւ վրաց արջայական ընտանիջին դրաղեցնում էր իր հօր երդերով։ Հէնց այդ ժամանակ էլ դրի է առել հօր երդերը։

Այս երդերի վրա առաջին անդամ ուչադրութիւն դարձրեց ակաղ. Ն. Մառը, 1888թ., երբ դեռ ուսանող էր եւ արտագրեց վրացերէն երդերը, թեով 15 Հատ։ Մառի արտադրած այս երդերը Գրիչաչվիլիի Համար Հիմը ծառայեցին Սայեաթ Նովայի վրացերէն երդերի Հրատարակութեան, 1918թ.: Այդ 15 երդերը նա լրացրեց ուրիչ տեղերից դտած վրացերէն երդերով։

IV

ՍԱՅԵԱԹ ՆՈՎԱՅԻ ԳՐԱԿԱՆ ԾԱԾԿԱՆՈՒՆԸ

Գրական ծածկանուն դործածելու սովորութիւնը վաղուց ի վեր դոյութիւն ունէր պարսից դրականութեան մէջ։ Ցաժենայն ղէպս, նչանաւոր բանաստեղծ Հաֆրդի օրերից արդէն սովորական է, որ բանաստեղծներն իրենց ընարական ոտանաւորները վերջացնում էին իրենց անւան, ընդՀարապէս, ծածուկ անւան յիչատակութեամբ։ Պարսիկ բանաստեղծներից այս սովորութիւնն անցաւ եւ աչուղներին սրանը էլ իրենց երդերը վերջացնում էին իրենց անուններով կամ ծածկանուններով։

Անրդկովկասում աչուղները յանախ դուրս էին դալիս արհեստաւոր դասից, այդ պատճառով դործ էին ածում անուններ, որոնք ցոյց էին տալիս նրանց արհեստը, կամ ծադումը։ Շատ անդամ էլ ընդունում էին իրենց ստեղծադործութիւնը ընորոչող կամ, առհասարակ, որեւէ բանով իրենց հաճելի թեացող անուններ։

Սայեաթ Նովա ծածկանունը տարրեր ձեւով է դրւում գիմ-

նական Դաւթարում։ Հայերէնում կայ վեց ձեւ — Սայիադ Նօվա, Սայեաթ Նօվա, Սայիաթ Նօվա, Սաեաթ-Նօվա, Սայեաթ-Նօվա, Սաեաթ-Նավա, Սաեթ-Նավա։ Վրացերէն երդերում, Գրիչաչվիլիի ասելով, ոչ ոք ուղիղ չի գրում Սայեաթ Նովայի անունը։ Պատահում են Սավաթնովա, Սաաթլամա, Սաաթնովա եւ մի չարք ուրիչ ձեւեր։ Պէտք է ընդունել Սայեաթ Նովա ձեւը, որ գործ է ածում լաւ դեղագիր ու կարդացած մարդ Պէնտէլէնց Եսվանէն։

Մեև, ի_սրն է ընտրաքաւդ անո գագրարաւրն:

Սայեաթ Նովա անունը կազմող երկու բառերն ունեն 4ետեւեալ նչանակուներնը. սերդ, որ դրւում է պարսից այրուրենի 15րդ տառով, անդլիերէն նչանակում է a lord, prince chief __ իչխան, պետ. սեյադ, որ դրւում է պարսից այրուրենի 17րդ տառով՝ «սադ», նչանակում է a hunter, a ravisher of hearst — որսորդ, սրտեր յափչտակող. նաև, նավ, նով - Նոր, Թարմ ։ Այս չորս ըառերից են մեկnew, fresh նում Սայեաթ Նովա ծածկանունը բացատրողները։ Յովհաննես Թումանեանն ու Վալ. Բրիւսովը Սայեաթ Նովա անունը Հասկանում են, որպես երգերի տեր, իչխող. Գրիչաչվիլին՝ նոր տիրապետող, նոր վարպետ։ Վերջինիս կարծիջին յարում է եւ <u> Լէոնիձէն։ ՄելիքսէԹբէդը աւելի Թումանեանի մեկնուԹեան է</u> յարում — երգի տէր։ Այս խմբի պատկանողներն ի նկատի ունեն Սայեաթ Սովայի որդի Իվանի արգանունը՝ Սէիդով, թեեւ Գ. Աստաուրի պնդումով*) Սայեաթ Նովայի աւագ որդի Մելիջսենքը իր ազգանունը գրում էր Սայեանքով (այժմ նրանք դարձել են Սայեադեանց) ։

Գ. Աստաուրն ու Գ. Լեւոնեանը կարծում են, որ Սայետխ նչանակում է որսորդ, իսկ Նովա — նշանակէ՝ երգի։ Իր տեսակետի ճչառւնիւնը հաստատելու համար Գ. Լեւոնեանը հատատուլ են որսորդի իմաստով։ երգերից, ուր Սայետն րառը հասկացւում է որսորդի իմաստով։ երգերից, ուր Սայետն իսուը հասկացւում է որսորդի իմաստով։ ինչ ներում է, որ աւելի յարմար է Սայետն րառը առնել ոչ ներ հարերից, ուր Սայետն իսուը հասկացւում է որսորդի իմաստով։ ինչ ներում է, որ առելի յարմար է Սայետն րառը առնել ոչ ներ հարերից, ուր Սայետն իսուը հասկացւում է որսորդի իմաստով։ ինչ ներակարդի անակարդի նաստակում է որսորդի իմաստում է հարարդի հարա

(Շարունակելի)

папры всерествий

stable in the second !

Ռ. ՊԱՏԿԱՆԵԱՆԻ ԱՆՏԻՊ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Տարագրութեան յանձնելով մեր ազդային բանաստեղծի Նամակները՝ Հարկ ենք Համարում տալ մի քանի բացատրութիւն-Շեր։

Մայեալ դարու եօթանասնական Թշականներից սկսած Ռ. Պատականետնը ամբողջովին նւիրւեց իր սիրած մանկավարժական գործունկութեան։ Սա նրա ապրումների այն չրջանն էթ, երբ նա գրապատ էր «մատաղ սերնդի պատրաստութեան գործով», ինչպես յանախ ասում ու գրում էր իր բարեկամներին։ Իր Հայրենի ջադագրում Նոր-Շախիջեւանում իր կնոջ տիկ. Օլգայի հետ միասին նա թացել էր «հայ աղայոց օրինական պանսիոն», գրում էր մանկապարժական գրքոյկներ, որոնց մէջ մեծ տեղ էր տալիս եւ Հայ երպին, վատնդի հաւատացած էր, որ «մանկական հասակից հայ երդը այեստր է ամրանայ երեխայի սրտի մեջ»։ Բայց մի ջանի տարիներից յեսույ, արդէն չէր թաղցնում իր մաերիմներից, որ մանագարժական գործունկութիւնը Նոր-Նախիկեւանում նրան էն թ արանացնում ։ Նախ՝ Հայաստանից հեռու մեկուսացած ջաղաջի ատպարերը ծեղ էր թշում. յետոյ՝ տիրով ջաղջենի բարոյական գիչապայեն ին աստերու , փոննիր ճամանիր հաասի դիարբետ քերանայել՝ դարև ետղետոտրերբևով ու ռևտրն ողոր ունին արտխորժութ իւներով - չէին կարող առողջ եւ մղիչ ազդակ լինել բանատանդծի ապրումների ու երազների համար։ Մեծ մաահոդութեւն էր կազմում եւ այն՝ ինչ բանաստեղծը տեսնում էր ամէն op be hot zumbeh michha huramburg bu:

Նոր-Շախիջեւանը չրջապատող ռուս մչակոյթը մեծ նւա-Հումներ էր անում եւ անտեսանելի, չատ անգամ եւ ակնյայանի կերպով՝ մտնում էր կղզիացած Հայ փոքրիկ գաղութի ընտանիքի մէջ եւ կաթիլ կաթիլ ապազգայնացնում նրան։ Բայց եթէ թ. Գատկանեանի սուր, դննող աչքերից այդ երեւոյթը չէր խուսա-

^{*) «}bop fleqf», 1930F. № 4-5, 44 157:

Եւ Ռ. Պատկանեանը երաղում է տեղափոխւել մի այնպիմի վայր, ուր ռուս մշակոյժն ու կենցաղը հաղիւ ժէ չուտով մուտք դործել կարողանային եւ, որ գլխաւորն է, այդ վայրը լինէր «Հայուժեան ծոցը»։ Այդպիսի վայր բանաստեղծի կարծիքով, կարող էր լինել միայն Էջմիածինը։ Արդարեւ Ռ. Պատկանեանը իր բարեկամների միջոցով սկսում է հող պատրաստել, որպէսգի Էջմիածնի դպրոցի վարչուժիւնը հրաւիրէ իրեն իբրեւ ուսուցիչ։

1875 7 . դրած նամակում , որ բերում ենք ստորեւ , նա խսում է թէ իր պայմանների մասին եւ թէ Համեսաօրէն առաջարկում է նաեւ իր գրական աշխատակցութիւնը «Արարատ» ամսագրին։ Ցայտնի է, որ Ռ. Պատկանեանի էջնիածին տեղափոխակու ծրագիրը չիրականացաւ։ Մենք յսած ենք բանաստեղծի մտերիմներից, Թէ գլխաւոր արգելջը այն էր, որ Էջմիածնում վախենում էին Ռ. Պատկանեանի ներկայութիւնից, նրա չափազանց գննող այջերից։ Չպէտը է մոռանալ նոյնպէս, որ Ռ. Պատկանետնը հրռչակւած էր ոչ միայն որպես ընարերդակ եւ Հայրենասէր բանաստեղծ, այլ եւ իբրեւ երգիծարան։ Անչույտ, Էջնիածինը ընգունում էր «Արաջոի Արտասուը»ի երգչի բարոյական հեղինակութիւնը, բայց վախենում էր Ռ․ Պատկանեանի սուր Հեգնանջից եւ անողոջ ծաղրից։ Գուցէ Էջմիածնի վանականներից չատերը իսկապէս իրաւունը էլ ունէին վախենալու «Սիւլիւկ»ի սուր ու յաճախ անխնայ ոտանաւորներից եւ արձակից։ Եւ ո՞վ կարող էր երաչիսաւորել, որ հաստատելով Էջնիածին, «Սիւլիւկ»ը չծաղրեր ե՛ւ վանականներին՝ մէկի ագիտութիւնը, միւսի անգործութիւնը, երրորդի «եսը», չորրորդի չարախօսութիւնը, հինդերորդի փոդասիրութիւնը եւ այլն ։ Բանաստեղծի մտերիմները պատմում էին , եք իեն Ա. Ճատվարբարն հաջան ընկրբն է, «վանրբմար՝ ան բեմիածինի հանգիստ կեանքը քար ու քանդ անեմ. ի՞նչ արած, րայց եւ այնպես՝ իմ իղձս է, որ մի օր իջմիածնում ինձ Թաղեն»: ինցիածինը գանազան պատրւակներով՝ այնպիսի պայմաններ է առաջարկում Ռ. Պատկանեանին, որ նա, ոչ մի դէպքում չէր իանում նրաեսորբը:

Ռ․ Պատկանեանի 1875թ․ գրած նամակը․

Մաերիմ եղբայր Տէր Խաչատուր.

«Ձեր ճամակը ստացայ․ դերապատիւ Վահրամ վարգ․ Մանկունու նաժակն եւս, առ Ձեզ, կարդացի։ Իմ պատասխանը նոյնը կը լինի, ինչ որ ես Ձեղ բերանացի եւ ջանիցս ասել էի։ Իմ ցանկութիւնս դէպի Էջժիածին երթալու՝ ո՛չ այլ ինչ է, եթէ ոչ մօտիկ լինել իմ ընիկ Հայրենակցաց եւ գտնւել ծոցումն իմ սուրբ հայրենեաց։ ԱՀա՛ իմ գլխաւոր պաՀանջմունքը՝ փոխարէն իմ այն աշխատունեանց, որն պիտի կլանէ իմ բոլոր անձնը։ Ես ինջո ինձի նչանակում եմ այնքան ռոճիկ, որքան որ կը բաւէ իմ ընտանիջը, ո՛չ գեղխութեամբ, ո՛չ ճոխութեամբ եւ ո՛չ փարթաուներույե այլ չափաշոնուներուն տանրենու ժաղան գատրվե, ծերուսն գանժն գարւսնումիր ունրաաբի քի, իանսմ . «ամճառու-Ֆիւնը յանցանը չէ, այլ ամենայն յանցանաց մայրն է», այս՝ փորձած ճշմարտուներւն է : Իմ սիրած առարկաներն (դասախountթիւնները) են, ընական պատմութիւն, թեւաբանութիւն (ստորին եւ ժիջին. վերևոցն մէջ տակաւին ոյժս փորձած չեժ, ուրեժն, մեծաժեծ արգասիք խոստանալ չեմ կարող), այլեւ՝ պատմունիւն (ընդեանուր եւ ռուսաց) եւ ռուսաց լեզու։ Բայց ես չեմ պաեաևջում, որ այս ամէն յիչած առարկաներն արւին ինձ, ո՛չ. միայն թե ինձ այնջան աշխատանք տային, որ կարող լինեի <u>Էջմիածնա</u>յ վարդապետանոցէն ստանալ տարեկան 1500—1750 մանէթ։ Այժմ դառնանը Արարատ լրագրին։ Ապարէն Ձեղ յայտնի է, որ գրիչն իմ կենաց տարրն է, կեանքիս ամենահարկաւոր պահանջմունքն է . ես առանց գրելու կենալ չեմ կարող ։

Ի՛նչ ասել կուղէ, որ Ակադեմիայէն ապատ ըսպէներս ամ-Ի՛նչ ասել կուղէ, որ Ակադեմիայէն ապատ ըսպէներս ամժանացնէ ինձ իւր էջերի մէջ Հիւրընկալութիւն ցոյց տալ... ժանացնէ ինձ իւր էջերի մէջ Հիւրընկալութիւն ցոյց տալ... ժանարակ համանակ ՎեՀափառին կը դիմեմ, երբոր ըստ ամենայնի հաւաստի կը լինեմ, որ խնդիրջո ոչինչ կերպիւ չի մերժւիլ։ Դրա համար պէտջ էր մերձաւոր մեծաւորների կարծիջը եւ մտերիմ, անխարդախ յօժարութիւնը ստանալ։ Բարեհաձեցէջ, պատւական հայր եւ եղբայր, այս նամակի իմաստը եւ բովանդակութիւնը. հաղորդել դերապատիւ Հայր Վահանին։

Մնամ Ձեր միչա մտերիմ եղբայր

Ռ . Պատկանեան

1875 · 15-VI ·

The sorpet which the date fortal table of equiloressurges to it we the Subscript by dubarbard said Rither the an for the Attract to fully wife the fol yester for the tofer St toping is on the to the death fift Is fit fraistant a grieff dayont for on the lugateting. Shi for afternoon in sould go att felicite to ale willenbarens, he shall that Il file englig : for felt equenders for nyefur with, yetur of 3. fort to constant of though, is topot in a fugher to. all differ shows wilke - Tit, I by fand galis you who who will the fund. " internet down the with our and some East gather 1- " who fulling globbary ?- : be about worther South (Land for t) to sendbot , Ember duty, but forto-flagge to Sele. Aring of superfu of the shaped store and & fraity whomby fundame (on labor) all p dought (forthere to har shi) I worse for fins & Myt started, of my, with shoot weapprete wearant by, at a spine of fil wheter withwhere to sail i hat better f-defrogen told will be guilt where 1200 - 1220 get who

esplot year engle spring of the strangent - ly fully gode of the service of the s

for the Markety

18-78

Ինչպէս արդէն վերեւ յիչեցինք, իչնիածնի պայմանները անընդունելի էին, եւ Ռ. Պատկանեանը հրաժարւում է իջնիածին տեղափոխւելու երադից։ Դժւար է ասել, արդեօք մեծ բանաստեղ-ծի հետագայ տարիների ստեղծադործութեան տեսակէտից լա՞ւ եղաւ թէ վատ, որ 1875թ. նա չտեղափոխւեց իջնիածին։ Յամե-նայն դէպս, եթէ աչքի առաջ ունենանք Ռ. Պատկանեանի տաջի խառնւածքը, մի քիչ անհանդիստ ընտւորութիւնը, հաղիւ թէ իջնիածնի միապաղաղ մթնոլորտը իր յատուկ մտայնութեամբ՝ նպաստաւոր լինկը բանաստեղծական մեծ ներչնչման համար։ Իսկ մնալով Նոր-Նախիջեւան, ռուս-տաձկական պատերադմի առաջին օրերից՝ նա կերտում է իր հռչակաւոր «Ադատ Երդերը», հետադայում, ութսունական թեականներին էլ հրատարակում է հինգայում, ութսունական թեականներին էլ հրատարակում է հինգայում, ութսունական հատորը։

Գալով միւս անտիս նամակներին՝ պարտը ենը Համարում բերել Հետեւեալ բացատրուժիւնները։ Թ. Պատկանեանի նաժակ-ները կրում են 1879—80 Թւականները եւ ուղղւած են Էջմիածին՝ Վահրամ եպիսկովոս Մանկունուն*)։

Նաժակները գրւած են Նոր-Նախիչեւանից եւ դլխաւորապես տեղային Հոգեւոր Դպրոցի, հոգաբարձութեան ու դպրոցին պատկանած տպարանի հարցերովն են դրաղւած։ Իր ժամանակին Ու Պատկանեանը պատերազմ էր յայտարարած Թէ՛ Հոգեւոր դպրոցի հրատարարածութեան ու Խաչ. ջահանայ Ջառիֆեանին (դպրոցի կրօնտւսոյց), եւ Թէ Նոր-Նախիչեւանի եւ Բեսարաբիոյ թեմի տռաջևնորը Մակար եպիսկոպոսին (հետադայում կաթուղիկոս)։ Նահակներում ակնարկներ կան եւ իր միւս հակառակորդների մասին Ադափիրեան վարդապետի եւ Փիլիսրո Վարդանեանի, որոնջ կարձ ժամանակով ուսուցիչ կամ տեսուչ եղան Հոդեւոր դպրոցում։ Ինչն ըստ ինչեան կռիւը անհաւասար էր. մի կողմից ջաղաջի ինչում էր Մակար եպիսկոպոսի ամբողջ Հովանաւորութիւնը, որ վահողմից՝ մի մեկուսացած ուսուցիչ, որ միայն մի դէնջ ունէր և իր դրիչը։

թ. Պատկանեանը իր նամակներում խօսում է երկարօրէն «դպրոցի տպարանի» մասին։ Երբ Ղրիմի Խալիբեան վարմարանը փակւեց, այնտեղից Նախիջեւան տեղափոխեցին եւ երբեմն «Մասեաց Աղաւնի» ամոադիրը տպագրող տպարանը, որը յանձնւեց իրրեւ սեփականութիւն Նոր-Նախիջեւանի Հոգեւոր դուրոցին (ապագայ Թեմական դոլրոցը)։ Այդ տպարանով բացի Ռ․ Պատկանեանից , ուրիչ հետաքրքրւող չկար ։ Իր երիտասարդա_ կան օրերից սկսած մեր բանաստեղծը սիրահար էր տպարանական դործին։ Երբ դեռ վախսունական խւականներին ապրում էր Պետերբուրդում , Ռ. Պատկանեանը մեծ զոհողութիւններով ձեռք էր երել որփակար դի ատանար, սնաբն բր ատեն դի չանք դարք վարժական գրջոյկներ, երդարաններ, Թարդմանական եւ այլ գրջեր։ Նոյն տպարանումն էր տպւում եւ նրա «Հիւսիս»ը։ Բայց երբ վախոռնական Թւականների վերջերից Հաստատւեց իր Հայրենի քաղաքում, րա՝ իրչուքո իրեր բև առում, «սևե է մասու իներ առանց տպարանի»։ Բացի իր մանկավարժական զբաղմուն ջներից՝ նրա իղձերից մէկն էլ եղել է ունենալ ձեռջի տակ մի տպարան, որ կարողանայ չարունակել Հրատարակել մանկավարժական եւ րն Թերցանու Թեան Համար Հայերէն դրջոյկներ։ ԵօԹանասնական թեւականների վերջերում նա վճռել էր մի ուրիչ բան էլ, որ միայն իր մաերիմներին էր յայանել․ այն է՝ Հրատարակել չաբաթաթերթ կամ ամսադիր, որի մի մասը պէտք է լինէր տեղական բարբառով, միւսը՝ գրական աշխարհարառով։ Այն հարցին, թէ ո°վջեր են լինելու Թերթի աչխատակիցները՝ Ռ. Պատկանեանը կէս-լուրչ, կես-հեդնօրեն պատասխանում էր՝ «Թերթի աշխատակիցներն են՝ «Սիւլիւկ»ը, «Խըձի աղան», «Ճանկով մամուկը», «Խամչին» րոլորն էլ Պատկանեանի ծածկանունները։

Բնական էր, որ մի այնպիսի «դիւանաղէտ», խելացի եւ խիստ խորաժանկ, բայց ոխերիմ Թչնամի, ինչպիսին էր Զառիֆեան ջա-Հանան, ամէն ջանք Թափէր, որ դպրոցի տպարանը չյանձնւի Ռ. Պատկանեանին. տալ նրան տպարանը — ասել է տալ ԹերԹ Հրա-Պատկանեանին. տալ նրան տպարանը — ասել է տալ ԹերԹ Հրա-տարակելու նիւԹական կարողութիւն։ Իսկ ԹերԹը Ռ. Պատկան-նեանի ձեռջում՝ մահացու հարւած կը լինէր Թէ Ջառիֆեանի եւ հանի ձեռջում՝ մահացու հարած կր լինէր Թէ Ջառիֆեանի եւ Թերարա համախուների համար։ Ու երբ հոդաբարձական ժողովին Թէ արա համախուների մեկը այն միտջն է յայտնում, Թէ աւելի լաւ հոդաբարձուներից մէկը այն միտջն է յայտնում, Թէ աւելի լաւ հոդաբարձուներից մէկը այն միտջն է դարականեանին, ջան Թէ համեստ վարձով տալ Ռ. Պատկանեանին, բան Թէ համարաների տակ, Ջառիֆեան ջահանան բացապահին հանանած բանն է, որ ածին պոսթանի մէջ թողնեն»։ Ու տպարանը վարձով են տալիս մի հրեայի...

ԱՀա՝ Ռ. Պատկանեանի այդ անտիպ նամակները, որոնը մեծ չափով արտայայտում են այդ Հարցերի չուրջ եղած խնդիրները։

^{*)} Այս նաժակները օգտագործել ենջ Փարիզի Նուպարեան Մատենապարանից, որի վերատեսչութեան եւ գրադարանապետ յարդելի Ա. Ատոնեանին Ռ. Բ.

Նամակները ուղղւած են Վահրամ եպ. Մանկունիին, որ Գերրդ. Դ. Կաթուղիկոսի աջ բազուկն էր։

Ն. Նախիջեւան. 1879. 3. նոյեմբերի.

այս է Մակար եպ և ես անձամբ չեմ ձանաչում և բայց հարա վրա pro եւ contra չատ բան լսել եմ ։ Իմ նորա մասին եզած կարծիջը այս է Մակար ես և խորամանկ մարդ է և եթէ ոչ իւր նիւթական չաւր, դէթ իւր անձնական պատիւր ու փառջը (պատւանիրութիւն եւ փառասիրութիւն դովունի չատկութիւններ չեն , մանառանդ կրօնաւոր մարդու համար) դերադասող է ամենայն ինչ զգացահունջի եւ բարիջի , թող թէ լինչը այդ դդացմունջը ապույին եւ այդ բարիջը՝ հայրենեաց ։ Մեր օրերումը խորամանկութիւնը այն սիրալի դործերը չի ծնիլ , որն որ , թերեւս է՛ր երբեմն աշխարհատակը ժամանակն ծնել է ։ Մեր դարը լուսաւորութեան , դէպի նպատակը ժամանակն ծնել է ։ Մեր դարը լուսաւորութեան , դէպի նպահութենի են մեր օրերում . մեր դարը եւ ներկայ մարդկութիւնը սիրում է աղնիւ ձակատում ձեւ արոր եւ ներկայ մարդկութիւնը սիրում է աղնիւ ձակատ , բաց սիրտ եւ պարդած դրօչակ եւ վերի-

Մակար եպ. խորամանկ է, ուստի նորա ուժին, ընդունակութեան եւ ջաջագործութեան ոչ ոք չի հաւատալ. ոչ ոք իր ինչքը եւ գործունկութենը չի աւանդիլ նորա դողղոքուն ձեռքը եւ դանդաղող խելքին:

կայ Հանդամանը, երբ Քեօո Օգլուն առաւել օգուտ կը բերէ, բան Թէ յազօթս կանկող մի ճղնաւոր։

Մակարը իր ազդային զործունեութիւնը չատ ձախողակի եղանակաւ սկսեց....

Ձեր վրա սր. պարտականութիւն կայ վեհափառի ուչադրութիւնը դարձնել հետադայ պարադայի վրա, որ 100 հայ մանկունը երթեւեկում են Ռուսաստանի դպրոցներն եւ 100էն աւելի ուրիչ հայ մանկունը թափառում են Ռուսաստանի այլ քաղաքների վարժատուններուն, որոնք այս օրւայ օրս անչուչտ Ն. Նախիքեւանի Հոգեւոր Դպրոցի աչակերտներն պիտի լինէին, եթէ ինքը թչւսու Հ. դպրոցը ագատւած լինէր Ձառիֆեանի, Վարդանեանի, Ալահայեանի եւ վերջնոյս արբանեակների մադիլներէն։

Ազմիշ բարեկան, մի անգամ առ միչտ իմացած եղէթ, որ Նոր Նախիջեւանի ժողովրդի բերանը փակւած է, նորա՝ ազատ կամջը խլւած է, նորա կարծիջը կաչկանդւած է։ Ասացեք վեհափառին, որ միայն նորա հզօր աջը կարող է յուծանել այդ կախարդական կապերը...»

Նոր_Նախիջեւան . 22 նոյեմբերի 1879 .

Սրբազան Հայր, ազնիւ եղբայր.

«Ձեր ուչագրութիւնը կը դարձնեմ մի այլ առարկայի վրա,

որն ոչ պակաս գանց չատ ուրիչները, աղգային գործ է:

ԱՀա 4 տարի է, որ եկեղեցապատկան տպարանը մնում է անգործադրելի. մամուլների նուրբ պողպատեայ մանր մասունքը ժանգոտում են. Հուլած արձձեայ տառերը գետին գետնափորների ախոռների մէջ ձգած օրէ օր ժանգոտւում են եւ փոչիանում են, իսկ որ գլխաւորն է՝ 25-30 Հազար ռուբյի գործարանը եւ նորա ապրու տոկոսը կորչում են, չքանում են... ցաւ է ասելն՝ այդ ամենը կատարւում է ոչ տգիտութեամբ կամ անՀոգութեամբ բանի մի Հոգարարձուների (որոնց անունները արդէն լիչել եմ եւ սաորեւ կր յիչեմ) , այլ նոցա չարամիտ գիտակցութեամբը եւ չարախոսութեամբը... Ասել եմ եւ դարձեալ կասեմ՝ ըստի որ տ. N. Չառիֆեանը, Վարդանեանը եւ Խայիբեանը պիտի մնան Հոգաթարձուք Հոգեւոր գարոցին, ամեն ինչ պիտի թայթայւի, կործանւն, ժանգոտի ու հոգ դառնալ։ Այն չէ՝ գարմանային, որ չարը իր չարութիւնը անում է. դարմանային այն է, որ Սր. Աթոռը իւր Հովանաւորութեան տակ առել է արդիս կործանիչներուն: Llobt դրչափասն անակ ումառի անը չահանուն օևւար՝ բևև «դանը բանեն անցած կը լինի» եւ օգնունեան Հնար մնացած չլինի այլ եւս։ Սրբազան Հայր, ափսոս է 25 Հազարեայ ժողավուրգի որոց միակ կապն է Սր. Իջմիածնայ հետ եկեղեցին եւ դպրոցը... աւա՛զ, այդ կապերը փաել են, չտապեցէք օգնունեան:...

Կրկընում եմ իմ ցանկութիւնը.

Անցեալ տարի ես մտադիր էի յիչեալ տպարանը կապարու առնելու վրան, եւ տեղացի ունեւոր եւ բարենիտ մարդիկ էի գտել, որ յօժարական պատրաստ էին ինձ օղնել տպարանը ոտքի կանդանեցնելու, տուն վարձելու, գրքեր տպել տալու, մինչեւ անգամ (ազգիս ներկայ պայմաններին նայելով) լրագիր հրատարակելու, եւայն։ Այս բանս իմանալով քանի մի չարամիաք, (Հաշանական է, որ վերոյիչեալքը կամ նոցա Համախոհքը), օղուտ քաղելով ակրութեան մէք տարածւած դաղանի ընկերութեան շարացարծութերան դերութեան մէ անստորագիր ամրաստանութեան նամակներ գրեցին վրաս նահանգապետ Դուռնավոյին, Հաշատացնելով իրը գրեցին վրաս նահանգապետ հուռնավոյին, Հաշատացնելով իրը

1880 յունւար 5. Նոր Նախիջեւանից գրած նամակի մէջ Ռ. Պատկանեանը նորից վերադառնում է տպարանի հարցին.

Տոււս ին տիոք ատոնու ամերո ընբևարոր թե նաևս հարդար օժուարբև»:

րստ օրինակի Մակեդանոցւոյն, թըով չի կարէ...

Մահլի քան 300 փուդ տառեր՝ դանադան մեծութեան, դանագան լեպուների, միջոցներ, տողեր եւ այլն, ածած, թափած են, գրան փոչի եկած, ամենից վրայից էլ անձրեւ սրոկած, այս ամենվե կապման ձն բանի-բանի մետադեայ դէդեր, որն մի փոքր սարջի կարդի բերելու Համար 6 ամիս ժամանակ 3-4 դրաչարջ օր ու դիչեր պիտի աշխատեն նոյն եւ կամ աւելի վատթար վիճակի մէջ են 3 մամուլները, որոցմէ մինը՝ չունի տակի ատամենաւր կողը, որն միջակտուր բեկւած է ... Խօսջս ինչ երկարցնեմ՝ այստեղ բարեմիտ անձանց կարծիջով այժմւայ անելիջն այս է, որ վեհափառը ինչպէս Հ դպրոցի, այնպէս եւ յիչեալ տպարանի խնդրոյ մէջ ինջնիչխանարար չարժէ, առանձին կոնդակաւ, յանուն Հոդեւոր կառավարութեան (մի կողմ թողնելով Մակար Ա եպիսկոպոսի միջամտութիւնը) հրամայէ յանձնել տպարանը որոյ վրա եւ հաւատ ունի։ Իմ միջոցներս սոջա են 1) բարեկամջս ունին տպարանի համար նչանակած 2000 մանէթ առձեռն պատրաստի փող, 2) պ Պօղոս Խաթրանեանն պիտի տայ ինձ տպարանի համար պէդեսթենի լայնարձակ կրպակներէն մինը, մի տարի ժամանակաւ ձրի, 3) կայ մի ընկերութիւն երիտասարդաց, որ հայերեն շարաթաթերթ պիտի հրատարակէ տպարանին մէջ...»

Ռ. Պատկանեանը իր պայքարր սկսել էր դպրոցի վերատեսչի եւ Հոգաբարձուների դէմ ո՛չ միայն իր Հայրենի քաղաքում, այլ եւ «Մչակ»ում . այսպէս իր 1880թ . 5 յունւար նամակում նա դրում է. «... Ես բարի Համարեցի խօսիլ ո՛չ դաղտուկ, այլ րացարձակ, ո՛չ մի անձին եւ այն իմ բարեկամին, այլ ամբողջ Հայ ազգին, ոչ մի ջանի մարդոց ականջներին փոփտալ կամ զբըպարտել, այլ հրապարակաւ ամբաստանել, որպեսզի ականջ ունեցողն լսէ եւ աչը ունեցողն տեսնէ. «Մլակի» 225 Համարի մէջ ես խոսեցայ վերատեսչի եւ նորան աւանդած դպրոցի մասին։ фութ ընդ փոյթ ը. Սրբագնութիւնդ կը կարդայ նոյն լրագրի մէջ մի այլ յօդւած, ուր, հակիրճ, րայց ազդու եղանակաւ խօսել եմ տեղւոյս Հ. դպրոցի Հոգաբարձուների մասին, ցուցնելով նոցա եսկսն արոնրատրունգնորն նրանորգ օնբներ մանմ։ Եբ ճամաճագլխու եւ Թէ տեղւոյս ընտիր ժողովրդի կարծիջն ու ցանկութիւնը այս է, որ այսուհետեւ վեհափառը դէԹ վերաբերմամբ Նախիջեւանի ներգործէ իր իչխանունեամբ. ինչո՞ւ ասում են, նա դայք ի գայթեր պիտի ընթանայ այն ասպարիզի մէջ, ուր նա ոյժ եւ անկապար իրաւունը ունի, աներկիւց եւ համարձակ չրջելու. եւ ինչո՞ւ նա պիտի խորհրդակցէ ջանի մի խելացնորների, լրբերի եւ ապերասանների հետ … «դառն ձեւացողին դայլերը կուտեն». միտքը ձգեցէք նորին վեճափառութեան։ Անընդունակ, կեղաոտ եւ ապետ անձինը տեղւոյս մի ջանի սրիկաների ճնչման տակ, ընտրւած են վեհափառի հիմնած դպրոցի հոդաբարձունը. իսկ

Մակար Ա.եսլիսկոպոսը իւր ներկայութեամբ սրբադործելով այդ խարգախ բնարութիւնը, ոչ այլ ինչ նպատակ ունէր, եթէ ոչ «կարծեցած Հզօրների խաթերին չդիպչիլ», որպէսզի իր դիրջը ամ– ընալը, Մակարը ոչ բարեսիրտ կրօնաւորի անուն վաստակեց եւ ոչ խելօջ մարդու. ոչ յիմարներէն սիրւեցաւ եւ ոչ խելօջներէն այրդւեցաւ. չատ արժան գնով կաչառւեցաւ. երկու երեջ Համա– այր ճաչերով եւ դինեւէտ սեղաններով խարեցին նորան տեղիս Ձերդ Ռ. Պատկանեան

Նոր-Նախիջեւան 1880 . Յունւարի 7.

Սրբազան Հայր, ազնիւ եղբայր

«Ձեղ յայտնի է, որ վեհափառի ցանկութիւնն է, որ ամէն եկեղեցի իւր առանձին ծխական դպրոցը ունենայ եւ որն ինչպէս դիտէք, հեչտութեամբ չէ էադործւում և «եղածներն բարեկարդեր եւ ո՛չ փակել, եւ նորերը բանալ» այս է նչանաբանը մեր լուսաւորեալ Հայրապետին և եւ այսպիսի պանծալի ճչմարտութեան դէմ ոչ մի եւրոպացի լուսաւորեալ մարդ, բացի դովասանքէ, ոչինչ ուրիչ ասելիք չունի:

Բացւած դպրոցը չփակել եւ նորերը ըստ կարելւոյն բանալ ո՛րջան մարդասիրական զդացմունը, որպիսի խորունկ եւ Հեռատես ազդասիրութիւն, ո՛րպիսի մաՀաբեր Հարւած տդիտութեան եւ մարդկային բաղմատեսակ թշւառութեան ո՛րպիսի Հուժկու օդնութիւն մարդկութեան բարեկամներին...

Հաւատացնում եմ Ձեղ, ազնիւ բարեկամ, որ եթե մեր Վեհր իւր կեանջի մէջ ոչինչ եւ ոչինչ արած չլինէր, այլ իւր եօթանասնամեայ հասակումն միայն այդ մեծիմաստ խօսըն ասած լինէր, նաեւ ա՛յն ժամանակ եւրոպական ազգը նորան արձան կը կանգնեներբև բւ վետը ին ժեբև, «բմագ մանսնեն չփարբ բւ ըսնն ետ-Նալ», ով որ մանկանց առջեւ փակում է դպրոցի դուռը, նա չափահասի առջեւ բացում է բանտի դուռը. այս վաղուցւայ յայտնի ճչմարտութիւն է։ Եւ ի՞նչ... երբ որ դալիս է Ն. Նախիջեւան Մակար Ա.եպիսկոպոսը ըստ դրդման Զառիֆեանին, իսկոյն Հրամայում է փակել Լուսաւորչի ծխական դպրոցը եւ միջի 40ի չափ աչակերտներին տանում է ամայացած Հոգ. դպրոցը, իսկ շւարած ժողովրդին Հրամայում է որ այդ դպրոցի տեղ նոյնՀեատյն օրիորդացը պիտի բանայ․ իբր Թէ տղայոց դպրոյի Հասսորասուղ դրանն որորաին անժինրակից էև իժարար ժոնսսնի երոնդուր։ Բայց աւա՛ղ, մինը փակւեցաւ, միւս դեռ եւս բացւած չէ. ե՞րբ պիտի բացւի — գիտեն այդ Մակար Ա.եպ․ եւ նորա արբանեակ Ձառիֆեանը։ Ահա Ձառիֆեանի վաղուցւայ դաղանի խորհուրդը եւ ահա դոված Արբեպիսկոպոս Մակարի խոհեմ եւ իմաստուն վարչութիւնը... Մակար Ա.եպ. ո՛չ միայն սիրելի եւ յարդելի չէ, այլ ճշմարիտը կարող էջ իմանալ՝ նա առաւել ջան Թէ ատելի է, նա ծիծաղելի է ժողովրդի աչջումն։ Դուջ չատ լաւ դիտէջ, որ մարդուն համար ամենավատ վիճակն է աչխարհիս երեսին ծիծաղելի դերը. մարդս ամէն բան կարող է կուլ տալ՝ բամբասանը, չարախօսութիւն, դանձի կորուստ, դայց ծաղր՝ երրե՛ջ. չատ անդամ բամբասւած եւ չարախօսւած մարդը նորէն յոտն կը կանդնէ, բայց ծաղր ու ծանակ եղածը՝ երբեջ։ Այդ՝ հոդերանական անմրցելի օրէնջն է։ Ժողովուրդը դանդատւում է Մակար Ա.եպ-էն. հոդեւորականը դանդատւում են, կանայջ դանդատւում են, որո՞նջ, հարցնում եմ, դովողջ. մի՞ Թէ Սրբադնութիւնդ մի Ձարիֆեանի, մի Վարդանեանի եւ վերջնոցն 4–5 համախուներին ընդունում է մի ամբողջ ժողովրդի, մի ամբողջ ջացաջի տեղ...»

Նոր-Նախիջեւան 1880, 5 մայիսի .

Սրբագան Հայր, ազնիւ եղբայր։

«Վաղուց Ձեց նամակ գրած չեմ , Թէեւ գրելու բաներ չատ կային․ այս միջոցին մինչեւ անգամ ես աններելի անջաղաջավարութերւն եւս արի Ձեր դէմ , չնորհակայութերւն չանելով այն բարեկամութեան Համար, որ Դուք կատարել էք յանուն իմ. գիտեմ այդ ամենը եւ Ձեգանից աւել մեղադրում եմ ինթս ինձի. բոլոր այդ ժամանակը ես չորս կողմս կատարւած չարագործութեանց պատճառաւ՝ ապչած, թեմրած եւ կարկամշած մնացել էի։ Րոպէ չեր անցնում, որ ույքս վրաս գար եւ գրիչս ձեռքս առնելու միջոց եւ պարապ գտներ, րոպե չէր անցնում, որ կեղծաւոր աղդասէրը եւ Աթոռիդ ակներեւ թշնամիջ իրեն անձնական չահը աղդայինի տեղ չտալով, չկատարէին միամիտ ժողովրդի առջեւ պեսպես յենածութիւններ... Խելքս գլխես Թոչում է, Թէ մարդկային նենդութիւնը եւ խորամանկութիւնը մինչեւ ո՞ր աստիճան կարող է հասնել... Պետերբուրդ, Քիչինեւ եւ Նախիջեւան իրար անցնում էին եւ անցնում են։ Սրբազան Հայր, կան բաներ, որ կարելի է եւ պէտը է միայն երես առ երես ասել, ներկայ դրու-Թեան մէջ, սուր Թչնամիջ Հնար ունին կնջած նամակներ բանալու, Թղթաբերն կայառելու, հեռագրի իմաստը փոխելու. գրաւոր Տաղորդակցութիւնը դեղեցիկ դործիջ է չարերուն իրանց վատ նպատակներին Հասնելու։ Իմաստունին այսջան բաւ է...

Մեր տեղը զգուչաւոր մարդը սիրողներ կունենայ, բայց

հետեւող չատ սակաւ։ Վախենում եմ, որ վեհափառը իւր զգուչութեամբ եւ խոչեմութեամբ իւր պօրութիւնը կը տեղափոխէ Քիչինեւ, ուր ներգործում են աւելի համարձակ...

ի սէրն Աստծոյ, ներչնչեցէք վեհափառին մի փոքր քաջութիւն որ իր զօրունիւնը գործադրւի ։ Էջմիածնայ վարկը օրէ օր ստորանում է չնորհօք նոցա, որոնք վայելում են եւ նրա տւած Հացը եւ Հովանաւորութիւնը։ Ի ղէպո՝ Սուբիաս եպիսկոպոսը այստեղ է եւ, ասում են, վիճակային չէնքի համար փող պիտի ժողովէ։ Որջան ես կարողացայ Հասկանալ, Թէ սա եւ Թէ սորա Հովանաւորը որոնում են ազգի Թոյլ տամարները, քան Թէ իսկական օգուտը. միամիտները կարծում են Թէ մեծամեծներին աղա՛, աղա՛ ասելուց, նոցա գրպանները պիտի բացւին։ Չգիտեն որ՝ *նոցա չրջապատած սուտ աղաները* ինքեանք եկեղեցիների եւ քաղաքիս արդիւնքները լիզելով են ապրում...

Ցայտնեմ Ձեզ, որ այս օրերս կստանաջ ջանի մի մարդոցմէ խնդիր՝ տպարանը ինձ յանձնելու իմաստուց։ Ես ամենախոնար-Հաբար կը խնդրեմ Սրբազնութիւնդ անյապաղ կատարել. մանաւանդ չտապել Թողլէպէնի ԹոյլտւուԹիւնը ստանալու։

Պէտք է դուք այստեղ օրինաւոր դպրանոց կամ սեմինարիայ գիմնեջ. փողի պակասութիւն չի լինիլ։ Նոր Նախիջեւան այսօր 100 աչակերտէն աւելի օտար քաղաքներ է ուղարկել, որոնց Համար աւելի քան տաս Հազար մանէթ է մոկսում. նախիջեւանցին տասնապատիկ աւելի Հարուստ է, ջան Թէ դուք կարծում էջ»։ Ձերդ Ռ. Պատկանեան

Իր ժամանակին Նոր Նախիջեւանի ջազաջային խորհուրդը ճամաճի զահիշհադբարի ասևիւ, սևսնել բև զիդրբ Ուեզբուսուսրաց Դպրոց Հայ աչակերաների Համար. եւ ահա 1881 . նոյն խորհուրդը ի յարդանս իր հայրենակից բանաստեղծի մանկավարժական դործունկութեան ընտրում է նրան նոր բացւած ԱրՀեսтшеприя Դպրոցի տեսուչ։ Այդ օրից վերջ է տրւում Ռ. Лимկանեանի ու նրա Հակառակորդների պայջարին, որ տեւել էր մի թանի տարի։ Այդ չրջանից Ռ. Պատկանեանը ցերեկները դթաղշում է իր նոր դպրոցի կեանջով, իսկ երեկոները նւիրւում արձակ վիպագրութեան եւ կարձ ժամանակւայ մէջ Հրատարակում է 6-7 վէպ, որոնց մէջ առաջին անզամ Հայ գրականութեան մէջ Հրապարակ է գալիս Հայ քաղաքացի ունեւոր դասի կեանջն ու կենցաղը, ինչպէս եւ քաղաքում ապրող Հայ մտաւորականի Հոդերանութիւնն ու մաորումները։

ՇԱՒԱՐՇ ՆԱՐԴՈՒՆԻ

ՓՈՐՁՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՑ ԳՈՂԹԱՆ ԵՐԳԵՐՈՒ ԵՒ ԵԲՐԱՑԱԿԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋԵՒ

գրւի եւ կը խօսւի հայ հին տաղաչա– Այտընեան՝ *Քննական Քերականութեան* փութեան կամ Գողթան երգերու ար- մէջ (1866), Հ. Գարեգին Զարրհանալւեստին մասին, րայց ոչ մէկ յառաջ- եան՝ Պատմ. Հայ հին դարութեան մէջ դիմութիւն:

տոյ Հ. Քերորէ Սպենդարեանն է, որ մէջ (1913), Տոքթ. 8. Թիրեաքեան կը խօսէ հայկական հին տաղաչափու- Հայկական տաղաչափութեան մէջ։ վերթեան մասին իր *Գերժաներէն Քերա*- ջապէս, այս հարցով զրաղած են Մ կանունեան մեջ, (1844), Հ. Արսեն Արեղեան*), պրոփ. Ադոնց (Հայրենիջ), Բագրատունի՝ *Մչակական*թի յառաջա₋ Ն. Աղբալեան (*Յուսաբեր*), Միհրան րանին մէջ (1847), Մկրտիչ Էմին Յովհաննեսհան (Քենական պատմութիւն Վէպը Հնոյն Հայաստանիին մեջ (1850), ԺԹ. դարու Հայ դպրութեան, 1901), Հ. Յովսէփ Գաթրընհան՝ Պատժ. ժատե- Լեօ։ Եւ օտարներ՝ Ֆէթթէր, (Ն. Աղ*հաղրունեան Հայոց*ին մէջ (1851), բալեան կը յիչէ նաեւ Լուի Գրէյի ա-Ստ. Պալասանեան՝ *Պատմ. Հայոց գրա*- նունը, ինձի անձանօթ)։

Աւելի քան մէկ դարէ ի վեր կը կանութեան մէջ (1865), Հ. Արսէն (1874), Հ. Աթանաս Տիրոյեան՝ Հայ-Առաջին փորձն է, որքան գիտեմ, *իտալերէն բերականութեան* (1902) եւ Հ. Անթիմոսեանի (Բագրատունի) Քե- Բազմավէպի մէջ (1912 հոկտ.-նոյ.), րականութեւն դաղղիականը (1821), ո_ Հ. կարապետ Սահակեան՝ *Բաղմավէպ*ի րուն մէջ ծանօթութիւններ կան հայ. մէջ (յունիս 1907), Տոքթ. Սմրատ կական տաղաչափութեան մասին։ Յե- Գաբրիէլեան՝ Թէոդիկի Տարեցոյցին

^{*)} Մ. Արեղեան ունի բազմանիւ գործեր Հայ Հին ու նոր տաղաչա*փութեան մասին*. Ա.— Հայ Ժողովրդ. Առասպելները Մ. խորենացու Հայոց Պատմութեան մեջ (1901), Բ. Հայ Ժողովրդ. Վէպը (1906), Գ. Հայ Ժողովրդական խաղեր, Դ. Ընդհանուր Տեսութիւն Հայոց Հին Բանաստեղծութեան (1917), Ե. Համադրութիւն Հայ ժողովրդ. Վէպի եւ Պատմութեան (1923), Ձ. Հին Գուսանական Ժողովրդ. Երգեր (1931), Է. Հայոց Լեզւի Տաղաչափութիւն (1933): Ունի նաեւ ուսուժնասիրութիւն մը շարականներու ப்பயிம் :

եզրակացութիւնը կարելի է ամփոփել Զարբհանալեան, Միհրան Յովհաննէսեան եւ դասաւորել երկու կէտի մէջ.

1 — Հայ գողթան երգերը հանգիտութեան բազմաթիւ եզրեր կը ներ_ Գողթան եւ հին երրայական բանաս_ կայացնեն երրայական բանաստեղծու_ տեծութիւններուն միջեւ կրնայ շատ թեան հետ։

2 — Հայ հին բանաստեղծութիւնը, (Թւելեաց երդեր, Գողթան վիպասանութիւն), ունէր չափական կազմու թիւն, որուն օրէնքներն աշխատած է թէեւ վիճելի։

րառերուն արտասանութեան կշռոյթը, ցատրեալ ձեւերուն միջեւ։ _ ամանակը, սուղ ու երկար վանկերը։ կան չափականութեան օրենքները։

ւաբանութիւնը:

երթալ հանգիտութեան եզրեր գտնել թիւնները*)։ Այդ հանգիտութիւնը նշմարած են Հ․ մար անհրաժեշտ օժանդակներ են նոյն-

կատարւած ուսումնասիրութեանց Յովսէփ Գաթըրճեան, Հ․ Գաբրիէլ եւ ուրիշներ։

Բաղդատական ջննութեիւն մը հայ րան լուսաւորել մեր հին արւեստին մբամած շէնքէն ներս։

Վերը թւեցի այն հեղինակները, ո_ սահմանել Հ. Արսեն Բագրատունի, րոնք զրաղած են Գողթան երգերու արւեստին ուսումնասիրութեամբ և հայկա-Հայկական չափ գոյութիւն ունէ՞ր կան հին տաղաչափութեամբ։ Այդ աղթէ ոչ, հարց մըն է, որ, հակառակ բիւրները յիշեցի պարզապէս իրրեւ մակատարւած բոլոր փորձերուն, կը մը- տենախօսութիւն։ Իմ նպատակս է ներնայ մեզի իրրեւ հանելուկ անլուծելի։ կայացնել այն օտար ուսումնասիրու-Պատճառը նախ այն է, որ մեր լեզուն թիւնները, որ կատարւած են երբայահնչաբանական մեծ փոփոխութիւններ կան հին բանաստեղծութեան մասին, է կրած եւ այժմ դժւար է, եթէ ոչ առաջնորդւելու համար այդ աղբիւրնե_ րռնազրօսիկ՝ պարզապէս հետեւելով ոէն եւ համեմատութիւն մը փորձելու հելլենական ու լատինական տաղաչա- համար մեր Գողթան մթաստւեր երգեփութեան հին օրէնքներուն, նշտել մեր րուն ու երրայական արւեստին բա-

Եւրոպայի մէջ դասական դարձած Այսպես է որ հիմա անկարելի է ճշտել, է այլեւս Տոքթ. Լոթի փառայեղ գորնոյնպես, երրայերեն լեզւի քերթողա- ծր*), որուն հետ պետք է աչքի առջեւ ունենալ նաեւ Ժուրտէնի գիրքը**)։ Ուրեմն, փոխանակ մեր հին բա- Հանրի Պուայի ուսումնասիրութիւնը չի նաստեղծութեան՝ ներքին կազմախօսու– ներկայացներ մեծ արժէք մը***)։ Հրա– թիւնը բացատրել փորձելու, նախըն- շալի աշխատութիւն մըն է սակայն տրելի է ուսումնասիրել արտաքին ձե- Հերտէրի գիրքը****), որուն տեսակէտները շատ տարբեր չեն Տոքթ. Լո-Արդ, մեր Գողթան երգերուն ար- թի տեսակէտներէն։ Նոյնքան թանկատաքին ձեւը անմիջապէս կը թելադրէ գին են Էտուար 8՝որմի երկու աշխա-Եբրայական բանաս_ երրայական բանաստեղծութեան մէջ։ տեղծութեան ուսումնասիրութեան հա-

', Dr. Lowth, — Leçons sur la poésie sacrée des Hébreux, 2 vol. Trad. Française, Lyon, 1812.

') Jourdain, — Analyse des leçons sur la poésie sacrée des

Hébreux du Dr. Lowth. ***) Henri Bois, — La poésie gnomique chez les Hébreux et

les Grecs. ***) Herder, — Hist. de la poésie des Hébreux, Trad. Française, Paris, 1851. Edouard Dhorme, — a) La poésie biblique, b) de livre de Job.

պէս Էտուար Մոն թէի*), Ա. Քօսի**) որ, ինծի կը թւի թէ, բաւական է հատորները։ *Բառարան Սուրր Գրոցը* ներկայացնելու երրայական արւեստին (թարգմ. եւ տպ. Պոլիս, 1881) եւ ամբո^ւղջ նկարագիրը։ Հայերէն Աստւա-Sոfp. կեյթսի *Ներածութիւն Սուրբ* ծաշունչին մեջ սխալ եւ շատ գեշ Գրոցը (թարգմ .եւ տպ. Պոլիս, 1869) թարգմանւած է այդ րառը։ Արդարեւ, պարզապէս կը կրկնեն Տոքթ. Լոթի ինչ որ առակ***) թարգմանած են մերինտեսակէտները:

թիւն բառին համազօրը*) բոլորովին երբայական արւեստը)։ Նոյնպէս, ինչ տարրեր նշանակութիւն ունի հելլենա_ որ *առակարկու* (Գիրք Թուոց, Գլ. րոպական լեզուները եւ արդի հայերէ- թարգմանւէր պարզապէս բանաստեղծ։ նը։ Ասկից, մեր սխալ հասկացողու_ Բացէք րարրունի Զատոկ Քանի թարգմասին:

ծել, մինչ երրայերէնի մէջ՝

ներով.

ջերելով ու քերթելով, մտածումը նշա- պատւելիներուն աշխարհաբար Աստւանակելու սովորութիւնը հիներուն)։

բառին համազօրը կը նշանակէ *րաղդա*- նամ»։ Քնար բառին գոյութիւնն իսկ տել, խոսիլ հմանութիւններով, փոքրիկ պէտք էր ենթադրել տար թէ խոսքը երայլ թանկագին ծանօթութիւն մըն է, գի կամ բանաստեղծութեան մասին է,

ները (Գիրք Յորայ, Գլ. իէ, 1, Սաղմ. Գլ. ԽԸ, 5), պէտք էր պարզապէս թարգմանւէր բանաստեղծութիւն (րաղ-Երրայերէնի մէջ բանաստեղծու դատելով ու նմանութիւններով խօսելու կան առումէն, զոր իւրացուցած են եւ_ ԻԱ, 27) թարգմանած են, պէտք էր թիւնը երրայական բանաստեղծութեան մանութիւնը, եւ պիտի տեսնէք այդ րառերուն փոխադրութիւնը՝ կատարւած Ապողոնի արւեստը նշանակող բա_ ինչպէս դիտել տւի։ Արդարեւ, Յոբի ռը յունարէնի մէջ կը նշանակէ *ստեղ*– գրքին մէջ, որ ամբողջ բանաստեղծու– թիւն մըն է****), իմաստ ունի՞ բսել ա, *բաղդատել*, *խոսիլ նմանութիւն*ը «․․․ յաւելեալ Յոբայ *յառակի* իւրում»։ կամ ի՞նչ կը նշանակէ «րացից զառակս թ. յստել, կարել, տաչել, յղկել։ օրհնութեան» (Սաղմ. Գլ. ԽԸ, 5)։ Ո՞վ Այս երկրորդ սահմանումին մասին բան կը հասկնայ «օրհնութեան առակ» պիտի խօսինք վերջը, սակայն կուզէի բացատրութենէն։ Գրաբար Աստւածաանմիջապես այստեղ դիտել տալ, որ շունչը, ծանօթութեան մը մեջ, նոյն յօտել, կտրել, տաչել, յղկել շատ կը բացատրութիւնը կը թարգմանէ «բացից յիշեցնեն մեր *ջերթել* (եւ *ջերթուած*) քնարաւ զառեղծւածս իմ»։ Աւելի գէշ, րառը, (յունարէնի մէջ *զրամմա* = միթէ առեղծւածնե՞ր կը նւագէին քնա*երել*՝ կը մատնէ մագաղաթներու վրա, րով, երրայեցի բանաստեղծները։ Մեր ծաշունչը աւելի եւս յիմար թարգմա-Գալով առաջին սահմանումին, ըսել նութիւն մը կը կատարէ գրելով. թէ հրրայերէնի մէջ բանաստեղծութիւն «խրթնաբանութիւնս քնարով պիտի բա-

[&]quot;) Edouard Montet, — Hist. de la Bible.

A. Causse, — Les plus vieux chants de la Bible.

^{***)} Երրայեցիները բանաստեղծութեան զանազան ձեւեր ունին, քինա, մասհալ, միքթամ, շիկայոն, մասքիլ, միզմօր, թէհիլլիմ, որոնք առանձինն կը նչանակեն նաեւ բանաստեղծութիւն:

^{****)} Շատեր ուղած են վերաՀաստատել Յորի գրջին ձեւը իրրեւ բանաստեղծութիւն։ Մեր մէջ Թորգոմ արջեպ. Գուչակեան եւս տաղաչափական ձեւ աւած է Ցորի գրջին։

րшնու Թեшն: Մանաւանդ որ անմիջա- մը պահելու աստիճան: պէս յետոյ տուն մը, երկու տուն երգ մր կր յիշւի, (Զատոկ Քան այդ երգերբ կը թարգմանէ բաժնելով հատւա- նոնք հիւսւած են համաձայն այդ հին ծէն)։ Ուրիշ օրինակ մը,— կարգ մը _{աշխարհին արւեստի օրէնքներուն։ Ահա} սաղմոսներ, որ կը կոչւին մասքիլ, գրարար Աստւածաշունչը թարգմանած է իմաստունիւն, աշխարհարարը՝ երդ։ Այս մասջիլը այնպիսի երգ մը կամ րանաստեղծութիւն մըն է, որ բանահուսւած է համաձայն երրայական ար_ ւեստին ամենէն մաքուր եւ ամենէն գե_ ոեցկագիտական օրէնքներուն, այսինքն ոանաստեղծութիւն մը, որ լաւ աալւած է, լաւ կարւած է, լաւ յղկւած է, եւ կր մատնէ բանահիւսողին իմաստու_ թիւնը այդ արւեստին մէջ։

Այս սխալ թարգմանութիւններուն աատնառը նախ այն է, որ թարգմա նիչները շփոթած են բանաստեղծութեան երրայերէն համազօրին բառական հմաստէն։ Եւ յետոյ այն՝ որ *բանաս*տեղծութեան մասին բոլորովին տարբեր էր ըմբոնումը, ինչպէս Երրայեցինեաշխարհակալութեան ինչպես կայսերական քաղաքական կաթ- թադրենք թէ երգիչ մը երգեց. սաներու մէջ մէկ քաղաքակրթութիւն եւ մեկ արւեստ էր շիներ։

91- որ, ինչպես կր պնդեն բոլորը, շատ հի′ն են հայ Գողթան երգերը, սկսելու Ե տառով կամ Երկներ բառով.

եւ ոչ թէ *առակ*ի, *առեղծւա*ծի, *խըթնա*- հնդկական դիցարանութեան հետ կապ

Եթէ շատ հին են մեր Գողթան երգերու պատառիկները, ապա ուրեմն աթէ ինչո՛ւ էտուար Տ'որմ կր պնդէ թէ ինչ որ յատկանիշը կը կազմէ երրայական բանաստեղծութեան, չէր կրնար սեփական րլլալ միայն երրայեցի ժողովուրդին, այլ հասարակաց եւ ընդհանրական՝ Բարելացիներուն, Ասորեստանցիներուն, Արաբներուն։ Ասորական մշակոլթին եւ երրայական գրականու_ թեան հետ մեր խնամութեան մասին խօսելէ առաջ, անհրաժեշտ է ուրեմն նշտել երրայական բանաստեղծութեան նկարագիրները, որ յատուկ էին նաեւ Ասիոյ առաջաւոր ժողովուրդներուն։

Երրայեցիները բանահիւսութեան րուն, նոյնալէս հին Արեւելջի ժողո- առաջին պայման կը համարէին յիջովուրդներուն, որոնք Թանիսւած էին դութեան ապահովումը։ Բանաստեղ*ասորարարելական ջաղաջակրխութեան* ծութիւնը բերնէ բերան էր, որ կա*մեջ*։ Հետեւաբար, պատմութեան մշու- _{ւանդւէ}ր, ուստի հարկ էր միջոց մը շին մեջեն լուող երգերն ու բանաս- գտնել բանահիւսութիւնը *պահելու դա*տեղծութիւնները ուսումնասիրելու ժա- *ըչ դար*։ Որպէսզի երգիչը անսխալ եւ մանակ, պէտք է մէկդի նետել հելլե- առանց տող մը մոռնալու կարենար նական ու հռովմէական քաղաքակրթու- երգել բանաստեղծութիւնը, օգտագործթեան կշիռներն ու չափերը, եւ, անց- ւեցաւ այրուրենը։ Այսպէս քանի մը նելով առաջ քան Աթէնքի եւ Հռոմի երրայերէն բանաստեղծութիւններ հիւսթւականները, ւած կամ յօրինւած են այրուրենական մտնել այն տարբեր աշխարհը, թէեւ կարգով։ Բանաստեղծութեան մէջ այետոյ պարտւած ու կործանած, որ ա- մեն տուն կամ որոշ թիւով տողեր կը սորաբարելական աշխարհակալութեան սկսէին նոյնատառ բառով։ Չեմ կրնար շրջաններուն, ժողովուրդներու իրերա- այստեղ յիշել երրայերեն բնագիրը, ուսթափանցման նոյն օրէնքներուն տակ, տի օրինակը կուտամ հայերէնով։ Են-

Երկներ երկին եւ երկիր:

Երկրորդ տողը կը պարտաւորւէր

Երկներ եւ ծիրանի ծով։ կամ թէ երգիչը երգեց. Ըրմ բմբմար փոմ, գուխ բնարբև։ Երկրորդ տողը կը պարտաւորւէր սկսելու Ը տառով կամ Ընդ րառով.

չիւր տուն մէկը միւսէն հեռու։ Եր- դամ, այլ եւ երբեմն եռանդամ. րայերէն այրուրենը կը բաղկանայ 22 խաւարեսցի օրն այն, տառէ, այդ սաղմոսն ալ ունի 22 տուն, Եւ մի խնդրեսցէ գնա Տէր ի վերուստ, իւրաքանչիւր տուն՝ 8 տող, ուրեմն Մի՛ եկեսցէ ի վերա հորա լոյս։ ամեն տունի մեջ նոյն տառը կրկնւած *Ընկալցի զնա խաւար եւ ստւեր մակու*, է 8 անգամ։ Այրուրենական կարգով Եկեսցէ ի վերայ նորա մէդ, գրւած է նաեւ Երենիայի Ողբերուն Գ. Եւ զարհուրեցուսցեն զնա որ գլուխը, ամէնը 22 տուն։ Նոյն Ողբերուն Գ. գլուխը ունի 66 տուն, այստեղ Այս զուգահեռականութեան մէջ իւրաքանչիւր տուն կը բաղկանայ *եռ*– յատկանշականն այն է, որ զուգահեռ եակներէ (երեք տողերն ալ նոյնատառ անդամները իրարու կը համապատասսկսած են), եւ ամէն երեք տուն յա- խանեն ոչ միայն իմաստով, այլ եւ ջորդարար դարձեալ նոյնատառ։

գել այս օրէնքը՝ դրւած միայն ու մի- բառերը դրւած են դէմ դիմաց, կարծես այն յիշողութեան մէջ պահելու համար իրրեւ մտածման արձագանդ. րանահիւսական գանձը, երրայեցի բանաստեղծները փորձեցին կրկնել ոչ թե *միայն տառը* որոշ թիւով անդամներու սկիզբը, այլ եւ կրկնել իմաստը որոչ *Թիւով անդամներու մէջ*։ Այսպես, երբ րևժիչն բևժբն.

Երկներ երկին եւ երկիր: կը պատրաստւէր երկրորդ անդամին մէջ ալ կրկնել նոյն իմաստը.

Երկներ եւ ծիրանի ծով:

Ուրիշ օրինակ մր.

Lut papamp dud, quela plante. Երկրորդ անդամը կուգար կրկնելու նոյն պատկերը, անշուշտ յառաջացնելով գործողութիւնը.

Արտ բաբանոր փան, հան բնարբև։ Առնենք, հիմա, օրինակ մը երրայական բանաստեղծութենէն.

Տեր լոյս իմ եւ կեանը իմ, ես . յումմէ երկեայց, Տեր ապաւէն կենաց իմոց, ես பாடர்பீட் புளவுயு பு :

Այստեղ անմիջապես աչքի կը զար-Ընդ եղեդան փող՝ բոց ելանէր։ նէ զուդահեռականութիւնը։ Արդաբեւ, Անշուշտ, դժւար էր միշտ յարգել երրայական բանաստեղծութեան գլխաայս օրէնքը։ Այս պատճառով, երրա- ւոր յատկանիշներէն մէկն է զուգահեյական բանաստեղծութեան մէջ, քիչ են *ռական զարդացումը* յուզումին, մտանման կտորները։ Յիշենք Սաղմոս ՃԺԸը, ծումին եւ վերջապէս քերթողական արոր, գրարար Աստւածաշունչին մէջ, տայայտութեան։ Այդ զուգահեռականուգրւած է նոյն տառով սկսող իւրաքան- թիւնը կը նշմարւի ոչ միայն երկան-

մ թացուցանեն զաիւ: ձայներով։ Ահա, օրինակ մը, որ ցոյց Դիտելով որ դժւար է միշտ յար- կուտայ թէ իւրաքանչիւր անդամի մէջ

> Shunt & butte upte hepril, Աշխարհ եւ ամենայն ընակիչը նորա։ ்டிய நிழ்தம் ந புக்றய களர்கட திரிகம்ய

ի վերա դետոց պատրաստեաց գնա։ Առաջին անդամին մէջ *երկիր*ը կը համապատասխանէ երկրորդին *աչխար* Հ բառին, հրրորդին մէջ ծով՝ չորրորդին դետ րառին:

Ճիշտ ինչպես մեր *Երկներ երկին* րանաստեղծութեան մէջ բառերն ու պատկերները իրարու արձագանգ կուտան անդամներուն մէջ.

Երկներ երկին եւ երկիր, Երկներ եւ ծիրանի ծով: Ընդ եղեզան փող՝ ծուխ ելաներ,

Ըրժ բարժար փոմ, հոն բնարբև

ռականութիւնը, խոսքերու կրկնութիւ- 40)։ *նը*, ըսէք ինչպէս կուզէք, յատուկ է դափարներու զուգակցութիւնը։ Էտուար անդամներով բանահիւսութեան միջեւ։ Տ'որմ ուշադրութեամր կը քննէ Ծննդոց գիրքին խմբագրութիւնը եւ կը նշմարէ, որ հեղինակը միշտ զուգորդութեամը կր յիշէ բոյսերը, կենդանիները եւ գա_ եւ չափ կուտայ ներշնչման, պարզ միւս կողմը կը պնդէ թէ երրայական

Ուսկի՞ց կը ծագի այս զուգահեռա- խօսքով՝ բանաստեղծ), կերգէ եւ ժոկանութիւնը։ Ըսինք թէ ծագում կառնէ ղովուրդը կը ձայնակցի փոխն ի փոխ։ լիշողութեան անհրաժեշտ մէկ խաղէն։ Երգեցողութեան այս ձեւէն ծագում ա_ Այս երեւոյթը շատեր կը բացատրեն ռաւ դասէ դաս փոխասացութիւնը.—Եւ նաեւ այլ ձեւերով։ Այսպէս, *մատծման* երկոքին դասք երգեցողացն կացին ի արձադանդը, պատկերներու զուդաձե- տանն Աստուծոյ (Գիրք Նէեմ. Գլ. ԺԲ,

Արդ, պահ մր դիտեցէք նմանուրոլոր նախնական ժողովուրդներուն, ո_ թիւնը, որ գոյութիւն ունի փոխին րոնց իմացականութիւնը կը սիրէ գա- (սաղմոսներու տուները) եւ զուգահեռ

Սկիզբները գրեցինք թէ երրայերէ_ դափարները,— երկինք եւ երկիր, լոյս նի մէջ բանաստեղծութիւն կը նշանակէ եւ խաւար, ցերեկ եւ գիշեր, ծով եւ *յղկել*, *յօտել* (ինչպէս ծառ մը), *տա*ցամաք, չար եւ բարի։ Յուզումին եւ չել։ Այս բացատրութիւններն իսկ կը մտածման օրօրումը կը բացատրսի նաեւ մատնեն, որ Երրայեցիներուն մօտ գոյիշելով, որ, Երրայեցիներուն եւ Ա_ յութիւն ունէին տաղաչափական մասսորեստանցիներուն մէջ, երգիչները նաւոր օրէնքներ, որոնց վրա կը ձեւէին սովորութիւն ունէին զիրենք շրջապա_ ու կը կտրէին, կը կաղապարէին ու կը <mark>տո</mark>ղներուն կրկնել տալ իրենց ստեղ– յղկէին իրենց ստեղծագործութ-իւնները։ ծագործութիւնները տող առ տող։ Այս Այդ ենթադրութիւնը աւելի եւս կը ձեւով կը ստեղծւէր կշռոյթ մր, որ, զօրանայ, երբ նկատի առնենք որ Երարձագանգ տալով երգիչը պաշարող րայեցիները բազմաթիւ բառեր ունին ներուն հոգւոյն մէջ, կօրօրէր զանոնք։ բանաստեղծական զանազան ձեւերո. Երեւակայեցէք, որ հովիւներ էին եր_ մասին։ Ասկից զատ, Սաղմոսներուն գիչները,— անոնք կը կենային ժողո_ մեջ կը յիշւին բազմաթիւ բառեր, ովուրդին մէջտեղը, ճիշտ ինչպէս իրենց րոնք կը հաստատեն թէ շատ որոշ օոչխարներու հօտին կեդրոնը, կերգէին րէնքներ կային երգելու, հետեւարար ինչպէս տուն կուտար ներջնչումը։ Ու բանահիւսելու համար։ Այսպէս, գոյու– ժողովուրդը կը մասնակցէր, կրկնելով թիւն ունէին հատածներ, որ կը ճշտւէփոխասացութեամբ։ Նկատեցէք որ վաչ_ ին *անեա* (Աստուածաշունչի մէջ թարգկատուն կամ խաշնարած ժողովուրդ_ մանւած է Հ*անդիստ*) կոչւած շեշտով ներու մօտ տարօրինակ վարժութիւն մը։ Դարձեալ կային *թե ամիմ* կոչւած մըն է խմբւիլ առաջնորդին _շուրջը, նշաններ, որոնք կուգային շեշտել ո_ պաշարել զայն, կախւիլ անոր շրթնե_ տանաւորին անդամներուն վերջին բա_ րէն։ Այս վարժութեան հետքը կայ ան_ ռերը, բաժնելով տողը տողէն։ Այս պայման սաղմոսացութեան աւանդու մասին երկար չպիտի խօսիմ, որովհե թիւններուն մէջ։ ինչպէս ովասիսին տեւ այնքան բարդ հարց մըն է, որ մեջ, առւի մը եզերքը, ոչխարի հօ_ երկու ճակատի րաժնւած են ուսում_ տին կեդրոնը կանգնած հովիւ մը, այն_ նասիրողները. մէկ կողմը կընդունի, որ պէս ալ տանարին մէջ, երգիչներու երրայական բանաստեղծութեան մէջ դասին կեդրոնը կեցած մոսՀէլը (եր- գոյութիւն չունին տաղաչափական օրայերեն կը նշանակէ այն, որ կշոոյթ րենքներ, ոչ ալ արտաքին ձեւեր, իսկ

րանահիւսութիւնը ունէր իր տաղաչափութիւնը, ինչպէս իր արտաքին ձեւե րը։ Մենք ցոյց տւինք իր արտաքին ձեւերէն մէկ քանին,— այստեղ կուզենք աւելցնել թէ երրայական բանաս_ տեղծութիւնը ծանօթ էր նաեւ տուն կազմելու օրէնքներուն։ Եւ այս՝ եզրակացութիւնն իսկ է տողերու զուգահե_ ռականութեան օրէնքին ։ Արդարեւ, ինչպէս տեսանք, երբ պատկեր մը կը կրկնուի երկու անդամով, տուն մը կը *կաղմեի*։ Երբեմն երեք անդամներու կրկնութիւնով է, որ կը կազմեի տունը, — եւ ահա ստեղծւած է եռեակը։ Այսպէս եռեակներու դեղեցիկ օրինակ մըն է Երեմիայի Ողբերուն Գ. գլուխը։ Բառեակները, կարելի է ըսել, անծա<u>-</u> նօթ էին երրայեցիներուն, եթէ քառ_ եակը*) եւս չհամարենք գումար մր եր_ կու երկեակի։

Եբ բենա կանուն անքար գարօ<u>ի</u> էին եռեակին, տանը ջանի մը օրինակրբև, ճամբնով բենավարար աղբրաշիր րանաստեղծութիւններէն.

Չարթի՛ր, զարթի՛ր, Դերովրա, Չարթի'ր, զարթի'ր, խոսեա Ցարո', Բարա'կ, դերեա' զգերիս:

Աստւածայունչին մէջ տարբեր թարգմանւած են այս տողերը, բայց ես կը հետեւիմ ուղղակի բնագրին վրայէն կատարւած ֆրանսերէն Թարդմանութեան մը։ Հետեւեալ հատւածին ոտանաւորի ձեւր Թկեւ խաթարւած է, բայց կը մնան յատկանչական կրկնութիւնները.

Ոչ ապարեն դաանին, ո՞չ ասլաջէն բաչխեն աւար, Աղջիկ մի, նա աղջկունա երկուս առ այլ

կապուտ երանդոց նկարակերտ, Երանդ երկուստեր նկարէն, Նարօտ պեսպես նկարուց, Պարանոցին նորա կապուտ։ Եւ հիմա կարդացէք հետեւեալը. Եւ րդիսեսցէ դաւազան յարմատոյն Ցեսսեայ, Եւ ելցէ չառաւիղ յարմատոյ Եւ Հանդիցէ ի վերայ նորա հոգի Աստուծոյ։ Հոգի իմաստութեան եւ հանճարոյ, Հոդի խորհրդոյ եւ զօրութեան, Հոգի գիտութեան եւ աստուածապաչտութեան ։ Եւ բուրեսցէ երկիւղիւ Տեսոն, Ոչ ըստ աչաց դատեսցէ, Ոչ ըստ խսսից յանդիմանեսցէ:

ի°նչ կը յիշեցնէ ձեզի այս րանաստեղծութիւնը, - Երկներ երկի՞րը: Արդարեւ, մեր այս գեղեցիկ պատառիկն այ կր բաժնւի եռեակներու, բանալով նման ու զուգահեռական պատ_ կերներու տեսիլք մը։

> Երկներ երկին եւ երկիր, Երկներ եւ ծիրանի ծով, Երկն ի ծովուն ուներ զկարմրիկ եղեգնիկն։ Ընդ եղեղան փող՝ ծուխ ելաներ, Ըրմ բմբար փամ, հան բնարբև՝ եւ ի հանոյը անատարբիկի վամբեւ: மய காடி கேடி எடித்த, Ими Ев пид пепр вориси, եւ աչկունըն էին արեղակունը։

Եռեակները այնքան լրիւ են եւ գեղեցիկ, որ Տոքթ. Սմբատ Գաբրիէլեան դիտել կուտայ թէ առաջին տունը կը ներկայացնէ *երկունքը*, երկրորդը՝ ծնունդը, երրորդը՝ ծնեալը։

Ոչ մէկ կասկած թէ եռեակը շատ վասն Սիսարայ, ծանօթ ձեւ մըն էր հայ ժողովրդական

^{*)} Մ. Արեղեան (Հայոց Լեզւի Տաղաչափութիւն, էջ 449) կը դիտէ, որ պարսկական Քառեակին մէջ երկու տողը կը կազմեն մէկ պեյթ, երկու պեյթը՝ մէկ քառեակ։

րանաստեղծութեան մէջ։ Լէօ կը կարծէ թէ հեթանոսական աւանդութիւններէ կաւագէն. մնացած է հետեւեալ երգը, զոր կերգէին Վասպուրականի մէջ նորապսակ հարսին ու փեսային առջեւ.

by pupte, w's by pupte, իգն արեւուն տանք բարեւ, Տայ Թադաւորին չատ արեւ, Luss', Luss': by pupte, m's ty pupte,

իդ արեւուն տանք բարեւ, Տայ Թագուհւոյն չատ արևւ, Luss', Luss'*):

Տոքթ. Գարրիէլեան դիտել կուտալ. որ եռեակ մը կը կազմէ նաեւ Արտա_ շէսի երգը.

> ி' மயு நிம்க் ஏக்கடி திம்மம்ந եւ դառաւօտն Նաւասարդի, Ձվազելն եղանց եւ ղվագելն

> Մեջ փող հարուաք եւ Թմրկի հարկանեաբ:

Եռեակի ձեւն ունի նաեւ Արտաշէսի անէծքը.

Por Jopu Shoghu Junum fo t Lap b Vauhu, Ձբեղ կալցին գաջբ, տարցին

Քանի մը օրինակներ ալ Մկրտիչ ֆրանսական եռեակները։ Նաղաչէն.

Թասերըն չինի, կարմըրուկ գինի Ձեղ անուշ լինի: Que digita sudby Գինին է զօրեղ, Դուք անուշ արեք։ Նաղաշ Յովնաթանեն. Սեղանըս լի է ծաղիկ, Այսօր քան ըզվաղըն աղեկ, Գինի խմեք, ծիծաղեք։ Stp nangulam', Stp shybm', կարմիր գինի, սիպտակ չուչայ, Ուրախ կենամը համաչալ։

Երկու քառեակ ալ Միքայէլ Սար-

Արեւելք առաջին, եւ արևւմուտը որ է վերջին, Նոտեալ Հայիմ դէմ փարչին։ Եւ գանագան ի լի ֆրջին, Բարեխօսեա՝ մեծ կարասին, Որ զանադանե ի դինին։

Թէ եռեակը անծանօթ չէր հին հայ գրականութեան, կր վկայեն շարականներն ալ։ Արդարեւ Բարգէն կաթողիկոս կը գրէ թէ մեր շարականներուն պատկերները կազմւած են երեք տու-Gbpnd**):

Միւս կողմէ Մ․ Արեղեան կը հաս_ տատէ, որ հայ ժողովրդական երգերը *իրենց յատուկ* եռեակ մը ունին, հե_ white abing.

AAA, BBB, CCC...

եղջերուաց, Օրինակ մը.

Ժացի . արտը, բուրի լոր, Աղջիկ տեսայ եայլի ձոր, Նման էր կարմիր խնձոր։ Արեւ գիպաւ սարերու, կաքաւ Թըռաւ քարերուն, Լորիկ կայնե վեր դարուն։

ԹԷ մեր եռեակները բոլորովին յԱղատ ի վեր ի Մասիս, տարրեր են այլ ժողովուրդներու եռ-Անդ կացցես, եւ գլոյս մի՛ տեսցես. եակներէն, կը հաստատւի նաեւ քննելով

Ֆրանսացիները ունին քանի մը տեեռեակներ, գլխաւորներն են՝ Terza-Rima-Villanelle:

Առաջինը, զոր գործածած է Տանթէ, հետեւեալ ձեւն ունի.

ABC, BDB, DED ...

Այսինքն, առաջին տունին երկրորդ տողին հետ յանգ կը կազմեն յաջորդ տունին առաջին եւ երրորդ տողերը եւ յաջորդաբար։ Երկրորդը, որ շատ չի գործածւիր, կը կազմւի առաջին տունին առաջին եւ երրորդ տողերը կրկնե_ լով, փոխն ի փոխ, յաջորդ տուներուն երրորդ տողին տեղ։ Դիտել կուտանք,

ձեւը հայկական կը համարի՝ մեկնելով ւեստով կը բանահիւսւին։ Չենք ալ գիյանգաւորման հղանակեն։ Այդ չէ, սա- տեր թէ ինչո՞ւ այդպէս կըլլան, քանի կայն, ինչ որ հայկական յատկանիշ մը որ Գողթան հրգհրու բանահիւսութիւնը կուտայ եռեակին, որովհետեւ յանգը յարեւնման էր երրայականին» (Միհրան կը բացակայի, ինչպես մեր անտունի - Յովհաննեսեան)։ Ուրեմն, ինչպես մեր ներուն եւ հայրէններուն*), նոյնպէս նախաքրիստոնէական, նոյնպէս յետոյ մեր րազմաթիւ եռեակներուն մէջ։ Ար- քրիստոնէական մեր տաղաչափական դէն յանգը նոր ձեւ մըն է, հիները արւեստը կաշակերտէր Եբրայեցինե չունեին**),— թէեւ Միւլլեր կը պնդէ րուն, Պարսիկներուն, Արաբներուն, եւ թե հոմերական բանաստեղծութիւնը ոչ թէ յունական-լատինական տաղաչա_ յանգ կը գործածէր***)։

մեջ կենթադրենք երրայական ազդեցու- կուզար արեւմուտքեն, եւ ոչ թէ արեթիւն,— նոյն իսկ շարականներուն մէջ։ ւելքէն։ Բագրատունի կը ծիծաղէր, երբ «Երբ դարեր ու դարեր ժողովուրդ մը գր. Մագիստրոս կը պնդէր. գիշեր ցերեկ նոյն Ս. Գիրքը կորոճայ երրայական բանաստեղծութեան, մերեմք ի չափ եւ ի կշիռ տաղից»։

որ Մ․ Արեղեան *եռեակ*ին AAA, BBB շարականները նոյն տաղաչափական ար փութեան։ Առաջին անգամ, հայ հին տաղաչափութեան մասին խօսելով, Բագրատունի շեղեց*) այս հարցին քննութեան ընթացքը եւ այնուհետեւ բոլորը Այսպես, հին հայ տաղաչափութեան պարծենցան հայկական չափով մը, որ

«Ի Հայումս առաւել քան ի յունաեւ սիրտն ու միտքը նոյն սաղմոսեր– կանին գտանեմք զտաղաչափական արգութեանց բանաստեղծութեամր կը հա- ւեստ, քանզի թէպէտ եւ Ցոյնք զոտամակւի՝ միթէ դժւա^գր է հաստատել նաւորս ստեղծանեն գիտելով զչափն, անոնց հետ շարականներու բանաստեղ- այլ ոչ կշիռն քանզի յԱրարացոց, ի ծական յղացման նոյնութիւնը։ Նման Պարսից եւ յիսմայելականաց վարժեալ

*) Վահան Գույումձևան, Նաւասարդ տարեգիրջ, 1914:

**; Claude Fauriole, — Hist. de la poésie provençale, 3 vol. L Mueller, - Métrique grecque et latine, Trad. Fran-

^{*)} *Լես*, — Պատմութիւն Հայոց, *էջ* 348:

^{**)} Uhnii, Bulliu-Oquum. 1927:

^{*)} Ինձի կը Թւի Թէ Հ. Ցովսէփ Գաթըընեանն ալ կը մտածէ այդպէս։ caise, Faris 1882. Նոյն իսկ կը Հաւտաան որ Հ. Գաթըրճեան իր գիրջը գրած ըլլայ իրրեւ պատասխան Բաղրատունիի։ Արդարեւ, ի՞նչ ըսել կուզէ, երբ կը դրէ թէ «վաևկերու ջանակական չափերուն դեռ անտեղետի ըլլալնիս, (էջ 39) կը դժւարացնկ ժեր Հին Գողթան հրգերուն ուսուժնասիրութիւնը։ կամ ձայնաւորներու ջանակականութիւնը (երկայն ու կարձ) կենալը թէեւ չուրանար, բայց կաւելցնկ թե «մեր ծանօթութիւններով նայելով, Գորդեան Հանդոյց մը կր

ձիչա է թէ մեր բերականութեան մէջ կորուսման կանոնը հիմնւած է hmagt > (\$ 2 38) : կարճ ձայնաւորներու կամ կարճ վանկերու դոյունեան վրա, ինչպես երբ բաղանիքը այսօր կարտասանենք բաղնիք, փաստ մըն է Թէ երկրորդ վանկը այնջան սուղ կարտասանշեր հին տաեն, որ ինկած կորսշած է։ Սակայն, աարկա չի ոչանակեր Թէ անպայման մենջ ալ ամանակաւոր տաղաչափութիւն մել ուներնը ճիշտ այնպես ինչպես Հելլեններն ու Լատինները։ Այս առթիւ թող Bull աներ կրջի dhupt ար եք և. Մերրկրարի ջանածափունքոր մեն ալ չատ տեղ դտած են եւրոպական կանոնները։ Ինչո՞ւ այս յամառութիւնը արեւմուտքի գիմելու, երբ կընդունինք որ Հայերէնը չեչտաւոր լեզու չէ ինչպես են արեւմահան չատ մը լեզուներ։

Արդարեւ, արաբական տաղաչափութեան յատկանիշեր պիտի գտնէք պէս հայկականը հարկատու էին, կամ մեր շարականներուն մէջ, որոնք եր- ժառանգորդ մեծ քաղաքակրթութեան րեմն գուած են իբրեւ *միւվէչչահ*, եր_ մը,— ասորարարելական մշակոյթեն։ որկն իրրեւ *մէոնէվի*, Հինվ, մէտՀ, «Ժամանակակից արւեստք եւ գիտու_ դանալելթ, եւ այլն։ Վերջապես, շնոր- թիւնք նոյն դարուն նման ոգին կր հիւ արաբական ուսուլներու, (յիշենք կրեն եւ նոյն դարուն մէջ ապրող ագէվսատ, ֆահտէ, չէնալէր, պէրէվչան, գաց հասարակաց են այնպես որ րարեմել, սեմա եւ այլն), «լինի երգն ե- նասիրութիւնը կրնայ յայտարարել թէ րաժշտօրէն երգելի»։ Արդ *ուսուլ*ները մեր հին տաղաչափութիւնը հին ազգաց կը մնային մինչեւ Պապա Համբարձում, տաղաչափութեան հետ միեւնոյն սկրզորուն աշակերտները, սակայն, լքեցին բանց վրա հիմնւած էր»*)։ կարգ մը ուսուլներ։

դեցութեանը տակ արաբական *Արուգ*ին յական սաղմոսներէ**)։ (տաղաչափութեան), ինչպէս մեր նախաքրիստոնէական արւհստը՝ երրայեցի կապրէին ասորի վարդապետներ։ Ու*մոս Հէլ*ներու օրէնքներուն։ Ի՞նչ հարկ նինք նաեւ ասորի պատմիչներ***): վանկերուն սուղն ու երկարը բացա_ տրել անպայման լատինական ամանա- սէ, լատին հեղինակի մը վկայութեան hով, չէ° որ սեմական արւեստր մեզի աւանդած էր ձէզմը եւ մէտտր։

Այս ամենէն կը հետեսի, որ հանգիտութիւն մը կայ մեր հին բանաստեղծութեան միջեւ։ Այս պարագան կէտեր ունի երրայականին հետ։ կենթադրէ ազդեցութիւն մո։

Փաստեր այդ ազդեցութեան։—

Ա. Երրայական արւեստր, ինչ-

Բ.__ IՐեր եկեղեցական երգեցո_ լլյո՛, մեր եկեղեցական բանաս_ դութիւնը, շարականներու ստեղծագոր_ ստեղծութիւնը եւս պէտք է գտնւէր ազ_ ծութենէն առաջ, կը բաղկանար երրա-

Գ. __ Հայկական վանքերուն մեջ

Դ.__ Երիչէ արքեպ. Դուրեան կը_ վրա հիմնւելով, թէ Հայերը մօտիկ յարաբերութիւն ունէին Երուսաղէմի hbm****):

 - վերջապես, ինչպես ցոյց տրւինք, մեր հին գրականութիւնը, ինքն ստեղծութեան եւ երրայական բանա-*ալ կը Հաստատ*է թէ նմանութեան շատ

фարիզ

el modernes de l'Armenie. տեսակցութիւնը Եղիչէ արջեպ. Դուրեանի ****) Գ. Մխիթարեանի 5km (вплишрыр, 4 од. 1927):

ԱՐՇԱՄ ԽՈՆԴԿԱՐԵԱՆ

ՕՊՈՉԻՑԻԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ZUBUUSULALU

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ

Ճարտութեան դէմ առանձնապես մեդանչած չենը լինի, ենել ասենը, որ այն բոլոր նիւները, որոնը մինչեւ այժմ Հրատարակւել են Հայաստանի Հանրապետութեան մասին, չեն ներկայացնում նրա պատկերը իր ամբողջական դիմադծով։

Եւ հասկանայի է, Թէ ինչու։ Հայ պատմութեան այդ չրջանը չարունակում է մինչեւ այժմ էլ կրքոտ վէճերի ու սուր պայքարների նիւթ ծառայել մեր քաղաքական կազմակերպութիւնների Համար ։ Այստեղից՝ եւ այն իւրայատուկ վերաբերմունքը, որ ցոյց է տրւում մեզանում 1918—1920 թ. թ. անցուդարձերի նկատմամբ։ Թող չափազանցութիւն չթելի, եթե ասենը, որ թե արտասահմանում եւ թէ՝ մանաւանդ Խորհրդ. Հայաստանում մարդիկ դիմում են Հանրապետութեան չրջանի պատմութեան դերադանցաալես այն դեպրում միայն, երբ ալետը է լինում կուսակցական ընթացիկ պայրարի Համար։ Եւ այդ տեսակէտից բնորոշ է այն ակնրախ վտատր, որ այն, ինչ ցարդ գրւել է Հայաստանի Հանրապետութեան մասին, գրւել է բացառապէս ներկայումս միմեանց Տետ պայքարող երեք կուսակցութիւնների (կոմունիստական, Դաչնակցութիւն եւ ռաժկավար) ներկայացուցիչների կողմից։

Խորհրդ. Հայաստանում լոյս տեսած ամբողջ նիւթեր, որ հրապարակւել է կամ բոլչեւիկների կողմից կամ նրանց հրահանգով, պատմադրական որևւէ արժեք չէ ներկայացնում ։ Ունենալով իրենց արամադրութեան տակ Հանրապետութեան չրջանին վերաբերող բոլոր փաստաթղթերն ու պարբերականներում տեղ պատած ընթացիկ նիւթերը, Հայ բոլչեւիկները երբեք փորձ չեն անըլ օժատմանջը, ժնարճ, ղի իտոնաինշագ անտաղունինը ատնու

^{*)} Միհրան Յովհաննէսեան,— Քննական Պատմ․ ԺԹ․ դարու Դպրուphuli, 59 81:

^{**)} *Բարդէն եպ.* __ Հայոց Եկեղեցին Եւրդ դարուն մի. էջ 16-21: ''') Victor Langlois, - Collection des historiens anciens

Համար, այլ բառականացել են միայն լրագրական ԹեԹեւ յօդւածներով, որոնց բոլորի նպատակն էլ եղել է ցոյց տալ կոմունիստական ռեժիմի առաւելութիւնները «դաչնակցական Հայաստա-րբևով լսյո նրջանշագ տուժ ենսոներություն անտադարար փառաբևի անխիղճ խեղաթիւրման մի-մի կոթողներ են, որոնց նմանը դրժւար է գտնել անցեալի պատմութեան մէջ։

Նոյնչափ միակողմանի ու պակատաւոր է եւ այն նիւթեր րացառապես լրագրական — որ Հրապարակել են մինչեւ այժ**մ** Հայ տամկավարները։ «Երեւանեան Հանրապետութեան» պատմութիւնից նրանը իւրացրել ու իրենց յիչողութեան մէջ պահել են այն ղէպջերը միայն («Դաչնակցականներուն փախուստը կարսի տակէն», «Ալեքսանդրապոլի դաչնագրին կնքումը» եւ այլն), որոնը կարելի ի ցոյց դնել Հակառակորդ կուսակցութեան, որպէս նրա ապիկարութեան ապացոյց։ Մնացածով նրանք չեն ձետաթրթարել:

Գալով դաչնակցական Հեղինակներին՝ պէտը է նախ եւ առաջ մատնանչել այն առանձնայատկութիւնները, որ ներկայացնում է նրանց կողմից Հրատարակւած նիւթեր։ Խնդիրն այն է, որ մինչդեռ վերը յիչած երկու կուսակցութիւնները որեւէ օրդանական մասնակցութիւն չեն ունեցել Հանրապետութեան պետական կեանջի մէջ, Դաշնակցութիւնը եղել է այնտեղ դործող խոչորագոյն ուժը, եւ այդ պատճառով էլ դաչնակցական հեղինակը, ամէն արմաղ բեն խօդբ է այմ շեծարի դառիր, փառաօնէր աասաղու-**Թիւմմ է արել այնպիսի դէպքերի, որոնց ինքը եղել է ոչ միայն** վկայ, այլ եւ գործ ոն մասնակից։ Այստեղից եւ այն սուբիեկտիվիզմը՝ ենթակայական վերաբերումը, որ անխուսափելի է նման բոլոր Հրատարակութիւնների Համար։

Բայց միայն սրանով չէ փակշում խնդիրը։ Դաչնակցութիւնը, ինչպէս յայտնի է, Հանրապետական Հայաստանի գոյութեան ամբողջ ընթեացջում եղել է կառավարական կուսակցութիւն։ Մեկնելով այս պարագայից՝ նրա Հակառակորդները, ինչպէս ասացինը, ձերմակն էլ սեւ դարձնելով՝ Հանրապետութեան ամեսու չենարն որերայաներ եր արյանսմունիւրրբեն ու վեկանուղների մի չղթայ, որպէսգի գրա ամբողջ պատասխանատւութիւնը բարդեն Դաչնակցութեան վգին։ Այս վերջինս, ընդունելով Հակառակորդի յայտարարած կռիւը, նոյնպէս այդ պատմութեանն է գիմել իր ինջնապաչապանութեան ու հակայարձակումների

Համար։ Մասնաւորելով խօսբը լրագրական յօղւածներով, պէտք է ասել, որ դաչնակցական հեղինակները, տարբելով կուսակցական պայքարով, նոյնպէս ագատ են վարւել յիչատակած չրջանի դէպջերի ու նրանց լուսարանութեան հետ։

Ինչ վերաբերում է Հանրապետութեան մասին դաչնակցականների հրատարակած մեծահատոր նիւթերին, ընդհանուր առմամբ, նաեւ գրանց Հեղինակները գտնւել են մեր մատնանչած կուսակցական պայքարի ազդեցուԹեան տակ։ Հակառակորդի ձեռըը աւելորդ գէնը չտալու մտահոգութիւնը չատ յաճախ ստիպել է նրանց չափազանց զգոլչ լինել պատմական փաստերի հրապարակման ու մանաւանդ նրանց լուսարանութեան մէջ։ Ազդել է նաեւ կուսակցութեան գծին Հաւատարիմ մնայու ձգտումը, որի անհրաժեչտունքիւնը նրանք առանձնապէս դգացել են փոխադարձ պայքարների շնորհիւ ստեղծւած ներկայ փափուկ պայմաններում ։

Այն նիւթեր, որ ես առաջարկում եմ ընթերդողների ուլագրութեան, իր բնոյթեով տարբեր է լինելու Հայաստանի Հանրապետութեան մասին մինչեւ այժմս Հրատարակւած նիւթերից։ Այդ տարբերունիւնը չպէտը է հասկանալ այն մտքով, որ ես պատրաստուում եմ տալ այստեղ Հանրապետութեան շրջանի առարկայական պատմութիւնը։ Այդպիսի խոստում անելու իրաւունը չունի մեկը, որ դործոն մասնակցութիւն է ունեցել — Թեեւ ընդդիմադիրի դերում — այն ժամանակւայ անցուդարձերի մէջ։ Տարբերութիւնը Հասկանալու է այն մաբով, որ իմ այս յուչերը ղերծ են լինելու ներկայումս չարունակւող կուսակցական պայետևրբեկ. ասելու անձենունիւրին բւ քրը ջասանբես քաւսարնական պրոպազանդի նպատակներին։ Եւ այդ չնորհիւ այն հանգամանջի, որ սոցիայիստ-յեղափոխականների կուսակցութիւնը, որին ես պատկանում եմ, որեւէ գործունէութիւն չէ ունեցել եւ չունի արտասահմանեան հայ դադութներում , եւ այդպիսով դուրս է այստեղ մղւող կուսակցական պայքարներից։ Բացի այդ, լինելով անցեալում ընդդիմադիր «Դաչնակցական Հայաստանում» եւ այսօր՝ հակառակորդ կոմկուսի միահեծանութեան, մեր կուսակցութիւնը որեւէ չահ չէ կարող հետապնդել հանրապետական չրըջանը ոչ ամբողջովին ձերմակ (դա կը լիներ պրոպագանդ յօգուտ Դաչնակցութեան) եւ ոչ էլ ամբողջովին սեւ (իսկ դա՝ յօդուտ կոմկուսի) ներկայացնելու մէջ։ Մնում է երրորդ ճանապարհը՝ տալ պատմական ճանարտութքիւնը այնպես, ինչպես այդ ըմբրոuned & win inchible grabimile:

Մի երկու խօսը էլ իմ այս յօղւածաչարքի բովանդակու*թեան ու վերնագրի մասին* ։ Հայաստանի Հանրապետութեան չրրջանում դործել են քաղաքական չորս կաղմակերպութիւններ (ես նկատի ունեմ օրինական ձեւով գործող կազմակերպութիւնները), որոնցից Դաչնակցութիւնը միչտ եղել է կառավարական կուսակցութիւն, իսկ մնացած երեքը՝ ժողովրդականները, սոցիալ-դեմոկրատները եւ սոիալիստ – յեղափոխականները՝ ընդդիմադիր։ Սրանցից առաջինները Հանդէս են եկել աջ, իսկ միւս երկուսը ձախ ընդդիմադիրների դերում ։ Տարբեր են եղել նաեւ այս երեջ խրմբակների գործելակերպն ու ծրագիրը։ Այս ամենի վրա, սակայն, ես Հանգամանօրէն կանգ առնել չպիտի կարողանամ, եւ սահմա-կի՝ սոցիալիստ-յեղափոխականների գործունէութեամբ։ Բացի նրանից, որ ես, որպէս այդ կուսակցութեան անդամ, աւելի ծանօթ եմ նրա դործունէութեան ու աւելի ատակ խօսելու նրա մասին, կայ նաեւ մէկ ուրիչ արդարացուցիչ Հանդամանը այդպէս վարւելու Համար։ Ծնղիրն այն է, որ վերոյիչեալ երեջ ընդդիմարիր խմբակներից ժողովրդականները, Հանրապետութեան կաղմակերպումից երկու ամիս յետոյ, մտան կոալիսիոն դահլիճի մէջ եւ այսպիսով դարձան կառավարական կուսակցութիւն։ Դրանից յետոյ նրանք այլեւս չվերադարձան իրենց ընդդիմադրի գիրջերը, ջանի որ բոյկոտի ենթարկեցին պարլամենտական ըն<u>-</u> արութիւնները եւ փաստօրէն Հեռացան ջաղաջական գործունէու-թեան ասպարէզից ։ Նոյնը պատահեց նաեւ սոցիալ-դեմոկրատնե- րին, որոնը չկարողացան արմատ ձգել Հայաստանի պայմաններում եւ, Հայաստանի Խորհրդի լուծումից յետոյ, հրաժարւեցին մասնակցել պարլամենտի ընտրութեան ու , որպէս կազմակերպւած ոյժ, այլեւս որեւէ մասնակցութիւն չունեցան պետական կեանքում։ Եւ այսպիսով, Հրապարակում մնաց միայն սոցիալիստյեղափոխականների կուսակցութիւնը, որ, մասնաւորապէս Հայաստանի Խորհրդի լուծումից յետոյ, դարձաւ միակ կազմակերպունիւնը, նե նորընտիր պարլամենտում եւ նե տեղական ինջնավարութիւնների մէջ, գրաւելով որոշ Թւով աթոռներ՝ Հանդէս եկաւ ընդդիմադրի դերում ու այդ ուղղութեամբ չարունակեց գործել մինչեւ Հանրապետութեան վերջին օրերը։

ԱՀա այս ամէնն ի նկատի ունենալով է, որ ես իմ յօդւածաչարքի Համար ընտրել եմ «Օպոզիցիան Հանրապետական Հայաստանում» վերնադիրը, որը Թէեւ առաջին Հայեացքից մի ջիչ աւելի լայն է Թւում, բայց ընդհանուր առմամբ համապատասխանում է ստորեւ տւած նիւթի բովանդակութեան։

ՓՈԽԱՐՔԱՅԻ ՊԱԼԱՏԻՑ — ԱՐԱՄԵԱՆՑԻ ՏՈՒՆԸ

, Մինչեւ Հոկտեմրեր

Ցարական ռեժիմի տապալումը տեղի ունեցաւ չնորհիւ այն յաղթանակի, որ յեղափոխական դանդւածները տարին Պետերբուրդում։ Բայց եթե այնուհետեւ փետրւարեան չարժումը կաըողացաւ ապրել եւ յարատեւել, դլխաւորապես այն պատճառով
էր, որ լայնածաւալ Ռուսաստանի բոլոր երկրամասերն ու ժողովուրդները անվերապահ կերպով միացան նրան։ Այդ չէ նչանակում, անչուչտ, որ ամեն տեղ միակերպ ըմբռնեցին այն խնդիրները, որոնք դրւում էին յեղափոխութեան առաջ։ Ընդհակառակը, արդաբնակութեան այս կամ այն խաւի ու ցեղադրական
խմբակցութիւնների տեսակետներն այն մասին, թե ո՞րն է լինելու յեղափոխութեան առաջ դրւած կենտրոնական հարցը, եղան
միչտ տարբեր։

Անդրկովկասում, չատ Հասկանալի պատճառով, այդպիսի մի կենտրոնական տեղ դրաւեց ազգային հարցը։ Նա էր, որ ստիպեց այս ծայրամասի ժողովուրդներին խանդավառութեամբ յարել Պետերրուրդում սկսւած չարժման, որովհետեւ այս չարժման հետաղայ «լայնացման ու խորացման» հետ էր, որ հայ, վրացի եւ Թուրջ դանդւածները կապում էին իրենց ազդային աղատադրման յոյսերը։ Բայց այսքանով չսահմանափակւեց աղդա-յին հարցի դերը։ Նա եղաւ նոյնպես այն կարեւոր աղդակը, որ ուղղութիւն տւեց յեղափոխական կուսակցութիւնների դործուներւթեան Անդրկովկասում, առաջ բերեց նրանց մէջ որոշ բախումեր եւ, ի վերջոյ, որոշեց նրանցից իւրաքանչիւրի դերն ու Դիրջը յեղափոխական ղեկավարութեան մէջ։

Թէեւ աղդային աղատադրման Հարցը մտել էր ռուս սոցիալիստական եւ դեմոկրատական կուսակցութիւնների ծրագրի մէջ,
որպէս նւաղագոյն պահանջներից մէկը, եւ, այսպիսով կարծես
Թէ, ջաղաջացիութեան իրաւունջ էր ձեռջ բերել, որպէս յեղափոխութեան կարդախօսներից մէկը, բայց Հակառակ դրան, վերաբերմունջը դէպի նա, մասնաւորապէս, փետրւարհան յեղաՀըրջման սկղբնական ,րջանում, եղաւ չատ վերապահ:

Դրա առաջին եւ գլխաւոր պատճառն այն էր, որ պետութեան աղդաբնակութեան Հիմնական տարրը դժւարանում էր մէկ օրից միւսը իւրացնել այդ հարցի յեղափոխական նչանակութիւնը։ Այսպես, օրինակ, յայտնի է, որ կովկասեան ճակատի ռուս բանակը, միանալով Հանդերձ փետրւարեան չարժումին եւ ընդունելով նրա բոլոր կարդախօսները, առանձնապես հաչա աչքով չէր նայում ազգային Հարցերի արծարծման։ Այս տրամադրութիւնները Հաչւի չառնել չէր կարելի, քանի որ Հարցը վերաբերում էր գօրջին, «յեղափոխուժեան զարդին ու Հպարտուժեան», ինչպէս ասում էին այդ օրերին։ Եւ ես լիչում եմ մի բնորոչ խօսակցու-*Թիւն մեր՝ սոցիալիստ–յեղափոխականների՝ կուսակցուԹեան* Շրջանային Կոմիտէում , որտեղ ընկերներից մի քանիսը առաջարկում էին խուսափել առայժմ մեր կարգախօսների մէջ դնել ֆեդերացիայի խնդիրը, չնայած որ այդ Հարցը մեր ծրագրի նւազաղոյն պահանջներից մէկն էր։ Նրանց պատճառաբանութիւններն նոյնն էին՝ գօրքի մէջ իչխող տրամադրութիւնները։

Վերապահ էր նաեւ Պետերբուրգի գիրքը հանդէպ աղդային Հարցի եւ մասնաւորապէս նրա Հերթականութեան՝ լուծւելիջ խնդիրների չարջում ։ Հակառակ ազգային մի ջանի խմբակցու-Թիւնների (ուկրայինցիներ, ֆիններ) ցուցահանած անհամբերութեան, յեզափոխական կենտրոնական մարմինները որոչել էին ազգային Հարցի եւ ֆեդերացիայի Հետ կապւած խնդիրների լուծումը յետաձրել Սահանադիր Ժողովին։ Այս որոչման մէջ, անչուչա, դեր էին կատարել այն դժւարութիւնները, որոնք կապւած էին այդ կնձուսա Հարցերի լուծման հետ, ինչպէս նաեւ այն երկիւղը, որ դրանց վազաժամ արծարծումը կարող է տեսակէաների րախում առաջացնել յեղափոխութեանը յարած դանագան խմբակցութիւնների մէջ եւ այսպիսով քայքայել փետրւարին ստեղծւած միասնական ճակատր։

որ յիչեալ ժամանակաչրջանում այնտեղ տիրող մտայնութիւնն այն էր, որ յեղափոխութիւնը պէտը է զարգանայ համապետական ուղիով, որ նրա ծրագրի մէջ ամենուրեջ տեղ պէտը է դանեն միայն այն կարգախօսները, որ բաց է Թողել «յեղափոխական դեմոկրատիան» կենտրոնում, եւ որ տեղական դանադան Հարցերի անժամանակեայ յարուցումով ու, մանաւանը, անջատ ելոյթներով չպէտը է դժւարացնել այդ դեմոկրատիայի, առանց այն էլ, դժւարին գործը։ Բնորոչ է, որ մինչդեռ Ռուսաստանի մի ջանի ազգութիւններ (ուկրայնացիջ) փորձեցին դէմ կենալ այս մտայնութեան եւ նոյն իսկ բռնեցին անջատ ելոյթների ճամբան, Անդրկովկասը մնաց հաւատարին կենտրոնի Թելադրած ուղեգծին եւ որեւէ ձեւով չուղեց «դաւաճանել յեղափոխութեան»:

Այս այսպես եղաւ ոչ թե այն պատճառով, որ անդրկովկասեան բոլոր կուսակութիւններն էլ Համակւած էին Համապետական գաղափարներով եւ Հեռու էին ազգային եւ ազգայնական տրամադրութիւններից, այլ որով հետեւ այնտեղ դործող երեջ գլխաւոր կուսակցութիւններից մէկը (սոց.-յեղափ.) իսկապէս որդեդրեց Համապետական դործելակերպ, իսկ երկրորդը (սոց.-նաեւ այն բանից յետոյ, երբ տեսաւ, որ այդ դործելակերպը կարելի է միջոց ծառայեցնել երրորդին (Դաչնակցութիւն) չեզոքայնելու ու իր ազգային չահերը հետապնդելու համար։

ի°նչպէս կատարւեց այս ամենը:

Սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպութիւնը Անդրկովկասում ռուսական կուսակցութեան անբաժան մի մասն էր կազմում։ Սակայն, նրա անդամների ձնչող մեծամասնութիւնը վրացիներ էին : Այս վերջիններիս ձեռքին էին դանւում նաեւ կուսակցութեան շրջանային ղեկավար մարմինները։ Այսպիսով այդ կափմակերպութիւնը ըստ ձեւի Համառուսական ու միջազգայնական, ըստ էութեան՝ ազգային վրացական էր։ Հայւի առնելով վերը մատնանչւած մտայնութիւնը, որ գալիս էր Պետերբուրգից, անդրըկովկասեան սոցիալ–դեմոկրատիան, յանձին վրացական դերա– կըչուղ տարրի, ամէն կերպ ջանաց քօղարկել իր ազգային էութիւնը եւ միշտ հանդէս եկաւ, որպէս համառուսական կազմակերպութեան մի հատւած։ *Իր «ինտերնացիոնալիզմը*» (*միջադ*դայնականութիւնը) չեչտելու համար նա լայն չափով օգտագործեց այն Հանդամանքը, որ անդրկովկասեան սոց.-դեմ. կաղմակերպունեան մէջ մանում էին նաեւ սակաւանիւ ռուսներ, հայեր եւ նոյն իսկ Թուրքեր։ Սրանց նա առաջ քաշեց ամէն կերպ, զնեքով այս կամ այն գործչին կուսակցական աւելի բարձր դերջերի վրա, ըան որ նրանը արժանի էին ըստ իրենց անհատական կարողունքիւնների։ Այս բոլոր ջանջերը պսակւեցին կատարեալ յաջո*լութեամը*։ Անդրկովկասեան սոցիալ-դեմոկրատիայի անունի հետ կապւեց այն համրաւր, որ նա իսկական սոցիալիստական, յեղափոխական եւ միջազգայնական մի կազմակերպութիւն է, որ նա կանգնած է համապետական տեսակէտի վրա, հետապնդում է բո-

լոր ազգերին պատկանող բանւորների դասակարգային շահերը, չունի ազգային որեւէ հանգամանք եւ բացարձակապէս զերծ է ազգայնական տրամադրութիւններից։ Թէ որպիսի բծախնդրութեամբ էին վերաբերւում վրաց սոցիալ-դեմոկրատները իրենց կուսակցութեան վայեթած այս Համբաշին, երեւում է նրանից, որ ամէն մի մատնանչում այն մասին, թէ անդրկովկասեան սոց... դեմոկրատիան վրադական դոյն ունի, նրանը համարում էին պարզապէս ՀայՀոյանը իրենց Հասցէին։ Ոչ միայն մեր՝ սոցիալիստ-յեղափոխականների, այլ նաեւ Թիֆլիսի ռուսական մամուլի միւս ԹերԹերում ոչ ոք կարող էր այդ չրջանին «անդրկովկասեան սոցիալ–դեմոկրատիայի» փոխարէն գրել, օրինակ, «վրացական սոցիալ–ղեմ ոկրատիա» (Համեմատի՛ր Հայ Յեղ ԴաչնակցուԹիւն)։ Իսկ աւելի խիստ որակումներ չէին համարձակւում հրապարակ**օ**րէն անել նոյն իսկ սոց.-դեմոկրատիայի ճանաչւած Հակառակորդները։ Երբ մէկ անգամ Թիֆլիսի ջաղաջային խորհրդի նիստում Հանդուցեալ Կարձիկեանը անւանեց նրանց «վրացական ազգայնականներ», այդ յայտարարութիւնը պայթող ռումբի տըպաւորութիւն թողեց։ Մինչդեռ Դաշնակցութեան հասցէին նոյն կարդի, բայց աւելի խիստ, որակումներ արւում էին համարեա ամէն օր, եւ ոչ ոք չէր փորձում բողոքել, այնքան նրանք բնական ու բանական էին համարւում։

Ռուսական սոց -- դեմոկրատական կուսակցութեան հետ ունեցած կապը եւ «համապետական», «սոցիալիստական» եւ այլ յորջորջումները միայն նրա համար չէին, որ չոյէին վրացիների կուսակցական ինջնասիրութիւնը։ Ո՛չ, նրանջ անհրաժեչտ պայմաններ էին, որոնց միջոցով անդրկովկասեան սոց -- դեմոկրատները հնարաւորութիւն էին ստանում դրաւել արտօնեալ դիրջեր յեղափոխական մարմինների եւ տեղական իչխանութեան մէջ։ Եւ ահա թե ինչպէս։

Ռուսական յեղափոխութեան Հէնց առաջին օրերից Պետերարւրդում Ժամանակաւոր Կառավարութեան կողջին կազմւեցին նաեւ բանւ եւ զինւ և խորհուրդներ, որտեղ դերակչոող դեր էին խաղում սոցիալիստական զոյդ կուսակցութիւնները (սոց.-յեղափոխ եւ սոց.-դեմոկրատ): Յիչեալ խորհուրդները հանդիսանալով, այսպես կոչւած, յեղափոխական դեմոկրատիայի ներկաբերին եւ փաստօրէն դարձան մրցորդ Ժամ Կառավարութեան։ Նոյն ձեւով եւ նման իրաւասութիւններով խորհուրդներ կազմւե-

ցին նաեւ տեղերում։ Անդրկովկասում, բնականաբար, նոյնպէս է, որ վրացի տարրը մեծապէս օգտւեց իր ամենախոչոր կուսակցութեան՝ սոցիալ-դեմոկրատիայի կազմակերպական ձեւից ու տիրացած Համրաւից։ Այն Հարցը, Թէ անդրկովկասեան կուսակցութիւններից որո՞նք պէտք է ղեկավարեն տեղական խորհուրդների գործունէութիւնը, փաստօրէն լուծւեց այն մտրով, որ այդպիսի մի պատւաւոր դերում կարող են հանդէս գալ միայն այն կուսակցութ-իւնները, որոնց սոցիալիստական, յեղափոխական եւ համապետական բնոյթը վեր է որեւէ կասկածից։ *Բնական է, որ* այդ կարգի տակ ընկան տեղական կազմակերպութիւնները ռուսական այն զոյգ սոցիալիստական կուսացութիւնների, որոնջ գլխաւորում էին կենտրոնական (Պետերբուրգի) խորհուրդների աչիսատանըները, այսինըն՝ սոցիալիստ–յեղափոխականները եւ սոցիալ–դեմոկրատները։ Մնացած կուսակցութիւնները, որոնց կազմակերպական ձեւը ազգային էր, Համարւեցին «նացիոնալիստական», ոչ-սոցիալիստական եւ նոյն իսկ Հակայեղափոխական եւ այդ պատճառով էլ դուրս մնացին յեղափոխական մարմիննե– րի (խորհուրդների) դեկավարութիւնից։ Դրանց Թւում էր նաեւ Դաչնակցութիւնը, Հայ ժողովրդի մեծամասնութեան կուսակցու– Philip:

Այսպիսով, չնորհիւ վրացի սոցիալ-դեմոկրատների որդեդրած կարմակերպական ձեւին եւ ստեղծւած պայմաններին ու մտայնութեան համապատասխանող դործելակերպին, վրացական տարրը, յանձինս իր ամենամեծ կուսակցութեան, կարողացաւ լիուլի ապահովել իր մասնակցութեւնը յեղափոխական մարմինների մէջ եւ, ընդհակառակը, հայ ժողովրդի կազմակերպւած մեծամասնութիւնը, յանձին Դաչնակցութեան, դուրս մնաց այդ

Առաւելութիւմները, որ ձեռջ էր բերում սոցիալ-դեմոկը այն տիան, միայն բարոյական նչանակութիւն չունէին։ Խնդիրն այն տիան, միայն բարոյական նչանակութիւն չունէին։ Խնդիրն այն տիան, միայն բարոյական նչանակու ու Ժամանակաւոր Կառավարութեան միջեւ տարւող վէձը այն մասին, թէ ո՞րին պէտջ է պատկանի դերադաս իչխանութիւնը, թիֆլիսում լուծւեց յօդուտ խորբերերի։ Ժամանակաւոր Կառավարութեան նչանակած Անդրկովկասեան Յատուկ կոմիտեն (Օղակոմը) չատ չուտով կրկւեց Հեղինակութիւնից ու յեղափոխութիւնը ղեկավարելու (կարդա՝ Անդրկովկասը կառավարելու) իրաւունջներից, այդ իրաւունջները փաստօրէն անցան զինւորական, բանւորական եւ գիւղացիական խորհուրդների անդրկովկասեան կենտրոնին (Եր-կրային կենտրոն)։ Ցոյց տալու համար այս մարմնի կարեւոր նչանակութիւնը, բաւական է ասել, որ նրա մի բաղկացուցիչ մասն էր նաեւ կովկասեան բանակի Երկրային Խորհուրդը (կրասոկար), որին ենթարկւում էր թրջական ճակատի ռուսական բանակութիւն ունեցող ոչ մէկ հարց չէր կարող լուծում ստանալ, առանց այս մարմնի հաւանութեան։ Ահա թէ ի՛նչ էին ներկակացնում Սնդրկովկասի համար այն յեղափոխական մարմինները (խորհուրդները), որոնց գլխաւորութիւնը անցաւ սոցիալ-դես մոկրատներին ու սոիալիստ յեղափոխականներին եւ որոնցից դուրս մնաց Դաչնակցութիւնը։

Ստեղծելով վերոյիչեալ դրութիւնը եւ չեղոքացնելով Հ. 3.
Դաչնակցութիւնը, արդե՞օք վրացի սոցիալ–ղեժոկրատները մի–
այն կուսակցական հաչիւներ չէ՞ որ մաքրում էին իրենց վաղեմի
հակառակորդի հետ եւ մի՞թե նրանց վարքաղծի վրա ադդում էր
աղդային մոմենաը եւ աղդային չահեր հետապնդելու նախանձա–
խընդրութիւնը։ Այս հարցերից առաջինի պատասխանն է՝ «ո՛չ»,
իսկ վերջինինը՝ «այո՛»։

ձիչտ է, «ազդային հարցի լուծումը իր ամբողջութեան մէջ,
— ինչպես ասւած է կովկասեան բանակի համադումարի բանաձեւում, — յետաձգւած էր մինչեւ Սահմանադիր Ժողով», եւ վրացի սոցիալ-դեմոկրատներն էլ ընդունել էին այդ տեսակէտը,
բայց ինդիրն այն է, որ «ազդային ամբողջական հարցից» գատ,
Անդրկովկասում կային բազմաթիւ «ազդային չահեր», որոնջ
հերթի էին դրւել յեղափոխութեան չնորհիւ եւ որոնց բաւարարումը տեղի էր ունենում ջաղաքական կազմակերպութիւնների
ամենօրեայ դործունէութեան ընթացքում։ Այդ չահերը, մեծ
մասամբ, անհաչտ էին միմեանց հետ եւ յօդուտ մէկ աղդութեան
լիովին ապահովւել կարող էին յաձախ այն դէպքում միայն, երբ
մէջ տեղից վերացւած էր միւսի մրցակցութիւնը։ Վրաց սոցիալդեմոկրատները այդ բանը չատ լաւ էին տեսնում եւ այդ ուղղուԹեամբ էլ տանում էին իրենց դործունէութիւնը։

Բայց ի՞նչ էր Հ. Յ. Դաչնակցութեան դիրքը յեղափոխութեան այդ չրջանին։

Սխալ կը լինէր չափից աւելի գնահատել վրաց սոցիալ-դեմոկրատների խաղացած դերի նչանակուԹիւնը անդրկովկասեան յեղափոխականների) բռնած դիրջը։

սրունակցութեան մեկուսացումն ամբողջուրեն վերադրել նրանց ջաղաջական դաւերին։ Այստեղ ամբողջելակերպը եւ միւս կողմից՝ երրորդ խմբակցութեան որդեդրած դործելակերպն եւ միւս կողմից՝ երրորդ խմբակցութեան (սոց.-

Դաշնակցութիւնը, ոչ միայն իր կաղմակերպութեան ձեւով, այլ եւ ամրողջ էութեամր մնաց ազգային կուսակցութիւն։ Ընձեռելով Հանդերձ ռուսական յեղափոխութիւնը եւ միանալով նրա
Համապետական գաղափարախօսութեան, նա երբեջ դուրս չեկաւ
ազգային շրջանակից եւ ամուր կերպով ոտջ չգրեց Համառուսական եւ անդամ Համակովկասեան դործունէութեան ասպարէզը։
Ամբողջ Ռուսաստանը ալեկոծող Հարցերը, որոնց չուրջը միտջ եւ
հուր էին մաշում «յեղափոխութեան կենդանի ուժերը», համարեա թէ չյուղեցին նրան, եւ նա ամենայն Հանդստութեամը բացակայեց անդրկովկասեան բոլոր Հաւաջոյթներից, որտեղ սոց դեմոկրատները (մեծ մասամր վրացի) եւ սոցիալիստ-յեղափոիտականները չարունակում էին «խորացնել ու լայնացնել» յեղափոխութիւնը։ Սրա բացատրութիւններից մէկն էլ այն է, որ Դաչնակցութիւնը ըստ արժանւոյն չդնաՀատեց յեղափոխական մարմինների նշանակութիւնը, տուհալ շրջանում։

— էդ սովետները, գլխի[°] ես, մեր տունը քանդելու են, ասում էր Դաչնակցութեան չատ ականաւոր մի դործիչ, արտալայտելով ոչ միայն իր, այլեւ իր ընկերներից չատ շատերի կարծիջը։ Եւ Թէեւ Դաչնակցունեան Ռայոնական Ժողովը իր որոչուժների մէջ ընդունել էր «տնաքանդ սովետների» մասին տարրեր բանաձեւ, տակայն, վերոյիչեալ մտայնութիւնը, ըստ երեւոյնին, աւելի դօրաւոր էր, քան նղնե բանաձեւը։ Բնորոչ է այդ տեսակէտից նաեւ այն, որ մինչդեռ Դաչնակցութիւնը առանձնապէս չդաւեց, որ դուրս է մնացել յեղափոխական մարմինների ղեկավարութիւնից, նա բառական յամառ եւ տեւակ<mark>ան</mark> պայջար մղեց Անդրկ. Ցատուկ կոմիտէում տեղ դրաւելու Տամար։ Պարգ է, որ նրա աչքում Ժամանակաւոր Կառավարութեան կողմից նշանակւած այդ խրաւիլակը աւելի մեծ կարեւորութիւն էր ներկայացնում , որպէս անդրկովկասեան բարձրագոյն իչխանութեան մարմին, ջան խորհուրդների Երկրային կենտրոնը, այոխըն, այն դադիրը՝ սև ժանրինովբողը նղեսոռունբողը գուղարաի կախակայեց, եւ վերջն էլ ընդմիչա լուծեց նոյն այդ Անդրկ. Ցատուկ կոմիտեն:

Եւ այդ պատճառով էլ նրանք անհունօրէն հրճւում էին, երբ Հայոց Աղզային Համադումարում միաձայնութեամբ անցաւ Անրգկանկասի վարչական սահմանների վերափոխման իրենց նախադիծը, որ համարւում էր այն ժամանակ աղդային հարցի լուծման նախապայմաններից մէկը։

Միւս կողմից, անտեսելով յեղափոխութիւնից յետոյ առաջ եկած փաստական ապակենտրոնացումը եւ տեղական մարմինների իրաւասութեանց ընդլայնումը, դաչնակցականները չարունակում էին հաւատալ, որ ազդային հարցի հետ կապւած խնդիրների բարեյանող լուծման ամենաիրական ճանապարհն է՝ դիմել Պետերրուրդ՝ դանց անելով Թիֆլիսը։ Խրախուսւած «Թիկունջային այս ջաղա-ջականութեան» մի երկու յաջող արդիւնջներից (որոնցից մէկի մէջ մասնակութիւն է ունեցել նաեւ այս տողերի դրողը), նրանջ է՛լ աւելի ամրախութերնն է ունեցել նաեւ այս տողերի դրողը), նրանջ է՛լ աւելի ամրափոխական մարմիններում մասնակցութիւն չունենալը առանձին կորուստ չէ ազդային այն չահերի տեսակէտից, որ իրենջ հետապնդում էին։

այնջան էլ փառաւոր չէր լինելու:

Ցեղափոխութեան ղարդացման յաջորդ փուլերում, երբ

սկուեցին կազմակերպւել տեղական ին ընավարութեան մարմին_ ներ, սոցիալ-դեմոկրատները փորձեցին նաեւ սրանց նկատմամբ անցկացնել այն սկզբունքը, ինչ որ գոյուժիւն ունէր խորհուրդներում, այսինըն՝ չեղոքացնել Դաչնակցութիւնը ե՛ւ այդ մարմինների ղեկը յանձնել բացառապէս զոյգ սոցիալիստական կուսակցութիւններին։ Այս ծրագրի իրագործումը է՛լ աւելի էր զգայի դարձնում Դաչնակցութեան մեկուսացումը։ Ստեղծւում էր մի անհեթեթ կացութիւն, երբ հսկայական աղղեցութիւն ունեցող մի մեծ կազմակերպութիւն, որ յեղափոխութեան ասպարէգն էր դաբ, ին արգրեն ի ոտաս մրբնա գանական ծառայաւնբար, գրկւում էր այդ անելու Հնարաւորութիւններից եւ անդործութեան դատապարտում ։ Այդ անօրինակ կացութիւնը առիթ ծառայեց դաչնակցական որոշ չրջանների համար հիմնական վերաբննութեան ենթարկելու իրենց կուսակցութեան գործելակերպը եւ նոր ուղիներ փնտոելու՝ վերոյիչեալ անելից դուրս դալու Համար։ ԱՀա այդ ժամանակաչըջանին են վերաբերում նաեւ այն մի քանի՝ մասնաւոր կարգով՝ կատարւած բանակցութիւնները, որ տեղի ունեցան դաչնակցական մի քանի գործիչների եւ սոցիալիստ-յեոափոխական Հայ ընկերների միջեւ։ Բանակցութիւնների նիւթն էր Դաչնակցութեան անդրկովկասեան հատւածի կազմակերպական ձեւի փոփոխման հարցը։ Նկաի ունենալով այն հանգամանբը, որ Հ. Յ. Դաչնակցութեան համար ստեղծւած կացութեան գլխաւոր պատճառը նրա կազմակերպական ազգային ձեւն էր, մեր ընկերները առաջարկում էին լջել այդ ձեւը եւ միանալ, անչուչա որոշ պայմաններով, սոցիալիստ–յեղափոխականներին։ Ցիչում եմ , որ դաչնակցականներից միայն մէկը՝ Ս. Մանասեանը, անվերապահօրէն թեր արտայայաւեց այս առաջարկին։ Դէմ խոսեց 10. Կարձիկեանը, առաջ ջաչելով այն առարկութիւնը, թե նման Հարցեր լուծւել կարող են միայն Դաչնակցութեան ԸնդՀ. *ֆողովում* , որ ներկայ պայմաններում գումարել Հնարաւոր չէ ։

Դաչնակցականների մեծամասնութիւնը միացաւ Կարձիկեանին, եւ պատմական այս փոքրիկ «միջազէպը» այսպիսով էլ փակւեց առանց որեւէ արդիւնքի։

Դաչնակցուժիւնը չարունակեց նաեւ այնուհետեւ դործել ազդային չրջանակում, որտեղ առանձին եռանդով աչխատեց ոչ միայն պահել իր չարջերում գրաւած գանդւածները, այլ նաեւ նորերը աւելացրեց նրանց վրա։ Գրաւելով, այսպիսով, հայ իրականուժեան մէջ նոյն դիրջը, ինչ որ սոցիալ–դեմոկրատիան Վրաստանում, Հ. Ց. Դաչնակցութիւնը, չնորհիւ վերը մատնանչած պատճառների, չկարողացաւ խաղալ Անդրկովկասի քաղաքական կեանքում վրաց սոցիալ-դեմոկրատիային հաւասար ղեր եւ նոյն իսկ ազդային չահերի պաչտպանութեան գործում չատ ու չատ յետ մնաց այս վերջինից*):

Այժմ անցնենը սոց.-լեղափոխականների դիրջին ու դերին յեղափոխական չարժման մէջ։ Մեր կուսակցութեան անդրկովկասեան կազմակերպութիւնը երբեք էլ տեղական խոչոր գանգւածներ չունեցաւ իր հետ։ Դրա պատճառն այն էր, որ Անդրկովկասում, հենց սկզբից, իչխող հանդիսացաւ «մեկ ազգ — մեկ կուսակցութիւն» սկզբունքը։ Սրա հետեւանքով Վրաստանում ժողովրդի 90 տոկոսը «կազմակերպենց» սոցիալ-դեմոկրատիայի մէջ, Հայաստանում՝ Դաչնակցութեան եւ Ադրբէջանում՝ Մուսաւանի։ Եթէ մեզանում եւս քաղաքական կեանքի զարդացումը ընթանար Վրաստանի օրինակով, կասկած չկալ, որ հայ իրականութեան մէջ արմատ կր ձգէր Ռուսաստանի երկրորդ ընկերվարական կուսակցութիւնը՝ էսէռականը։ Բայց այդ տեղի չունեցաւ, եւ այդ պատճառով էլ մեր կուսակցութիւնը չդարձաւ մէկ աղդի զանդւածային կազմակերպութիւն։ Ըստ իր անձնական կազմի, նրա մէջ տեղ դտան ռուսներ, հայեր, վրացիներ եւ փոջրաջանակ Թուրջեր։ Եւ որ գլխաւորն է, այդ տարրերը, բացառութեամբ թուրբերի, ներկայացւեցան Հաւասար Համեմատութեամբ։ Փետրւարեան յեղափոխութիւնից սկսած մինչեւ բոլչեւիկների կատարած յեղաչրջումը, վերը յիչած համեմատութիւնը մասամբ խախտւեց չնորհիւ այն հանդամանքի, որ կովկասեան միլիոնի հասնող բանակը, իր հսկայական մեծամասնութեամբ, յարեց մեր կուսակցութեան ։ Բայց այն էլ պէտը է ասել, որ բանակի կազմակերպութիւնը մնաց միչտ մեկուսի եւ նկատելի փոփոխութիւն չմացրեց մեր անդրկովկասեան կազմակերպութեան եւ նրա ղեկավար մարմինների անձնական կազմի մէն։ Երանը պահեխն վերը մատնանչւած համեմատութիւնը։

Հետագայում , երբ Անդրկովկասում բոլոր կուսակցութիւններն էլ ինջնորոշւեցին ըստ ազգութիւնների , փորձեր եղան — մեծ մասամբ բանակռիւների ժամանակ — անւանել էսէռներին ռուսական կազմակերպութիւն, սակայն, այդ մեղադրանջը զուրկ էր լուրջ Հիմջից։ ԵԹԷ կուսակցութեան ղեկավար մարմինների մէջ առաջնակարգ տեղ գրաւեցին ռուսները (ոչ բացարձակ մրտւջով), ապա միայն այն պատճառով, որ նրանք աւելի կարող մարդիկ էին։ Բայց այս պարագան որեւէ ձեւով չանդրադարձաւ կուսակցութեան աղդային դիմագծի վրա, ջանի որ այդ ղեկավար ընկերները բոլորն էլ տոգորւած էին իսկական միջազգայնականութեան գաղափարներով, եւ ռուսական ազգային չահեր երրեջ չՀետապնդեցին։ Կար նաեւ այն կարեւոր փաստը, որ ռուսերի կողջին, ինչպէս ասացինը, նստած էին վրացիներ եւ Հայեր, որոնց ներկայութիւնը անհնարին էր դարձնում, որ կուոտինունբրոր ճամաճարարունիրը սուսարար ժանը սատրան։ ձիչան այն է, որ սոցիալիստ-յեղափոխականների դործունէու-Թիւնը Անդրկովկասում կրում էր ոչ Թէ ռուսական, այլ Համապետական բնոյթ, ընդ որում այդ պետութիւնը նրանց գիտակցութեան մէջ նոյնանում էր յեղափոխութեան հետ։ Իսկ յեղափոխունիւրից ծրւած րոհ աբասւնիւրն ընտրով էն ատներնուղ ձարականութիւնից, որ ձանաչում էր բոլոր ազդերի իրաւահաւասարութիւնը ե կոչւած էր բաւարարելու նրանց բոլորի չաՀերը։ ԵԹԷ անդրկովկասեան էսէռները կողմնակից էին Պետերբուրդին, աւելին՝ եթե նրանը Համընթաց էին գնում նրա Հետ, այդ ոչ թե այն պատճառով, որ այնտեղ նստած էին ռուսներ, այլ որովնեարբ այրաբեն ըրատաց բեր հեն հեն արարարարարութը՝ բևեւ իսես-

= Օպոզիցիան Հան. Հայաստանում

Այսպիսի մաայնութեամբ ու զաղափարներով առաջնորդւող կուսակցութիւնը մեծ դեր ունէր կատարելիք Անդրկովկասում, որտեղ յեղափոխութեան սպառնացող ամենամեծ վտանգը ազգայ– նական տարերջն էր, որը եթէ ափերից դուրս գար, կարող էր իր ալիջների մէջ խեղդել յեղափոխութեամ բոլոր նւաձումները։

կարողացա՞ն արդեօք էսէռները լրիւ կերպով կատարել իրենց կարողացա՞ն արդեօք էսէռները լրիւ կերպով կատարել իրենց դերը։ Գուցէ ընթերցողը ենթաղրում է, որ այդ Հարցին ես պէտք հանվերապահօրէն պատասխանեմ՝ «այո՛»։ Նա սխալւում է։ հանվերապահօրէն պատասխանեմ՝ դարձած դէպքերի վերադեթ պատութիւնը կատարւի ոչ-կուսակցական նկատումներով։ Ես պերը է կը մօտենամ Հարցի պատասխանին։ Սոցիալիստ-Ցե-դարի չէ կը մօտենամ Հարցի կատարեցին յեղափոխութեան ըն-

^{*)} Մի չարը ուրիչ կարևւոր պատճառներից զատ, Ա. Խոնդւկարեանը անտես է արել մի չատ ծանրակաչիռ հանդամանը — Թիւրջահայ դատը, որով կլանւած էր Հ. Ց. ԴաչնակցուԹիւնը, որ դրաւել էր նրա դործոն ուժերի մեծ մասը եւ որ հոդերանօրէն հայ ժողովրդին կապել էր սահմանի միւս կողմի հետ եւ ոչ Կովկասին: — ԽՄԲ.

Բայց այս դրական գործերի կարգին, մեր կուսակցութիւնը ունեցաւ նաեւ մի չարը սիսալներ։ Դրանցից ամենախոչորն այն էր, որ նա չկարողացաւ, Հէնց է՛ն գլխից, Հասկանայ «Ռուսաստանի սոց.-դեմ․ բանւորական կուսակցութեան» անդրկովկասեան կազմակերպութեան էութիւնը։ Մասնաւորապէս մեր ռուս ընկերները չէին կարողանում Հաւատալ ու Հաչաւել այն մաքի հետ , Թէ մի կազմակերպութիւն, որ տւել է Չխէիձէի, Գեդեչկորիի եւ Ծերենելիի նման Համառուսական անուն Հանած գործիչներ, որ չարունակում է ռուսական մայր կուսակցուԹեան Հետ կապ պահպանել ու նրա Հակակչուին ենԹարկւել, կարող է ազգայնական արամադրութիւններ սնուցանել ու իր գործունէութեան մէջ վրացական ազգային չահերով առաջնորդւել։ Լինելով անձամր զտարիւն սոցիայիստներ ու միջազգայնականներ եւ իրենց քաղաջական դաստիարակութիւնը ստացած լինելով Ռուսաստանի միատարը ազգաբնակութիւն ունեցող ներջին նահանգներում, մեր այդ ընկերները չէին կարողանում ըմբռնել, որ Անդրկովկասում, անդամ լեղափոխական կուսակցութիւնների դործունկութիւնը խնանոց ամենաուժեղ ազդակը ազգային զգացումն է։

— Մեղ մօտ, Սարատովի նահանդում, արդային հարց չկայ, պատասխանում էր ինձ մեր Շրջանային Կոմիտէի անդամներից մէկը ամէն անդամ, երբ ես այս կամ այն առիԹով փորձում էի րհար տանձել աժմայիր մետնուդի մբնաիչսոմ մբնն Որմերիսվիասում տեղի ունեցող «յեղափոխական» անցուղարձերի մէջ։ Անդամ Կենարոնական Կոմիտէի ներկայացուցչի Հանդամանքով Պետերրուրդից Թիֆլիս եկած ծերունի Մինորը, որ մեր կուսակցութեան մէջ վայելում էր անդրկովկասեան իրադարձութիւններին լաւատեղեակ գործչի համբաւ, չէր յօժարում ընդունել այն Թէզը թէ, ազգային հակումների տեսակէտից, միեւնոյն աստիճանի վրա պէտը է զնել Դաչնակցութիւնը եւ վրացական սոցիալ-դձմոկրատիան։ Ճիչտ է, վրացի սոցիալ–դեմոկրատները, ինչպէս տեսանը, մեծ ճարպիկութեամբ օգտագործեցին այն մի չարջ պայմանները, որոնք Հնարաւոր էին դարձնում նրանց թօղարկելու իրենց ազգայնականութիւնը, եւ միւս կողմից դաչնակցականները ոչ մի միջոցի չդիմեցին փոխելու այն պայմանները, որոնք նրանց ազգային հանդամանըի մասին էին աղաղակում, բայց, այսու Հանդերձ, Անդրկովկասի իրականութեան մէջ դործող մի չեզոք ոյժ պիտի կարողանար արտաջին երեւոյթների միջից թափանցել իրերի բուն էութիւնը, մանաւանը որ, այդ ուղղութեամբ լուսաբանութիւններ ու թելադրանըներ նրան չէին պակասում...

Այսպէս, ուրեմն, ուղիզ դործելակերպը մեր կուսակցութեան անդրկ և կազմակերպութեան համար կը լինէր այն, որ նա, որպէս միակ համապետական ու միակ միջազդայնական կուսակցութիւն իր վրա վերցնէր յեղափոխութեան «խորացման ու լայնացման» դործի ղեկավարութիւնը, եւ կամ եթէ այդ անելու համար բաւականաչափ ոյժ չէր զդում իր մէջ, պէտը է իչիանութիւնը բաժանէր ոչ թէ մենակ վրացական սոցիալ-դեմոկրատիայի, այլ նաեւ Հ. 3. Դաչնակցութեան հետ։

Այժմ, մի երկու խօսք էլ այն Հայերի մասին, որոնք գործում էին փոխարքայի պալատում որպէս կառավարական բլոքի անդամներ եւ, յեղափոխութեան պարտութիւնից յետոյ, անցան Արամեանցի տունը եւ կազմեցին այնտեղ հայ ընդդիմադրութեան երկու ձախակողմեան խմբակները։

Ցեղափոխութեան սկզբնական չրջանում Հայ սոցիալ-դեմո-Ցեղափոխուժ էին անդրկովկասեան ընդՀանուր կազմակերկրատները դործում էին անդրկովկասեան ընդՀանուր կազմակեր։ Կա՞ր պութեան չարջերում, որպէս նրա կարդապահ անդամները։ Կա՞ր արդեօք տեսակէտների տարրերութիւն նրանց ու վրացական դեկավար տարրի միջեւ՝ վերը յիչւած խնդիրնեի նկատմամբ, ես և վիճակի չեմ ասելու, ջանի որ հրապարակային արտայայտութիւններ (մամուլի եւ ելոյթների մէջ) այդ մասին պատմութիւ-

նը չունի արձանագրած. ես դժւարանում եմ նմանապէս ասել, թե ի՞նչ է եղել նրանց դերը կուսակցութեան ներսը՝ ընդհանուր քաղաքական ուղղուԹիւնը որոչելիս։ Ինչ վերաբերում է նրանց փոխարջայի պայատում ունեցած գործունէութեան, պէտը է ասել, որ նա առանձնապես աչքի չէր ընկնում, քանի որ լեդափոխական մարմինների մէջ մասնակցող սոց.-դեմոկ. Հատւածների գործունկութիւնը ղեկավարում էին վրացի պարագլուխները։ Այս դրութիւնը չարունակւեց մինչեւ Անդրկովկասի անկախութեան յայտարարումը, երբ առաջին անգամ Հրապարակային արտալալտութիւն ստացաւ տեսակէտների տարբերութիւնը Հայ փոթրամասնութեան եւ վրացական մեծամասնութեան մէջ։ Այնուհետեւ բախումը հետզհետէ խորացաւ, մինչեւ որ յանդե հայռուսական տարրի անջատման վրացական կուսակցութիւնից։

Անդնելով հայ էսէռներին՝ պէտք է ասել, որ նրանց համար որեւէ անպատեհութիւն չէր ներկայացնում ընդհանուր կազմակերպութեան միջավայրը։ Հայ էսէռները, որոնց հիմնական կորիզն էր կազմում Դաչնակցութիւնից 1907-908 թերն անջատւածների խմբակը, այժմ երկու գլխաւոր խնդիրների մէջ էին տարբերւում դաչնակցականներից։ Նրանց չէր բաւարարում նախ այն «սոցիալիզմը» որ , բացում ազմուկներից յետոյ , պաշտօնապես մուծւել էր Դայնակցութեան ծրագրի մէջ, եւ երկրորդ՝ Հայ էսէռներո անընդունելի եւ աննպատակայարմար էին համարում կազմակերպական այն ազգային ձեւը, որ որդեգրել էր ԴաչնակցուԹիւնը։ Երբ տասնամեայ ռէակցիայից յետոյ, 1917 թեր փետրւարին. սկսւեց յեղափոխական աղատ գործունէութեան մի շրջան, Հայ էսէռները անդրկովկասեան իրենց կազմակերպութեան մէջ վերոտիր ժատր այր և իրձ որ էէիր ժաբլ "հանրաննունբար դէն, աաքար յանուն սոցիալիզմի՝ միջազգայնական ուղիներով։

Նչանակո՞ւմ է այս, որ Հայ էսէռները չունեցան՝ ազգային շաների գիտակցութիւն եւ չճանաչեցին որեւէ ազգային հարց։ ի Հարկէ՝ ո՛չ։ Եթե նրանք ռուսական վոյգ սոցիալիստական կուսակցունիւններից դերադասունիւն էին տւել սոցիալիստ-լեդափոխականներին, գրա գլխաւոր պատճառներից մէկն էլ այն էր, որ այս վերջինները, Հակառակ մարջսիստ սոց.-դեմոկրատների, ընդունում էին արգութիւնների դաղափարը եւ ձանաչում արդային ազատագրման Համար մղւող պայքարի յառաջադիմական եւ յեղափոխական բնոյթեր։ Ինչ վերաբերում է աղդային զդացումին, անչուլա, այն տարբեր չափով էր արտայայտւում մեր կազմակերպութեան այս կամ այն անդամի մէջ, նայած նրա ստադած դաստիարակութեան եւ ապրած կեանջի պայմաններին։ Չեմ թագցնում, որ Հայ էսկոների չարջերում կային ընկերներ, որոնջ իրենց Հեռու էին պահում հայ իրականութիւնից եւ կուսակցական գործունէութեան ընթացքում Հանդէս էին գալիս ծայրայեց միջազդայնականների դերում։ Բայց դրանը չնչին փոքրամասնութիւն էին։ Հիմնական կորիզը, ինչպէս մատնանչւեց վերը, կաղմում էին, այսպես կոչւած, անջատականները, որոնք թեև կարել էին իրենց յարաբերութիւնները Դաչնակցութեան Հետ, բայց չարունակում էին կրել այս վերջինիս Թողած աղդեցութեան Հետ-.թերր:

ի°նչ էր Հայ էսէռների դերը կուսակցութեան մէջ տւեալ չոջանում ։ Նախ եւ առաջ՝ տեղեկատու եւ լուսաբանող ։ Մեր կազմակերպունեան մէկ կարեւոր տարրը՝ ռուսները, լինելով մեծ մասամը եկւորներ (պատերազմի կապակցութեամը), ծանօթ չէին Անդրկովկասի պայմաններին եւ, մասնաւորապէս, ազդամիջեան փոխյարաբերութիւններին։ Նրանց լուսաբանելու եւ ծանօթացնելու պարտականութիւնը ընկնում էր Հայ էսէռների վրա։ Այս չատ կարեւոր մի աշխատանը էր, որովնետեւ այդ ծանօթու-Թիւնից էր կախւած, մեծ մասամբ, մեր կազմակերպութեան ըռնելիք քաղաքական ուղին Անդրկովկասում։

Բացի այդ ներքին աշխատանքից, Հայ էսէռներն էին, որ մեծ մասամբ ներկայացնում էին կուսակցութիւնը այն բազմա-**Երե ժողովներում ու խորհրդակցու Երեններում**, որտեղ ըննու-Թեան էին առնւում ու լուծում ստանում տեղական նչանակուԹիւն ունեցող դանադան Հարցեր։ Այս ժողովներում էր, որ բախւում *էին միմեանց տարբեր ազգութիւնների չահերը, եւ այստեղ էր,* որ մենը Հանդէս էինը դալիս Հայ ժողովրդի շահերի պաշտպանի դերում ։ Ինչպէս վերը տեսանը, Դաչնակցութիւնը թէ իր եւ թէ ուրիչների մեղջով գրւած էր այնպիսի մի գրութեան մէջ, որ ի վիճակի չէր արժեցնել իր խօսքը այդ ուղղութեամբ, կամ ասենը՝ արժեցնել այնպես, ինչպես այդ անում էր վրացիների «արդային կուսակցութիւնը»՝ սոցիալ-դեմոկրատիան։ Հայ քաղաքական գործիչներից սոցիալ-դեմոկրատները նոյնպէս չէին կարող ստանձնել այդպիսի մի դեր, բանի որ գործնականում այդ պիտի նչանակէր զուրս գալ նախ եւ առաջ իրենց կուսակցական ընկերների՝ վրացիների դէմ, մի բան, որ արդելում էր կուսակցական կարդապանութիւնը։ Մնում էին մէջտեղը հայ էսէռները, որոնք այդ

ուղղութեամը արին այն, ինչ որ նրանց Համեստ ուժերը եւ ստեղծւած պայմանները թոյլ էին տալիս։

Պէտք է ասել, որ այս կարդի աշխատանքները պահանջում էին մեծ տակտ ու նրբանկատուժիւն։ Որեւէ յախուռն ելոյժ, միակողմանի մօտեցում կամ ազգային տեսակէտների չեչտւած գրսեւորում միչտ հակառակ արդիւնք էին տալիս, որովհետեւ այդպիսի մի դործելակերպի հետեւողը դառնում էր կասկածելի նախ եւ առաջ իր ընկերների աչջում։

Չպէտը է մոռանալ նաեւ այն , որ անդրկովկասեան մեր կազմակերպութեան չարջերում, միջաղգայնական տրամադրութիւններով տոգորւած ռուսների կարգին, կային նաեւ ազգային զգացում ոնուցանող վրացիներ, որոնց ձայնը Հաչւի չառնել չէր կարելի։ Բայց այս ամենով մէկտեղ, մեր ընտրած կազմակերպական ձեւբ, որ ապահովում էր մեր լիազօր մասնակցութիւնը համառուսական մի կուսակցունեան մէջ, չատ աւելի յարմարունիւններ էր ներկայացնում աղդային չահերի պաչտպանութեան համար, ջան այն ձեւը, որ որդեգրել էին Հայ ազգային կուսակցութիւնները, դրանց Թւում եւ ԴաչնակցուԹիւնը։ Հիմա տեղը չէ Թւել այն ամենը, ինչ մենը այն ժամանակ կարողացանը անել Հայ ժողովրդի չահերի ոլաչտպանութեան համար։ Այսքանը միայն պիտի ասեմ , որ կատարածի պատճառը մեր կաղմակերպական առաւելութիւնն էր, իսկ չկատարածինը՝ մեր անհատական տկանունիւրն թւ վենն վիչաջ առանիտվարար արդոմասա մահդարները։ Ով եղել է այդ ժամանակ Թիֆլիսում, ով հետեւել է մեր կուսակցական մամուլին, անչուչա, յիչում է մեր մդած եարտւսև ու միաւսև ջաիտապահարարբևն — դբջ դասադե ամժայիր խնոլիրների չուրջը — վրացի սոցիալ-դեմոկրատների Հետ, բայց յիչում է նաեւ այն, որ այդ ճակատամարտները մղւում էին ան-Տաւասար ուժերի միջեւ։ Գաչնակցականները, ջաչւելով փոխարջայի պալատից, ամրացել էին Յովնանեան դպրոցի իրենց միջնաբերդում եւ աղդային ներջին կետնքում չարունակում էին անինայ «ջախջախել» մեզ , ցամաջեցնելով մեր ուժեղացման միակ աղբիւրը։ Մենը մենակ էինը եւ սակաւաթիւ վրացական Հոկայի առաջ եւ, բնական է, որ մասնաւորապէս հայ ժողովրդին մաաուցած մեր ծառայութիւնը՝ արդիւնքի տեսակէտից՝ Համեստ , 1 h u t p :

фшрра

ՎԱՀԱՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

ՀԱՑԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԸ

(1912 — 1914)

1

ԻԹԹԻՀԱՏ-ԳԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԹԼեւ ոմանը, յետին Թւով, կը ձղնեն ապացուցանել ԹԼ հրենք ժամանակին եղած են աւելի հեռատես եւ սկզբէն իսկ յոռետես աչքով նայած են Օսմ . ՍահմանագրուԹեան, սակայն, անոեք պետք չէ ուրանան, որ համիտեան դաժան ռեժիմին յա-Ջորդող սահմանադրուԹիւնը, մանաւանդ իր սկզբնական չրջանին, դժոխքեն ապատւողի հոգերանուԹեամբ եւ խանդավառուԹեամբ համակեց բովանդակ Թրջահայ ժողովուրդը եւ անոնց հոգիներուն մէջ յոյսեր ծադեցուց լուսաւոր ապադայի նկատմամբ:

Եւ ուրիչ կերպ չէր ալ կրնար ըլլալ. րանտերը դատարկւեցան բաղաքական յանցաւորներէ (մեծագոյն մասը հայեր), ազատ
ևւ ապահով երթեւեկութիւն հաստատւեցաւ երկրի բոլոր մասերուն
մէջ. անխարականութիւն օրէնքին առջեւ, քաղաքացիական հաւասար իրաւունքներ եւ ժողովրդապետական կարդեր — ասոնք
այնպիսի դործօններ չէին, որ հայ ժողովուրդը վերապահ կամ
անտարրեր մնար։ Այդ ռեժիմին ամենէն պէտը ունեցողը անչուչտ
հայն էր, որ կերազէր մշտատեւ խաղաղ կեանք եւ ուրեմն ֆիղիքապես ու տնտեսապէս իրը ազդ դարդանալու բոլոր հնարաւորութիշնները...

Այսպես էր մենոլորտը ոչ միայն Պոլսոյ մէջ. յոյսի կենսաաու չողերը կը ցոլային Հայաբնակ ամենախուլ զաւառներու հայութեան աչքերուն մէջ ալ։ Կողմնակի ներչնչումներու արդիւնջ
չեր բնաւ այս տրամադրութիւնը։ Իթթիհատը, առաջին օրերուն,
դեռ անվատահ իր ուժերու կայունութեանը, ի դին դգալի դոհոդութիւններու, մեծ թափով եւ յարաբերական անկեղծութեամը,
ձեռնարկած էր երկրի վերակազմութեան ու սահմանադրական
կարդերու իրականացման եւ իր վերանորողչական ձեռնարկներու

չուրջ կր ջանար խմբել տարբեր ազգութիւններու Հեղինակաւոր եւ դօրեց կազմակերպութիւնները՝ նչանարան ունենալով պահպանել Սահմանադրութիւնը, Թոյլ չտալ հին ռեժիմին վերադարձը։

Այս կոչին առաջին եւ անվարան արձադանդ տւողներէն մէկր եղաւ Հ. 8. Դաչնակցուներնը, որ սկզբի օրեն միակ նպատակ ունէր՝ ՍաՀմանագրութիւնը պահել անաղարտ, ընդլայնել ժողովրդական ոգով եւ ապահովել ու հարթել հայ ժողովրդի ազգային զարգացաման ու քաղաքական ձղտումներու ուղին։ Ասով միայն պէտը է բացատրել, որ ԴաչնակցուԹիւնը իրեն յատուկ մոլեռանդութեամբ ու թափով նետւեցաւ գործоն դերի մէջ։ Եւ չեմ սխալիր, եթէ րսեմ թէ այս գրղումը նա ստացաւ բուն ժոդովրդէն։ Վկայ այն օրերու ժողովրդի հաւատը դէպի Դաչնակցութիւնը, աննախընթաց ժողովրդականութիւնը, վայելած լարգանըն ու Հեղինակութիւնը, մանաւանը Հայաբնակ նահանդնեparti 159:

Նմանապես եւ Հայ մտաւորականութիւնն ու Հայ ազդային-Նաստանակար ևսևսև իսաւբևր արիսաիև րսիր շամբետրունբրաղե վարակւած եւ նոյնպիսի խանդավառութեամբ՝ լծւած էին երկրի վերաչինական կեանջին։ Այս է իրականութիւնը։

Թիւրջիոյ վերածնունդը ստեղծողն ԻԹԹիՀատն էր եւ բնական էր, որ սահմանադրական բոլոր տարրերը անոր չուրջը խըմըւէին : Հայ իրականութեան մէջ միայն Հնչակեաններն էին, որ քիչ մր վերջ յարեցան «Հուրրիկ վե Ի Թ Թիլաֆ» ընդդիմադիր Հոսան թին՝ չկրնալով Համաձայնու Թեան դետին դտնել Ի ԹԹի Հատի <u> Հետ ։ Իթթիլաֆը նոյնպէս բազմերանգ եւ անվստահելի տարրերէ</u> կազմ ւած էր՝ անձնական եւ աթուի կուով բաժնւած իթթիգատէն։ Որակի հիմնական ոչ մէկ տարբերութիւն (Թերեւս վատթար՝ իր մոլեռանդութեամբ), բացի փոքրամասնութիւնները իրենց դրաւելու ծրագրային ջանի մը խարուսիկ խայծերկ։

Ցիչածս միակ նպատակին Հասնելու դիտումով էր, որ Դաչնակցութիւնը կնրեց Իթթիգատի հետ յայտնի համաձայնագրերը, նախ Պոլսոյ մեջ 1909ին, ապա Սելանիկ՝ 1911ին: Ըստ այդ, (մանաշանը վերջին) Համաձայնագրի, Դաշնակցութիւնը իր չրըջաններու մարմիններովը անուղղակի հսկողի իրաւունը կր ստանար երկրի վարչական մեջենային վրա։ Դաչնակցութիւնը իր դի. ասողու թիւնները, պահանջները կամ բողոքները կրնար ուղղակի Հաղորդել տեղական վարչութեան կամ կեդրոնին, որոնք պարտաւոր էին ի նկատի առնել եւ փոխադարձ համաձայնութեամբ յուծել։ Կարճ միջոց մր ԻԹԹիհատր կր уանար երեւոյթները փրկել եւ «մէջէն ելլալ». այդ քանը իսկ Հնարաւորութիւն ստեղծեց Հայութեան տնտեսական եւ մչակութային կեանըի դարգացման։

1909ին Պոլսոլ մէջ կայացած Հ. 3. Դ. 5րդ Ընդհանուր Ժողովին համար ամենէն հրատապ հարցը վերաբերմունքի խրնդիրն էր դէպի Օսմ . Սահմանադրութիւնը — որ մէկ տարւան րնԹացջին ջիչ-չատ պարգած էր իր դէմքը — եւ մանաւանդ դէպի Երիտասարդ Թիւրջերը (ԻԹԹիՀատր)։ Ժողովը բազմակողմանի ըննութեան ենթարկեց ստեղծւած գոյավիճակը, Ադանայի ջարդերու բնոյթը, փոխյարաբերութիւններն ու ապադայ սպասելիջները նոր րեժիմ էն եւ գծեց իր հետագայ քաղաքական ուղին ։ Աւելորդ չեմ Համարեր Հոս բերել ամփոփումները եղրակացուԹիւններու, որոնը խիստ բնորոչ են այդ տեսակէտէն եւ Թերեւս մէկ անգամ ընդմիչա վերջ տան Թիւր մեկնուԹիւններուն։

«Դաչնակցութիւնը, Հաւատարիմ իր սկզբունքին եւ գործելակերպին, պիտի չարունակէ նոյն Թափով եւ աւելի յայն ծաւալով համագործակցիլ Թիւրը երիտասարդ կուսակցութեան եւ մաաւորականութեան Հետ՝ ի պաչապանութիւն ՍաՀմանադրու-*Թեան եւ Համախմբել այդ դործակցութեան չուրջը այն բոլոր* ղիմադիր տարրերը, Հայ եւ օտար, որոնը դիտակցութիւն եւ նպատակ ունին պաչտպանելու նոր կարգերը, ինչպէս նաեւ ժոշովրդի կեղեքւած դասին չահերը»:

«Դաչնակցութիւնը պիտի չարունակէ, պաչտպանելով Հանդերձ սահմանադրական կարդերը, խիստ կռիւ եւ պայքար մղել կառավարութեան դէմ այն պարադային, երբ անիկա դաւաձանելով իր պարտաւորութեան, Թոյլ տայ չեղումներ՝ սահմանադրական չաւղէն, ի վնաս երկրի բովանդակ չահերուն եւ պետութիւնը կազմող բոլոր արդերու Հաւասարութեան եւ Հետեւաբար՝ անոնց մերձեցման»:

«Դաչնակցութիւնը անվերապահ կողմնակից արդարութեան եւ արդարադատութեան, պիտի մնայ պահանջողի դերին մէջ աղանայական թաղաբական եղեռնին ղիմաց, որ է եւ պիտի ճանչցեի համապետական աղէտ եւ անարդանը, մինչեւ որ լւացւի այդ անարդանըը՝ արդարութեան դեր-յաղթանակով, դուերու իրաւուն ըներուն ապահովումովը ու պատասխանատուներուն խիստ պատիժովը — միակ միջոցը ամբողջ պետունեան մէջ ապահովութիւնը եւ խախաւած կարգր հիմնաւորելու»:

«Ամրապնդումն ՍաՀմանադրութեան եւ կռիւ րէաքսիոնի

դէմ ։ Համերաչխութիւն բոլոր աղդերու՝ էական հաւասարութեան հողի վրա ։ Ստեղծագործող աչխատանը՝ բոլոր ասպարէդներուն մէջ ։ Մաջրագործումն վարչական կաղմի…» ։

<u>Իր ընդՀանուր վերարերմունքը դէսլի Օսմ․ ՍաՀմանադրու–</u> թիւնը այսպես դծելէ վերջ, Հ. 8. Դ. 5րդ Ընդհանուր Ժողովը Ադանայի ջարդերու առնիւ մատնանչելով, որ հայերը չեն վարած անջատողական ջաղաջականութիւն. որ՝ հայութիւնը անխաիր ողջունած է Օսմ . Սահմանադրութեան հաստատումը, որ՝ Մարտ 31ի վաղորդայնէն սկսած Կիլիկեան կոտորածներու ատեն Հայերը չեն եղած նախայարձակները եւ հակառակ ատոր անխնայ կոտորւած են․ Թէ՝ տեղական կառավարական պաչտօնեաները ուղղակի եւ անուղղակի ջաջալերած են ջարդարարները — կը Հանէր Հեաեւեալ բանաձեւը (ամփոփում) Ա. Օրինակելի պատիժ իրենց պաչաօններու մէջ թերի գտնւողներուն եւ թալանի ու կոտորածի ղեկավարներուն․ դանդւածը հաւաքական պատասխանաաւութեան ենթարկել. Բ. Հատուցանել կամ վերադարձնել Հայերու կրած վնասները. Գ. Այրիներուն կամ աղդականներուն ապա-Տովել համապատասխան *Թոչակ* . Դ . Մ*էկ քանի տարի ժողովուրդը* աղատել սովորական տուրջերէ. Ե. ՄաՀլիւլ մնացած կալւածները եւ հողերը նկատել սեփականութիւն իրենց եկեղեցիին եւ դպրոցին . Ձ . Փուքով վերակազմել Ազանայի եւ Հալէպի վիլայէ թնե նու գարատեղնենը բւ սոակքարունգիւրն, իոքտքար դասրաննութեամբ բոլոր աղգութեանց. Հայ գիւղերուն մէջ պահակախմբեր կազմել գինւած պետական զէնջերով»:

Դաչնակցութիւնը այս Հիմերու վրա չի հրաժարիր գործակցիլ Իթթիհատին ։

1911ի 6րդ ԸնդՀ. Ժողովը անցած երկու տարւան մէջ ԻԹԺի-Հատի դործունէուժիւնը եւ տեղի ունեցած երեւոյժները, սաՀմանադրական կարդերու կիրառման եղանակը եւ ծաւալը, ինչպէս նաեւ Հայ ժողովուրդի ջաղաջական, արգային եւ տնտեսական վիճակը ջննելով կուդար Հետեւեալ եղրակացուժեան.—

«... Սրտի ցաւով կարձանագրէ Թէ՝ Սաշմանադրութեան
«... Սրտի ցաւով կարձանագրե Թէ՝ Սաշմանագրութեան
եռամեայ չրջանին մէջ կառավարութեան քաղաքականութիւնը,
հակառակ չարք մը յուսատու նախափորձերու, ո՛չ միայն չէ
նպաստած այլակրօն եւ այլացեղ աղդերու Հաչտ Համակենցաղին,
այլ ընդՀանրապէս տեղի տւեր է անվստահութիւններու եւ ագդային իրաւունջներու ճնչումին. Թէ՝ ԻԹԹիՀատը փոխանակ Հետեւողականօրէն ոչնչացնելու աւատական րեժիմի մնացորդ միջ-

նադարեան առանձնաչնորՀները (Հողային) իր Հետեւած սիրաչա– Հումի քաղաքակաութեամբ քաջալերած է այդ տարրերը։

ԹԷ՝ իթերկատը աստիճանարը նականեր է սակմանալով՝ դերական-ժողովրդապետական սկզբունջներէ. Թէ իթերկատը միջոցներ կան-ժողովրդապետական սկզբունջներէ. Թէ իթերկանը աջակողմեան կան-ժողովրդապետան աստիճանարար նականեր է սակմանալով՝ դերակչիռ աղդեցութիւն ձեռջ կը բերեն»:

Այս ընդեանուր թերութիւնները մատնանչելով՝ Հ. 8. Դ.

6րդ ԸնդՀանուր Ժողովը կարձանագրէ դարձեալ.-

լարերող Հարցերու լուծման ատեն:

արերող Հարցերու լուծման ատեն:

արերող Հարցերու լուծման ատեն:

ԹԷ՝ կառավարութիւնը ՀետզՀետէ ներման արժանացնելով եւ բանտերէն ազատ արձակելով կիլիկեան զարՀուրելի ոճիրներուն Համար իր դատապարտած յանցաւորները՝ ատով վարկաբեկած է հար Համար իր դատապարտած յանցաւորները՝ ատով վարկաբեկած է հին Համողումին Թէ սահմանադրական րեժիմին տակ եւս կարելի է թալլել, ջարդել եւ անպատիժ մնալ, եւ իրը վերջին փորձ «կորոչէ.— յանուն Հ. 3. Դաչնակցութեան ուղղել ԻԹԺիՀատին «կորոչէ.— յանուն Հ. 3. Դաչնակցութեան ուղղել ԻԹԺիՀատին ուվ երկու կուսակցութեանց փոխյարաբերութիւնները ևւ բացորաչ լով երկու կուսակցութեանց փոխյարաբերութիւնները ևւ բացորաչ ատակագիր մը վերջին երեջ տարիներու Հայաբնակ նահանդներանակին երեջ ատրիներու Հայաբնակ նահանդներ մերջին երեջ ատրիներու Հայաբնակ նահանդներ մեր չար ժողովրդի բացառիկ տառապանջները դարմանելու եւ ներ Հայ ժողովրդի բացառիկ տառապանջները դարմանելու եւ լայն ժողովրդապետական ողով կարգ մը բարենորողումներ կիրա-

րատր մահե ինկրւաջ խոստուգորնու դօտանուա ինամանրենթե բւս, իենեիշատը ու արիք երում մաշնիշորեն ժանցով բիաշիրելըի բւս, իենեիշատը աւ արիք երում մաշնիշորեն ժանցում բրաշիրելըի արևու։ «Յանձնարարել դաշնակց․ ձեռնհաս մարմիններուն եւ Օսմ․ Խորհրդարանի երեսփոխաններուն պայքարել կառավարութեան հակահայ քաղաքականութեան դէմ՝ այն բոլոր օրինական միջոցներով, դորս կը թելադրէ կացութիւնը»։

11

ացորը

իթթինատը ոչ միայն գործով երաչխիջներ չաւաւ, այլ եւ Տիչտ հակառակ ձեւով վարւեցաւ։

Մօտ երեք տարւան մէջ Հայ ժողովրդի յայտնաբերած կորովը իր գոյութեան դարգացման առթիւ, անոր Հուժկու ստեղծագործական ջայլերը եւ Հայ ազգային եւ ջաղաջական կաղմակերպութիւններու ու մտաւորականութեան բոլորանւէր, բայց ջիչ մը յախուռն եռանդը, աննչմարելի չէր անցներ. ան արժնցուց «սահմանադրական» Թիւրբերուն մէջ երկիւղ մը ապադայի նկատմամը։ 1911ին կեղրոնէն գաղտնի Հրահանդներ գրկւեցան գաւառներու կեղրոնները եւ ակումբներուն՝ աննչմարելի ու անզգալի ձեւով սահմանափակելու հայերու առաջխաղացութիւնը բոլոր մարդերու մէջ, խոչընդոտներ ստեղծելու Հայ մտաւորականութեան մջակութեային եւ Հանրային աշխատանքներուն առջեւ, Հոկելու մօտէն ջաղաջական կազմակերպունքիւններու վրա։ Աղգային մարմիններու եւ Դաչնակցութեան դիտողութիւնները, բողոջները եւ առաջարկները անհետեւանք կը մնային. Հողային վեները քիւրա աւատներու եւ յափչտակիչներու հետ չատ աւեյի սուր եւ վտանդաւոր կերպարանը կը ստանային։ ԻԹԹիՀատի դաւառական ակումբները, կազմւած մեծ մասամբ ամենէն դարչեյի, գոենիկ եւ կեղեքող տարրերէ, իբր անմիջապէս չանագրդուած կողմ, օգտւելով վերի հրահանդներեն, մեծ եռանդով եւ աւելի շխական ու բաց ձեւով գործ գրին իրենց Հայահալած միջոցները. շատ վայրերու մէջ նոյն իսկ ջարդի սպառնալիջներ կը լուէին. Հանրային եւ կուսակցական գործիչները կը ջչւէին, եւ աւարառութիւնները նոր թափով վերսկսան։

Աղանայի կոտորածները արդէն իսկ զդալապէս խախտած էին Հաւատը եւ լաւատեսուԹիւնը Հայ ժողովրդի եւ ուրեմն Դաչնակ– ցուԹեան։ Հայ ժողովրդի վերաբերմունջին մէջ հիմնական բեկում մը առաջ եկաւ, մանաւանդ երբ ջարդին պատասխանատուները դրեթե, անպատիժ մնացին եւ դուերուն պէտը եղած Հատուցում չեղաւ։

Դաչնակցութիւնը կազմակերպական իր բոլոր ուժովն ու հեղինակութեամբը բողութի փոթորիկ բարձրացուց այդ եղեռնին առաթիւ իրեն ենթակայ երեսփոխաններուն միջոցով երեսփոխա-նական ժողովի բեմէն դատապարտութեան անվերապահ խօսթեր ուղղեց թիւրջ կառավարութեան եւ տիրող կուսակցութեան՝ պահանջելով անմիջական եւ անաչառ ըննութիւն։ Նոյնպիսի պահանջ դրաւ եւ Արդային Պատրիարջարանը։ Վերջապես, յամառ դիմում-ներէ ետքը, կազմւեցաւ ըննիչ մարմին մը, որուն մէջ մտաւ հայ երեսփոխաններէն Ցակոր Պապիկեանը, որ վերադարձին տւաւ իր անվերապահ եւ անվախ տեղեկադիրը եւ խորհրդաւոր պարադաներու մէջ յանկարծամահ եղաւ... (Տեղեկադիրը ֆրանսերէն լեղւով հրատարակւեցաւ Պատրիարջարանի « Ապահովութեան Ցանձնաժողովի » կողմէ):

Այս մ Թնոլորտին մէջ իսկ, հիաս Թափւած եւ խախտւած իր Հաւատով, ինչպես տեսանը Հ. Ց. Դ. 6րդ Ընդե. Ժողովի բանաձեւէն, Դաչնակցութիւնը վտանգաւոր Համարեց մէկէն խղել կապր Իթթիգատի հետ եւ ծայրայեղ լարման հասցնել յարաբերու-Ֆիւրրբեն, խոստոնը ժիտաննելով արսն ամբատերն զբարւարճները։ Այդ պատճառով Դաչնակցութիւնը Հակառակ իր վերաբերմունքի փոփոխութեան, վերջին փորձ մր եւս կատարելով, Համաձայն նրդ Ընդե. Ժողովի հրահանդներուն, նոր համաձայնագիր մր ստորադրեց։ Սակայն կարձ միջոցէն յայտնի դարձաւ, որ Թիւրջերը վերջնապես ճչտած են իրենց վերաբերմունջը դեպի Հայութիւնը եւ ուրեմն աննպատակ էր եւ վնասակար այդ կապը։ Ու ԻԹԹիհատ-դաչնակցական ՀամաձայնուԹիւնը խզբեցաւ 1911ի աչնան։ Սակայն, արդար պէտը է ըլլալ ըսելու, որ Դաչնակցու-Թեան խղումէն առաջ Հայութեան բազմաթիւ տարրերը արդէն իսկ խզած էին ամէն կապ Օսմ. ՍաՀմանադրութեան Հետ՝ կորոնընցնելով ամէն Հաւատ ու վստահութիւն։ Ազանայի ջարդը անկիւնադարձ մըն էր Հայերու տրամադրութեան եւ վերաբերմունջի րվատղողնե մերան «օողորբորը Հայնբրիծն»։

ՄտաՀոգութիւն եւ Հոգեկան անՀանգստութիւն տիրած էր թրջահայութեան։ Ղեկավար եւ պատասխանատու Հայ չրջանները ելջ մը կը փնտուէին փրկելու ժողովրդի ֆիզիջականը եւ ազգայինտնտեսական նւաձումները՝ զգացւող վերաՀաս վտանգներէ։ Եւ Ազդ. Կեդը. ՎարչուԹիւնը նախաձեռնուԹիւնը առաւ Հրաւիրելու դաղանի լայն խորհրդակցուԹիւն մը ազդային կարեւոր երեսփո– խաններէ, Օսմ. Խորհրդարանի անդամներէ եւ ջաղաջական կու– սակցուԹիւններու ներկայացուցիչներէ։

Տիրող կարծիջն ու տրամադրութիւնները չատ մռայլ էին Թրջահայութեան ապադայի նկատմամբ. ակներեւ էին «երիտասարդ» Թիւրջերու դիտումները։ Մեր ներջին ուժերը անբաւական էրն դիմադրաւելու վտանդը. պէտջ էր որոնել այլ ուժեր. պէտջ էր ծանր ու վտանդաւոր այս կացութիւնը պարդել մեծ պետու-Թիւններուն եւ միեւնոյն ժամանակ չխզել պաչտօնական կապը երկրի տէրերուն հետ։

Այսպես էր տիրող տրամադրութիւնը։

Ամենէն աւելի մտահոգւած էր Դաչնակցութիւնը, որ կր դգար թե՝ ժողովրդի իրաւունըներու եւ դոյութեան պաչտպանութեան կարեւորագոյն մասը իր ուսերու վրա կը ծանրանար, ինչպէս Նաեւ պատասիսանատուութեան կարեւոր բաժին մը։ Պէտք էր վրճռական ջայլեր ընել նախ՝ ներջին միութիւն ստեղծելու՝ որո, նպատակի եւ միջոցներու կիրառման չուրջ։ Իրը հայ ժողովրդի պաչաշնական ներկայացուցիչներ ձանչւեցան Ադդ. Պատրիարջարանր եւ Հայ երեսփոխանները։ Դաչնակցուժիւնը — կեդրոնի մէջ *թե դաւառներու — աստիճանական զաղտնիացման կը դիմէր* անարդել գործել կարողանալու համար։ Փորձւեցաւ ջաղաջական միւս կուսակցութիւններու հետ լեզու գտնել եւ ջանքերը միացնել՝ ի Հարկին Հայ ժողովրդի ֆիզիջական դոյութեան պաչտպանութեան Համար, որ մասամբ մը միայն յաջողեցաւ։ Հայերու դինւորագրութեան օրկնքի ջւկարկումը (Թկեւ ներջին դժդոհու-Ֆիւններու տեղի տւաւ) յաջողութիւն մը կը համարւէր՝ օրինական ին ընտպաչապանութեան Հնարաւորութիւններու տեսակէտէն (խաղաղ ատենին իրենց վայրերուն մէջ ծառայելու պայմանով) ։ Պատրիարջարանը եւ երեսփոխանները չէին դադրեցներ իրենց պա-Հանջները դոլրոցական պիւտձէի, Հողային վէձերու, վարչական մեջենայի մէջ Հայերու մասնակցունեան եւ նման խնդիրներու առնիւ եւ բողոջներ ՝ Հարստահարունիւններու եւ Հալածանջներու मुद्रंग :

իթթիչատը չէր կրճար չնկատել Հայ բոլոր տարրերու այս վերապահ եւ զդուչաւոր ընթացքը։ Չէր կրճար չզդալ, որ Դաչնակցութիւնը իր դիրքը փոխած է, կը փոխէ նաեւ իր կերպարանքը եւ դործելակերպը։ Թիւրքերը փորձեցին վերանորողել յարաբերութիւնները, «մոռցնել տալ անցեալը», ինչպէս կրսէին իրենք։ Ներջին գործոց նախարար ԹալաաԹը ջանիցս Հրաւիրեց Դաչնակցութեան ականաւոր անդամները (նաեւ ԶոՀրապը), մասնաւոր «բարեկամական» Հանդիպումներու ձեւ տալով եւ արգտեղ, իրեն յատուկ կեղծիջով ու հաճոյախօսութեամբ, կը խոստանար երասութ բենու շայբնու ոնաշարչըբնուր, հաւանանբնու արորմ բողոջները, պատժելու աւարառուները, կարգադրելու հողային վեները, կիրառելու 1880թ. նահանդային օրենքը՝ վիլայեթներու ազգադրական միապաղաղ նոր սահմաններ գծել եւ այլն։ Եւ ամենէն վերջը կատակով կըսէր. «Դուք չատ առաջ դացած էք, ճանը՝ մ , քիչ մը պէտք է որ կանը առնէք, մինչեւ որ Թիւրքերն ալ Հասնին ձեղի, այն ատեն միասին կընանը ջայլել, ապա թե, ոչ, մենը պիտի կախւինը ձեր փէչերէն եւ Թոյլ չպիտի տանը, որ աւբլի առաջ բներան...» թիսա անիւը ին շսաբն այս իսումբներ, կատակ ըլլալու Համար։ Ամենքս կը զգայինք այդ խօսքերու բուն իմաստը։ Անոնը եւս կը զգային, որ մենը ալ մեր գլխուն նարը փնառելով ենք զբաղած...

Վրա Հասաւ Թիւրջ-պալջանեան պատերազմը (1912ին), որ մէկ անդամէն մինոլորտը պարզեց, մեր բռնելիջ դիրջը նչտելու ՀնարաւորուԹիւններ ստեղծեց եւ Հրամայական դարձուց Համազդային միահամուռ, դոնէ ջաղաջական, աշխատանջի պահանջը։

111

ՀԱՑԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

ատի ին տեղագաց աջինրբեսու բւ շահոսազանունիւրըբեսու ատի ին տեղջին շայենն ։ Ինքիշատանար «ճնիւտ»րբեն դերարեն եւ ուտաարանները արբի տարգանարի գառանարի արան արևարան արևան արևարան արևան արևան արևարան արևարան արևան արևան արևարան արևարան արևան արևարան ար

լենշաջ, արվասիաջ նահետևոս շանժարբերը ուեր ախախ շբաները Պօշրած դուշաշինրբեսու շամահաւսն իանաշարրբերը բիր, սև խուանչ չեր գարն վատրան տանծարբար իսկարությերը գայնբերը անչ չեր գ մեր երկիրը սրի ու աւերածութեան տալով։ Կառավարութիւնը որոչած էր բնակեցնել Հայկական նահանդներուն մէջ եւ ռուսական սահմանի երկայնջին...

Այս Տգնաժամային կայութեան եւ ահաւոր վտանգին հանդէպ Արդային կեդրոնական Վարչութիւնը 1912ի այնան սկիդոր, երկրորդ լայն խորհրդակցութեան հրաւիրեց ազգային կարեւոր երեսփոխանները, Օսմանեան ԽորՀդարանի Հայ պատդամաւորները եւ ջադաջական կուսակցութիւններու ներկայացուցիչները, որոնը ծանր մտահոգութեամբ լսեցին Ազգային Վարչութեան ցեկուցումը ԹրքաՀայութեան սպառնացող վտանգի, երկրի անիչխանութեան, մուհանիրներու տեղաւորման ծրադրի եւ իրենց ձևոր առած միջոցներու մասին։ Արագ եւ արմատական միջոցներ ձեռը առնելու Հրամայական անհրաժեշտունիւնը չեչտեցին բոլոր մասնակցողները առանձնապես կր պահանջեին օգտագործել ներկայ վայրկեանը եւ քաղաքական բոլոր հնարաւորութիւնները հայկա_ կան հարցը միջազգային սեղանի վրա դնելու համար։ Ամենքը սրատրաստակամութիւն յայտնեցին այս ձիդերու մէջ բոլորւիլ Ադդ. Կեդր. Վարչութեան չուրջ եւ Հնարաւորը ընել դիւրացնելու անոր այ խատանքը ։

1912 դեկտ. 21ին տեղի ունեցաւ Ազդ. Ժողովի պատմական դոնփակ նիստը, որու մէջ Վարչութեան ատենապետը*) պարգեց ժողովին տիրող ծանր կացութիւնը եւ ջօղարկւած առաջաղրեց նախադիծը հայ ժողովրդի հետեւելիջ ջաղաջականութեան է Ազդ. Ժողովը յուղիչ ոդեւորութեամբ, միաձայն ու միակամ, իր վրատահութիւնը յայտնեց Կեղը. Վարչութեան՝ յանձնարարելով դիամել առաջադրւած միջոցներուն՝ տալով անոր լայն իրաւասութերններ։ Մասնակցող կուսակցութիւններու ներկայացուցիչները յայտարարեցին թէ ըստ ամենայնի կը բաժնեն ժողովի բաղձանջև ները եւ իրենց բովանդակ ուժերը կը դնեն Ազդ. Կեղը. Վարչուեթան տրամադրութեան տակ։

Ադդ. Կեդը. Վարչութիւնը այսպէս ուժովցած եւ լիադօրւած, անմիջապէս իրմէ առանձնացուց Հինդ Հոդիէ բաղկացած ենթամարմին մը՝ «ԱպաՀովութեան Ցանձնաժողով» անունով, որուն կը յանձնարին Հետապնդումը — պահանջ վեց վիլայէթններու ինընավարութեան՝ եւրոպական պետութիւններու իրական երաչխիըներով (թեեւ սկիզբեն լռելեայն կընդունեինը, որ իրական երաչխիըը միայն Ռուսաստանը կրնայ տալ)։ Այս հիման վրա Ադդ. Կեղը. Վարչութիւնը իր Ցանձնաժոդովին կուտար լայն իրաւասութիւններ եւ մանաւանդ կը սահմանափակէր իր իրաւունըը՝ ժամանակէն առաջ համարատւութիւն պահանջելու անկէ։

Ցանձնաժողովին անդամներ ընտրւեցան կրօնական Ժողովէն՝ Եղիչէ արգ Դուրեան եւ Գր վ Պալաքեան, Քաղաքական Ժողովէն՝ Լ Տէմիրձիպաչեան, Ոսկ Մարտիկեան եւ Վահան թափաղեան։ Ապահովուժեան Ցանձնաժողովը իրեն աջակիցներ ունէր Մուրատ Պօյաձեանը, Յ Շահրիկեանը եւ մանաւանդ Գր. Ձօհրապը, որ այնուհետեւ դիչեր-ցերեկ նւիրւեցաւ այդ դործին։

«Ապահով . Ցանձնաժողով»ին առջեւ Հէնց սկիղբէն ծաղեցաւ խիստ փափուկ խնդիր մը — գտնւիլ Թիւրքիոյ մայրաքաղաքին մէջ, հպատակ Թիւրք պետութեան, ամենօրեայ պաչտօնական կապ պահել Բարձր Դրան Հետ եւ միեւնոյն ժամանակ գործել անոր դէմ, քաղաքական դաղանի բանակցութիւններ վարել օտար պետութիւններու Հետ... Սկիզբէն իսկ կրնար ձախողիլ ձեռնարկը եւ մանաւանդ պրովոկասիոն ստեղծել Հայ ժողովրդին դէմ։

Այս դժւարին եւ փափուկ կացութենկն դուրս դալու համար,
վճուեցաւ Պատրիարքարանը չուքին մկկ պահել, իսկ դործին պաչտօնական տերը դարձնել Ամենայն Հայոց Կաթուգիկոսը, իրբ
հոդեւոր պետը համայն հայութեան, մանաւանդ, դանւելով
ամենկն չահադրդուած պետութեան մկկ՝ ամկն օրինական եւ իրական հանդամանըներն ունկր խօսելու իր անունկն։

Մինչ այդ սակայն կախուղիկոսը, կովկասեան Հեղինակաւոր Հասարակական եւ ջաղաջական չրջանակներու դրդումով, կով-կասեան փոխարջայի խողովակով յրչատակագիր մը դրկած էր կասեան փոխարջայի խողովակով անոր միջամտութիւնը Հայկական դատի լուծման ի նպաստ։ կաթուղիկոսը կը չեչտէր, որ իրական դատի լուծման ի նպաստ։ կաթուղիկոսը կը չեչտէր, որ իրական երաչխիջը բարենորոգումներու իրականացման եւ տեւական։ Եեան՝ Ռուսաստանի Հովանաւորութիւններու ապահովութիւնը։ Միեւ-նոյն ատեն, նւրոպական պետութիւններու մօտ աչխատելու Հա-նոյն ատեն, նւրոպական պետութիւններու մօտ աչխատելու Հա-ման, իր լիականայացուցիչը կը կարգէր Պօղոս Նուպար փա-

Հետաքրջիրն այն էր, որ կաթուղիկոսը իր ըրած այդ ջայ-

^{*)} Ստեփան Գարայեան, որ նորերս մեռաւ Փարիզի մէջ։ Ազդ. Կեդր. Վարչութեան մէջ կային, ի միջի այլոց, Ոսկան Մարտիկեան, Լեւոն Տէմիրձիպաչեան, Մուրատ Պոյաձեան, գր. Կ. Փաչայեան, Վահ. Փափազեան, գր. Տ. Երկանեան, Եղիչէ արջեպ. Դուրեան, Գր. վարդ. Պալաջեան եւ ուրիչներ։ — ԽՄԲ.

Պատրիարջարանը միեւնոյն ատեն, գրեթէ նոյնիմաստ, յիչատակարիր ներկայացուց ռուսական դեսպան Գիրսին։ Յիչատակազիթը ներկայացւեցաւ պատրիարջին կողմէ (Արչարունի) անձամբ, Գր. Ձօհրապի եւ Վարչութեան ատենապետի ընկերակցութեամբ։

Ապահովութեան Ցանձնաժողովը Պօղոս փաչային եւս գրութիւն մը ուղղեց եւ հաստատեց անոր ընտրութիւնը, ինչպես նաեւ
կենդանի կապ ստեղծեց թե՛ անոր եւ թե Կաթուղիկոսի եւ Պետերբուրդի ու Մոսկւայի հայ քաղաքական տարրերու հետ։ Պետերբուրդի հայ հասարակական-քաղաքական ղեմքերեն դործօն դեր
ստանձնեցին Ա. Ասրիբեդեանը, Ա. Սարուխանը, պրոֆ. Ն. Ադոնցը, Ս. Տիդրանեանը, Մ. Պապաջանեանը, եւն, իսկ Մոսկւա՝
Ստ. Մամիկոնեան, պրոֆ. Ճիվիլէկեան, Ամիրեան եւայլն։

Ֆարական կառավարութիւնը, անչուչա, յարմար առիթ Համարեց մեր Հարցին միջոցով իր մշտավառ երագին — Միջերկրականի ափերուն մօտենայ։

Այս տեսակէտէն անհետաքրքիր չեն Պոլսոյ ռուսական դեսպան Գիրսի այդ ուղղութեան ձգտող դեկուցումները իր կեղրոնին։ Վախնալով, որ հայերը իրենց դիմումը կրնան կատարել սրատերացնի առթիւ դումարւելիք խորհրդաժողովին՝ Գիրսը չի ուղեր նախաձեռնութիւնը թողուլ միւսներուն եւ ամէն կարելին կընէ՝ հայկական հարցի վերյարուցումը համարելով Ռուսաստանի համար պետական առաջնակարդ կարեւորութիւն ունեցող հարց։
Ան կառաջարկէ, որ «ընդհանուր խօսքերով» հաւաստիքներ տրւին թե՛ Գաթուդիկոսին եւ թե՛ Պատրիարքին, որ Ռուսաստանը, ի հարկին, պիտի չդլանայ պէտք եղած հովանաւորութիւնը ընծայել։ Իսկ նոյն միջոցներուն (1912 դեկտ սկիդրը) տոքթ. Ձաւրեանի հետ ունեցած տեսակցութեան ընթացքին կը թելադրէ

նք, բուսանոյի այս օնբեն չաշաժոնջը իներն մատիր շադան..._{*}) ջոր թու ոչ սնաքո կրժափոխարդարրբն, սնորճ փումքիր <u>խիշնճիս</u> ջորագաղայի աչնիր աքան է սն շայրնը րբերայարար ինն մա-

Արտաջին գործոց նախարար Սազոնովի Հաւանութիւնը ատանալով՝ Գիրսը կը սկսի իր դիմումները կատարել։ Նախ՝ անչուչա երկրի անապահովութեան, հայերու վտանդաւոր կացութեան եւ յեղափոխական պոռթկումներու հեռանկարներ գծելով Թիւրջերուն եւ այս առնիւ օգտագործելով Պայազիտի եւ Բաղէչի Հիւպատոսարաններու Հեռադիրները երկրի անապաՀով եւ սպառնայի կացութեան մասին, ապա, ինչ որ իրապէս մեղ Համար էական էր, Պատրիարջարանի խնդրանքով յամառ ղիմումներ կը կատարէր՝ Պալջաններէն փախած մահմետականներու հայկական նականգներուն մէջ տեղաւորման ծրադրին դէմ։ Դժբախտ դուդադիպունեամը այդ ատեն Թիւրջիոյ արտաջին դործոց նախարաբև էր պ. Գ. Նորատունկեանը, որուն գրութիւնը անչուչա Հաճելիներէն չէր եւ որ սակայն կը ջանար պատւով դուրս դալ դժշար կացութենկն, ինչպես ըրաւ մահմետական մուհանիրներու խնդրին ատեն։ Այսպես, երբ Գիրսը անոր ուչադրութեանը կը լանձենը այն ծանր հետեւան ըները, որ կրնային առաջ դալ Թիւրգ մուկաներները արեւելեան նականդներուն մեջ տեղաւորելու ծրագրէն, պ. Նորատունկեանը կը խնդրէր դեսպանէն «Թոյլ տալ դեսպանին յայտարարութիւնը Համարել պաշտօնական, որպէսգի Հնաթաւորութիւն ունենար Հաղորդելու նախարարական խորհուր-7/18 ... >:

Գիրսը եւ Սազոնովը միեւնոյն ժամանակ խորհուրդ կու-Գիրսը եւ Սազոնովը միեւնոյն ժամանակ խորհուրդ կուտային Պատրիարջարանին՝ պատերազմի այդ օրերուն հայկական հարցը չեշտակի կերպով հրապարակ չհանել, եւ մանասանդ տեւէ յեղափոխական չարժում չկատարել, տրւած ըլլալով, որ այդ օրերուն դիւանագիտական մինոլորտը ծանր էր եւ դժւար պիտի լինէր մեծ պետութիւնները համաձայնութեան բերել հայկական հարցին ցանկալի լուծման չուրջը։

արատարելը է ըսել, որ Թէ՛ ժողովրդի եւ Թէ քաղաքական ու ազգային դեկավարուԹեան Համողումը՝ որ մեր նպատակին Հասնելու Համաթ դործոն աջակցուԹիւն կրնանք միայն սպասել Ռուսիայէն, Համաթ դործոն աջակցուԹիւն կրնանք միայն սպասել Ռուսիայէն, մեր երկրամասով, Թէեւ չէինք անգիտանար, ի Հարկէ, որ այդ մեր երկրամասով, անփական Հաչւոյն էր, սակայն, կը դերադա-

^{*)} Оранжевая книга, 1915.

սէինը այդ վայրկեանին օգտագործել բոլոր ուժերը՝ միայն Թիւրջիայէն մեր անիծեալ ճակատագիրը անջատելու համար։

Թրջահայ եւ կովկասեան հայ ջաղաջական եւ ազգային դեկավար դասը կողեւորւէր նաեւ այն հեռանկարով, որ Թրջահայաստանի ինջնավարութեամբ կովկասեան հայութեան եւ թրջահայութեան միացման մեր պատմական ձգտումը (երկու ու կէս միլիոն հայութիւն) կիրադործւէր եւ աղդային ու ջաղաջական գօրաւոր ոյժ մը կը դառնար հայութիւնը։

Մեր թաղաբական գիծը եւ Հակումները այսպէս լինելով Հանդերձ, լաճախ ռուսներու խորհրդով, Աղդ. Կեդր: Վարչու-Թիւնը, լանձին Ապահովութեան Ցանձնաժողովի, սերտ լարարերութիւն կր պաՀէր անգլիական, ֆրանսական եւ գերմանական դեսպանատուներու հետ՝ զանոնը եւս գիտակ պահելու մեր վի-Տակին, ձգտումներուն եւ պահանջներուն եւ ապահովելու անոնց Համաձայնութիւնն ու աջակցութիւնը։ Այս գործին Համար կօդտագործւէին գլխաւորապէս խորհրդարանի երեսփոխանները եւ Հանրային ըանի մը աչըառու գործիչներ։ Ասոնց մեջեն ամենեն անվերապահ, եռանդուն եւ նւիրւած ուժը Գ. Ձոհրապն էր, որ մեծ հեղինակութիւն եւ յարդանք կը վայելեր միջազգային քաղաթական-դիւանագիտական շրջաններուն մէջ. բոլոր դուոները դիւրին կը բացւէին անոր առջեւ։ Անոր գրչէն կելլէր յուչագրերու եւ յիչատակագիրներու մեծ մասը. քաղաքական քարողչունեան համար ստեղծւած սջանչելի ոյժ մըն էր, որ իրեն յատուկ մոլեռանդութեամբ եւ Հաւատով նետւած էր դործին մէջ, սկղբնական շրջանէն անրաժան ըլլալով նաեւ Հայկական Հարցին նոյնըան նւիրւած, իրեն պես մոլեռանդ ու Հաւատաւոր տորը Զաւրեանին։

Պօղոս փաչան Հաձոյքով ստանձնած էր լիազօր քաղաքական ներկայացուցչի եւ «Արդային Պատւիրակուժեան» նախագահի ներկայացուցչի եւ «Արդային Պատւիրակուժեան» նախագահի սրաչտօնը՝ ընտրելով սրատւիրակուժեան անդամները եւ ներկայացնելով կաժուղիկոսի վասերացման։ Պատւիրակուժեան անդամեներն էին Մ․ Չերազ, Յ․ Մօստիչեան, Գ․ եպիսկ․ Իւժուձեան, Եադուպ Արժին փաչա։ Պատրիարքարանը գոհ լինելով Հանդերձ Ադդային Պատւիրակուժեան կարմուժենկն, մտհոգ էր, որ Պօղոս Նուպար փաչան մինչ այդ ինքինինը Համարելով միայն Ամենայն Հայոց կաժուղիկոսի ներկայացուցիչը, ոչ միայն յարաբերուժիւն չէր պահէր, դոնկ տեղեկուժիւն իսկ չէր տար իր կատարած քայլերու եւ ընելիջներու մասին՝ Հաւանարար Պատրիարքարանի փափուկ դրուժիւնը նկատի առնելով։ Ապահովուժեան Ցանձնա-

ԳՐԻԳՈՐ ԶՈՀՐԱՊ

ժողովը Ադդ. Կեղը. Վարչութեան ուչաղրութեանը յանձնեց այս պարադան, որ յանձնարարեց պատչան ձեւով մը հարթել խնդիրը՝ պահելով Պատրիարջարանի իրաւասութիւնները։

Պատրիարքը, Ապահովութեան Յանձնաժողովի միջոցով, չատ փափկութեամբ այս անբնական վիճակին եւ յարաբերութեան անբաղձայի հետեւանքները պարգեց Պօղոս փաչային՝ կրկին չեչ-տելով, որ թրքահայկական դատի պաչապանութեան մէջ Ազգ ժողովի, Պատրիարքի եւ Ազգ Վարչութեան դերը երկրորդական չէ Կաթուղիկոսը առերեւոյթ, յաչս արտաքին աշխարհի եւ Թիւրքիոյ պէտք է որ ճանչցւի բերանը հայ ժողովը։ Պատրիարքարանը մեծ դոհունակութեամբ հաստատելով փաչայի քաղաքական առաքերութեւնը՝ կը խնդրէ որ ինքն եւս այսուհետեւ գիտակ պահւի Ազգ Պատւիրակութեան դործունէութեան եւ մանաւանդ նախահային պէտք է ըսել, որ իր առողջ տրամաբանութեամբ, անմիշային պէտք է ըսել, որ իր առողջ տրամաբանութեամբ, անմիշային պետք եւ այսպիսով դործուներութեան եւ մանաւանը հախահային արդարացի ըլլալը, համաձայնութերն յայտնեց եւ այսպիսով դործը ստացաւ ընականոն վիճակ։

Ապահովութեան Ցանձնաժողովը իր ըրած ջայլերու մասին պարերական դեկուցումներ կը դրկէր Կաթուղիկոսին՝ խնդրելով որ նա եւս դիտակ պահէ Պատրիարջարանը, միւս կողմէ թեկարդրութերններ կընէր պէտջ եղած ձեռնարկները ընելու ռուսական արջունիջի եւ արտաջին դործոց նախարարութեան մօտ։ Պետեր-սուրդի, Մոսկւայի եւ Թիֆլիդի ազդային-Հասարակական կարեւոր ուժերը նւիրւած էին եռուն եւ ոգեւորւած աշխատանջի։ Լծւած էին եռանդուն ջաղաջական-ջարողչական եւ դիւանադիտական աշխատանջի նաեւ Լոնդոնի, Բերլինի եւ Հռոմի մեր ազդային հեղինակաւոր Հանրային դէմջերը։

Պատրիարջարանը ԹղԹակցուԹեան ցանց մը ստեղծեց բոլոր վայրերու Հետ եւ կարձ ժամանակի մէջ, բնական ընԹացջով, իր ձեռջը կեդրոնացուց Հայկական դատի պաչտպանուԹեան դերաղոյն ղեկավարուԹիւնը։

Կաթեուղիկոսի ձեռնարկը, Պատրիարջարանի, Արգ. Ժողովի եւ այլ խորհրդակցութիւնները, դեսպաններու հետ տեղի ունեցող տետակցութիւնները, մանաւանգ, Պօղոս փաչայի պատւիրակութեան կազմութիւնը աննչմար չանցաւ թիւրջ կառավարութեան համար, մանաւանդ որ ղերման դեսպանատունը կը փութար Մեծ իրաթանցման մէջ ինկան Թիւրջերը, առանձնապէս, երբ ռուս կառավարութեան գործօն միջամաութիւնը զգացին։

1912 դեկտեմբերի սկիզբն էր, որ Բարձր Դուռը երկիւդ կրելով Թէ Հայկական Հարցի յարուցման նախօրեակին կը դանւի, իր կողմէ «բարենորոդումներու» ծրագիր մը պատրաստեց՝ նախապես ԹերԹերու մէջ փող փչելով, որ չուտով Արեւելեան Նա-Հանդները պիտի բարեկարդւեն, որ «Անատոլուն նոր Հիմերով պիտի կազմակերպւի», եւ այլն:

Այս ծրագրին, Հայերու կողմէ վասերականութիւն տալու Համար, եւ միեւնոյն ժամանակ քաջ գիտնալով, որ Պատրիար- քարանը երբեք չպիտի Համաձայնի նման «բարենորոգումներու», կառավարութիւնը Հրասիրեց Հայ «երեւելիներու ժողով» մը, որուն մէջ կը յիչեմ նախկին պատրիարը Օրմանեանը, Տ․ Քէլէկ-եանը, ծերակուտական Ադարեանը, Երամեանը ևւ այլն։

Այս լուրը անօրինակ փոթորիկ փրցուց Պոլսէն մինչեւ յետին դաւառը։ ԸնդՀանուր դայրոյթ պոռթկաց այդ Հայ «երեւելիներու» դէմ, որ առանց Պատրիարջարանի դիտութեան եւ պաչտօնական ոեւէ Հանդամանջի յանդդնած էին խորՀրդակցութեան երթալ եւ կարծիջ յայտնել։

Ազգ . Կեղը . Վարչութիւնը ժողովի անդամներէն մէկէն լուր առնելով՝ անմիջապէս Վարչութեան կը բերէ խնդիրը եւ Պատընտրքը բացատրութիւն կուղէ վերեւ յիչւած «երեւելիներէն»՝
հասկցնելով միանդամայն , որ անոնք ոչ մէկ իրաւասութիւն ունին խօսելու հայութեան անունէն, որ Ազգ . Ժողովը իրենց յանձնած է հայկական դատի ղեկավարութիւնը եւ անհրաժեչտ է որ
անոնք այլ եւս չմասնակցին : Հասկցւեցաւ նոյնպէս , որ «երեւեընները» ծանօթեանալով թրքական «բարենորողումներու» նախադծին՝ բացասական կարծիք են յայտնած , իսկ երկրորդ հրաւէրին
պատասխանած են , թէ իրենք ոչ մէկ հանդամանք ունին խորհրդակցութիւնը չարունակելու եւ թէ պէտք է որ դիմւի Պատ-

Մակէ վերջը միայն, Բարձր Դուռը Պատրիարջարանին Հագորդեց սկատճէնը Թրջական «բարենորոգումներու»։ Պատրիարգորդեց սկատճէնը Թրջական «բարենորդումներու»։ Պատրիարանձերու, իսկ ինջը ամենէն վերջը տեղեկութիւն կառնէ, եւ ապա անբաւաթար նկատեց առա_ ջադրւած բարեկարդութիւնը։

Թրջական «բարենորոգումներու» Պատրիարջարան դրկւած պատճէնէն կը տեսնւէր, որ ընդհանուր ջննիչը պիտի ունենար կորհուրդ մը՝ 3 Թիւրջ, 2 հայ եւ 1 ասորաջաղտէացի և կորհրդական օտար, բայց օսմանեան պաշտօնեայ։ Ընդհանուր ջննիչը 6 տարւան համար կը նշանակւի կառավարուԹեան կողմէ։ Ընդհանուր ջննիչը կրնայ փոխել բոլոր պաշտօնեաները բացի անոնցմէ, որոնջ առանձին իրատէով կամ Շէյխ-իւլ-Իսլամէն են նշանակուն ։

րբնվայանրբն ըրախ սաստանոր վարավարուները, հայակարության արտակար արտանրը իրերը ծավաճակար ջակասաժեն, իր սկրոպարե բանաքարար շանագայ գանաքարար կանաքարան գանագայ գանաքարար հանաքարար գանաքարար գանաքարար արտաքարար արտաքարար արտաքարար արտաքարար արտաքարար արտաքարար արտաքարար արտաքարար արտաքարար իր դիչոսով։

Ըստ երեւոյթին, միեւնոյն ատեն, նոյն առաջարկը կատարւած էր եւ Փարիզի դեսպան Իզվօլսկիի կողմէ Պօղոս փաչային ևւ ռուս արտաջին գործոց նախարար Սազոնովի կողմէ՝ Կաթեուներու չորս նախադիծեր մէջտեղ եկան՝ Պատրիարջարանի, Պօղոս փաչայի, Կաթեուղիկոսի եւ չորրորդը՝ Պետերբուրգի եւ Մոսկւայի հայ ջաղաջական դէմջերու խորհրդակցութեան արդիւնջը...

Դժւարին եւ ծանր խնդիր էր դրւած մեր առջեւ — այս բոլոր ծրադիրները համադրելու, մէկ յայտարարի բերելու աչխատանքը։ Այս մասին սակայն կր խօսինը յաջորդ անդամ։

Փարիզ

ՎԱՀԱՆ ՄԻՆԱԽՈՐԵԱՆ

UTSUSUAUTITE

ՆԱԽԱԳՐԵԱԼՆԵՐ

Տարիներ յետոյ գրել անջատականների մասին, առանց վեր լիչելու ընդհանուր դրութիւնը, ժամանակներն ու տրամա-

դրութիւնները՝ Հնարաւոր չէ։

Կովկասահայութիւնը դիմաւորեց մեր դարը երկունքով։ Արգեր րախորդ գարի վերջին տասնամեակում ռուս կառավարու-փակումը, մշակութային Հաստատութիւնների ղէմ յարուցւած Հալածանքը, ծանր գրաքննութիւնը, եւ այլն ակներեւ էին դարձնում ռուսացման քաղաքականությանն սաստկացումը։

Հալածան քները հակադարձու թեան արամադրու թիւններ էին ստեղծում: Ու մեր յիչոգութիւնների մէջ դեռ Թարմ է, թե ինչպես եկեղեցիում աղօթողներին «խրաչեցնող» քարովներ էր ասում Գանձակի առաջնորդ Թաւաքալեան վարդապետը, ինչպես «մայրենի լեզու» ուսուցանելու խմբեր էին կաղմւում, խմորաախալ թերթեր էին լոյս տեսնում եւ այլն։ Կրաւորական դիմագրութեան այս արամագրութիւնը ընդհանուր էր կովկասահայութեան մէջ ամէն տեղ ։ Մինչեւ որ հասան եկեղեցական կալւածըրբերի ժերաւդար մեանբենև՝ բեն շայ գովովունմեն ին ինաշանակար գիմադրութեան դիրջերից դուրս ելաւ ու իրեն նետւած ձեռնոցը ընդունեց։ Այս դէպքերով ահա սկսւում է ներուժ արամադրու-Թիւնների մի չրջան, երբ կովկասահայութիւնը, կարձ ժամանակւայ ընթացջում , Հսկայական ջայլերով յառաջարիմում է կեանջի եսլոն աստանենրբևուդ ։

Հայագիտութեան, Հայապաչտպանութեան չարժումը դառնում է տիրական, ինթնուրոյն, Թարգմանական գրականութիւնը, Հակառակ բոլոր Հալածանըների, սկսում է աճել. այստեղ ու այնտեղ նորից նոր բուսնում են մշակու ժային-կրժական միու-Թիւններ, ինչույս Հայոց Գրաժատիջական Ընկերութիւնը, Թիֆլիսի Հայուհեաց Ընկերու Թիւնը, Կրօնա-Պատմական Թանդարանը, Հայուհեաց Որրախնամ Ընկերութիւնը, Բադւի Հայոց Կուլաուրական Միութեիւնը, չջաւոր երեխաներին օգնող «Լոյս» ընկերութիւնը, Կովկասեան Հայ Աչակերտական Միութիւնը, Հայոց

Դպրոցների Ուսուցիչների, Վարժուհիների Միութիւնը, Ադգագրական Ընկերութիւնը, Բարեդործական Ընկերութիւնը եւայլն։

Միաժամանակ մի չարբ, իրար յետեւից տեղի ունեցող Համազգային դէմ բերի կորուսաները լարում ու պրկում են արամադրութիւնները — Ալիչան, Երիցեան, Արդար Յովհաննիսեան, Քը. Միջայէլեան, Խրիմեան, Պոշչեան, Շահադիդ եւ այլն...

Բայց անձամեմատ աւելի մեծ էին կովկասահայութեան նւաձումները յատկապէս տնտեսական ընադաւառում։ 1901 .թ. Թիֆլիսի 7929 տանաէրերից 4026ը Հայեր էին։ Հայերի չէնթերը իրենց արժէջով մի ջանի անգամ գերազանցում էին բոլոր մնացած չէնջերը։ Բադւում 5000 րուբյիից բարձր եկամուտ ունեցող բոլոր չէնջերից 19ր պատկանում էր ռուսներին, 117ը՝ Թուրջերին եւ 126ը՝ Հայերին։ Անդրկովկասի առեւտրական բոլոր ձիւղերում եւ ամէն տեղ դերադանցութիւնը Հայերի կողմն էր։ Եւ որջան բարձր էին ձեռնարկութիւնների դրամագլուխները, այնջան Հղօր էր Հայերի դերադանցունիւնը։ Բադւի բոլոր խոչոր առեւտրական ձեռնարկուԹիւնների կէսը պատկանում էր Հայերին ։ Անգամ Բաթումի խոչոր առեւտրական ձեռնարկութիւնների մեջ առաջնութիւնը Հայերինն էր*):

«Հայերի մասնակցութիւնը Բագւի նաւթարդիւնաբերութեան մէջ դերակչիռ էր սկղբից»։ Իսկ 1902թ. նաւթարդիւնաբերական րոլոր խոչոր ձեռնարկութիւնները միասին արտադրել էին 521 միլիոն փութ նաւթ, որից 203 միլ. փութը՝ հայերը։ Սեւ Քաղաջի նաւթյամ չակ 33 առաջնակարդ գործարաններից 9ը Հայկական էր, արտագրութիւնը՝ ամբողջի մէկ քառորդից աւելին։ 1873 թերն Բազեի մէջ կար ընդամենը 747 հայ ընակիչ, դարավերջին՝ 51,340: 1902 թերն Բաթումից արտահանւած նաւթամ թերջի 24 տոկոսը պատկանում էր հայերին։ Անդամ Կովկասի սահմաններից դուրս նաւնքի արդիւնաբերունեամբ, վաճառումով եւ փոխադրութեամբ դրաղւող 129 բաժնետիրական ընկերութեւններից 28ը Հայկական էր՝ 76 միլիոն բուբլի դրամագլաով (Թրբջական 3, վրացական 1, գրաժագլուխները՝ 5 միլ. եւ կէս միլիոն

pnlp(h):

Հայ բուրժուազիան այլևւս խիստ պատկառելի ոյժ եւ մեծութիւն էր կովկասում։ Մնհերջելի մեծութիւն էր նաեւ հայ րանւորութիւնը։ 1904թ. ուեալներով, Բաղւի նահանգում կային 35,835 արգեստաւոր, որից 9273ը գայեր էին։ Նաւթարդիւնարերունեան մէջ դրաղմունը ունէին 11,217 Հայ բանւոր եւ ծառայողներ, որ կազմում էր ընդ Հանուր գումարի 24,4 տոկոսը։ Թիֆ_ լիսի արհեստաւորութեան եւ ծխախոտադործարանների բանւ**ո**րութեան կէսից աւելին Հայեր էին։ Ղարաբաղի մետաքսագործարանների մեջ աշխատող Հայ բանւորների դումարը 2735 էր եւ այլն։ Դարասկզրի առաջին իսկ երեը-չորս տարւայ ընթացքում հայ բանւորութեան թիւր 20-25 հազարից պակաս չէր։

^{*)} Դ. Անանուն, «Ռուսահայերի Հասար. Ձարդացումը», հատ Գ. էջ 420-23:

Մտաւոր-բարոյական վերելջի, տնտեսական փարթամութեան, դասակարդերի ձեւաւորման այս աննախընթաց չրջանում, Հայ նախկին միապաղաղ կեանջը սկսել էր տարուրերել, չերտաւորւել, ճեղջւած ջներ տալ։ Նոր օրերի, նոր գործերի չրջան էր րացլում . . .

Եւ ուժերի, նախատրամադրութիւնների զարգացման այս չրջանին էր, որ զուգաղիպեց ռուսական առաջին յեղափոխու-

[h. up :

11

ԱՌԱՋԻՆ ԱՆՋԱՏՈՒՄԸ

Քաղաքից դուրս, «Վոլչի Վորոտա» դաչտի վրա՝ բաղմահազար ամբոխ. կերպարանափոխւած յեղափոխականներ, ճառեր, զօրքեր, ծովածաւալ չարժումներ... Գործարաններ, բանւորներ, տօխ ու փոչի, տասը սոց դեմոկրատ ու մէկ-մէկ դաչնակցական, Հնչակեան, վէճ, մրցում — աշխատանքը, գրամագլուխը, «ազգային հարցը», բանւորը...

Բագւում եւս ցոյցեր ու Թափօրներ. Հերարձակ մադերով գրօչակակիր Հրէուհի... «Հի՞նչ ա պրտահել», «բունտ ա, բունտ, դալօ՛յ սամադրժանի»... «մաչալ-լա՛Հ»... Կողակներ, մարակ, իրարանցում, կառջեր, ոստիկաներ, մի մարդ՝ ջթից Հոսող արիւն...

Պարապետ, եկեղեցի. մի ջանի զոյգ աղօթող. Անանիա արջեպիսկոպոս․ կերկերուն լաց ու ջարող «սասանեալ ժամանակ-

ների» մասին... Եկեղեցու բակ եւ խուռներամ բազմութիւն. անվե՛րջ վէներ՝ «մոմենաը», աղգ, «Ձիֆոն», դասակարգ, «Հող եւ ազատուներւն», Մարջս, Էնդելս, կապիտալիզմ, «բանւորն ու դիւղացին», Դաւիդ, «Կապիտալի երրորդ հատոր», էջը. Պիեր Քիար, Պրեսանսե, Մչոյ դաչու, Սասուն, «ի°նչ է Դաչնակցութիւնը», «մի կոլոսալ կոնգլոմերատ»... Ու, յանկարծ, կողջից մի ապտակ ու ծանրախու ծանուցում . «Հայերեն խօսի՛ր , չա՛ն որդի» ... Ս.Հա այն ժամանակները, երբ սկսեց խմորւել անջատական

Ցայանի է, որ, փոքր ի չատէ, տեւական բնոյթ ունեցող չարժումը: Տասարակական չարժումները մէկէն ի մէկ չեն ծնւում ։ Անջատա-

կան չարժումն էլ ունի իր նախապատմութիւնը։

«Դեռ եւս 1899—1900 թւականներին գաչնակցական երիտասարդ չրջաններում խօսակցուն իւններ էին լինում «կովկասեան գործունկունեան» մասին, այսինըն, այն ժամանակ, երբ դեռեւս սոցիալ-դեմոկրատիա կովկասում , կամ զոնէ Հայկական կովկասում , գոյութեւն չի ունեցել» , պատմում է Մռաւեանը : «Դեռեւս 1901 7., այն ժամանակ, երբ հաղիւ մի քանի սոց -դեմոկրատ անհատներ կային Բազւում, մի քանի ընդդիմադիր դաչնակցա-

կաններ Հրատարակեցին մի թեռուցիկ, որտեղ չեչտւած էր «կովկասեան դործուներուննան» անհրաժելաունիւնը։ Այդ Թռուցիկից, սակայն, միայն մի ջանի օրինակներ տարածւեցին, որով հետևւ մեծ մասը ընկնելով Դաչնակցութեան կենտը. Կոմիտէի անդամների մօտ, պատահարար, ինչպէս ասում են, այրւել էր վառարանում ։ Արդե՞ օր պատահարար էին նրանը ոչնչացել, Թէ դիտմամը, ես չգիտեմ , սակայն , մի բան Հաստատ գիտեմ , որ կենտր. Կոմիտէն լսել անդամ չէր ուզում այդ Թռուցիկի մասին եւ ամէն միջոց ձեռը առաւ, որպէսզի երիտասարդները այդպիսի «յիմարութիւններ» այլեւս չանեն․ այդ թռուցիկի Հեղինակները մինչեւ հիմու Դաչնակցութեան մէջ են»*)։

Անջատականները

Սրանով արդէն որոշ գաղափար ենք կազմում «կովկասեան գործուներւննեան» Հարցի ծազման եւ տիրող տրամադրունիւնների մասին։ Գաղափարը մէկ փորձով չվրիպեց։ Եկեղեցական կալւած ըների գրաւման ղէպքերը, Թէեւ կապ չունէին «տեղական գործունեու թեան» Հարցի հետ եւ Հանդես եկան ուրոյն եւ յատուկ չարժման ձեւով, բայց տարածեցին յեղափոխական վարակը Հայ ժողովրդի լայն խաւերում . մարդիկ գործով Համոզւեցին, որ «ռուս Թախաի» դէմ կուի ելնելը այնջան էլ աՀեղ ու սարսափելի րան չէ։ Ցանդգնութիւնը աձեց, ինջնավստահութիւնը զարդա-

Միաժամանակ Անդրկովկասի արդիւնաբերական կենտրոնդացաւ: ներում, յատկապես Բաղւում, կեանջի մղումով ու ռուս յեղափոխութեան ազդեցութեան տակ, Դաչնակցութեան չարքերում «տեղական գործունէութեան» գաղափարակիցները չատացան եւ պահանջը սրւեց։ «1903թ. ինտելիդենտային մի խմբի կողմից առաջարկ եղաւ Դաչնակցութեան՝ մասնակցելու Ռուսաստանի աղատագրական կուին։ Հայ դեմոկրատին, ի նկատի առնելով այն Հանդամանքը, որ այդ մասնակցութիւնը ռուսական գործին՝ կանում գն «Տնաաբն» մահրաինաիար ուգբենն բւ վրաոբն անմանրում տանկանայ դատին, պատասիսանեց այդ խմբին մի կարճ եւ կրտրուկ non possumus- ով», գրում է Լեւոն Անարէկեանը*)։ Այդ խումբը անջատւեց Դաչնակցունիւնից եւ Հիմջ դրաւ

Սոց.-Դեմ. բանւորական Հայ կազմակերպութեան, 1903 թե Հոկտեմբերին։ Խմբի մէջ կային գնահատելի ընկերներ, ինչպէս Նարիման Տէր Ղաղարեանը, Աղեջոանդր Ծատուրեանը (Ռուբէնի), որոնը յատկապես սիրւած էին դաչնակացկան երիտասարդների, աչակերտների կողմից։ Ըստ Մռաւհանի «դժգուների թըւումն էր եւ Հանդուցեալ Մարդար ԺամՀարեանը, որը, սակայն, մեսաց Դալնակցունեան մէջ»։ («Դալնակց Կրիզիսը», էջ 51)։ Հայ ս.-դեմոկրատների յարաբերութիւնները Դաչնակցու-

թեան ձետ ձետագայում (Բ. Իչխանեանի օրով) տհաձ բնաւորութիւն ստացան։ Նախապէս պառակտումը նման էր մեծ նահապետական ընտանիջից բաժանւելու «տխուր անհրաժեչտութեան»,

^{*)} Մոաւեան, «Դաչնակցութեան Կրիգիսը», 1907թ. էջ 51: **) Լ., Աթարէկեան, «Վերազնահատումներ», 1908թ. № 1, էջ 110:

այնպէս որ կարծես, Թէ այդ ընկերները «սալդաԹ դնացին»... Յիչում ենջ նրանց մեծ, կէս ԹղԹի վրա տպւած առաջին յայտադրից մէկ երկու խօսջեր, աւելի ճիչտ նրանց իմաստը՝ «դլուխ ենջ խոնարհում ԴաչնակցուԹեան մեծ նահատակների առաջ...

բшյց անհրաժելու է գործել նաեւ Կովկասում»:

Առանց տատանման կարող ենք ասել, որ հայ ս -դեմոկրատների բաժանումը հսկայական աղդեցուժիւն ունեցաւ Դաչնակցու-Թեան երիտասարդուժեան, աչակերտուժեան վրա։ Մտքերի չըփոժուժիւն, տարակուսանքներ ստեղծեց։ Բայց այդ ամենը տեղի ունեցաւ վերը յիչած նախնական չրջանում։ Եւ որքան հայ սոց -դեմոկրատների դիրքերը ճչտւեցին, այնքան աղդեցուժիւնը սխարեց ու, վերջ ի վերջոյ, մարեց։ Նրանց յարուցած խնդիրների, մօտեցման ու լուծման կերպերի ժառանդուժիւնը մնաց դաչնակցական յաջորդ սերունդներին, որով՝ անջատականները, իրենց չեչտւած ինքնուրոյնուժեան հետ մէկտեղ, որոչ դէպքերում եղան սոսկ կրկնողներ,

III

Հ. ց. ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Սակայն, պահելով Հարցը առայժմ «տեղական դործունկու-Թեան» նեղ չրջանակներում, չի կարելի ասել, որ Դաչնակցու-Թիւնը դերծ էր այդ կարգի դործերից։ Պէտք է միայն հաչւի առնել այդ դործերի յատուկ չրջաններն ու բնոյթը, այլ կերպ անյարիր են դառնում դժդոհութիւնները նրա դէմ եւ ընդդիմադիր արժումները նոյն ինչն իրեն Դաչնակոցւթեան մէջ դառնում են «մտացածին» բան, ինչ որ դուրկ է որեւէ բանիմաց հիմջերից։

Դեռ եւս Հայ ս .-ը.-ների բաժանում ից առաջ, եկեղեցական կալւած քների գրաւման ղէպքերի չրջանում, Դաչնակցութիւնը Հանդէս եկաւ «Հայ Ինքնապաչապանութեան Կոմիտէի» անւան տակ եւ փաստորէն ինքն էր առաջ տանում չարժումը։ Բայց դէպ-քերը սկիղը առին 1903ի յուլիսին եւ վերջացան նոյն թեւի սեպ-քերին։ Միաժամանակ կանգ առաւ նաեւ «Ինքնապաչապանու-թեան Կոմիտէի» գործը, եթէ չՀաչւենք Ցարութիւն Ադամեանի ահարեկումը, 1904թ. յուլիս 10ին։ Այսպիսով, Դաչնակցութիւնը նախ դէմ էր տեղական բացայայտ դործունէութեան, ապա՝ արտոնում էր իրեն Հանդէս դալ Կովկասում յատուկ դէպքերում։

Հայ սոց.-դեմոկրատների բաժանումից յետոյ Դաչնակցու-Թիւնը մէկ ջայլ եւս առաջ դնաց։ Եւ Երրորդ Ընդհանուր Ժողովը, որ տեղի ունեցաւ 1904Թ․ սկզբին, «ընդունելով մեր կազմակերպութեան մասնակցութեան անհրաժեչտութիւնը կովկասեան յեղափոխական կուի մէջ, որոչեց այդ վարել առայժմ ինջնապաչտպանութեան հողի վրա»։

Մյս ծանուցմամբ այլեւս որդեգրւում էր բացայայա կուի դործելակերպը, որով «Ինւքնապաչապանութեան Կենտը. Կոմիայն» կարող էր իր անւան կցել նաեւ «Հ․ Յ․ Դ․» գրերը եւ գործ ածել կնիջ։ Դեռ եւս մնում էր միայն «առհասարակ», Թէ° «յաառւկ» դէպջերում դործելու խնդիրը։ Եւ այս դէպջում Երրորդ
Ընդհանուր Ժողովի որոչումները ջարի պէս պինդ, անդիջող էին։
«Հայ Ցեղ. ԴաչնակցուԹիւնը ընդունելով հանդերձ, Թէ իր հիմնական նպատակը եղածէ եւ այսօր ալ է Օսմանեան Հայաստանի
պատմական դատը, ճանչցւած եւ վաւերացւած միջարդային դաչնադրերով, չի կրնար սակայն անտես ընել հայ ժողովրդի մարդկային իրաւունջների ըռնարարումի ծանր դէպջերը, որոնջ վերջերս տեղի են ունեցած եւ սկսած են յաճախել Թիւրջիայէն դուրս
եւս, սկղբունջով ընդունեց պաչտպանել այդ կարդի իրաւունջները, Տակտիկին վերապահելով որոչել՝ ի՛նչ չափերով կատարել
ինջնապաչտպանութեան այդ դործը»։ («Քաղւածքներ Երրորդ
Ընդ. Ժողովի ատենագրութիւններէ», կոմիտէներու համար,

Պարզապէս «էի կրնար անտես ընել», նշանակում էր հակաոտի իր կամ ջին «էի կրնար»։ Սակայն, ցաւը այն էր, որ «ի տես» առածն էլ մի բան չէր, որովհետեւ «մարդկային իրաւունթեան մէջ չէին այդ օրերին կովկասում տիրող դէպջերին, մտայնութեան ու տրամադրութիւններին։ Նախ՝ «իրաւունջի» հասկացողութիւն էր այն դէպջում եր։ Ցետոյ՝ «ինջնապաչտականութիւնը» տեղին էր այն դէպջում, եր յարձակում կայ, իսկ

சிர் தியர் மும் வர்கா ...

Մարմինը» (Անդ):

Ծարուք-երայա է, որ կամը չկայ։ Եւ Հէնց «կովկասեան դործունէութեան» Հարցին մէջտեղ ընկնելը չարիք է։ Այս չարիքի դիտակցութիւնն է որոչումների չեչտւած բնոյթի պատճառը։ Բայց Դաչնակցութիւնը, այնուսոմենայնիւ, ինքզինքը Հարկադրւած է դդում Հեուէն Հեռու Հետեւելու դէպքերին, որքան Հնարաւոր է

նել վիջրևու՝ այն ներնը հանգանորը գնանուցով:

Սա մի եզրակացութիւն է, որի դէմ առարկելու Հիմք չկայ, ասից միաժամանակ մի այնպիսի եզրակացութիւն, որի արժէրը կախւած է նրան տալիք մեկնութիւնից։ Մենք բացէիբաց մերժում ենք Դաչնակցութեան այդ «յարմարւելու քաղաքականութեան» մասին մինչեւ օրս տրւած Հակադաչնակցական բոլոր մեկնուժիւնները։ Մերժում ենք, որովՀետեւ՝ չխօսելով արդարութեան Թիւնները։

մասին `նրանց մէջ ճչմարտութեան հետը չկալ։ Բայց «լարմար– ւելու» ոչ այնքան «քաղաքականութիւնը», որքան ձգտումը ընդունում եւ հաստատում ենք, իբրեւ մերկապարանող մի փաստ: Կարող ենթ ասել մինչեւ անգամ աւելին. Դաչնակցութիւնը ոչ միայն «լետին Թեով» յարմարւում էր Անդրկովկասի լեղափոխական դէպքերին, այլ եւ խուսափում էր ռուս միապետութեան հետ գործ ունենալուց ։ Միայն պէտը է ասել, որ այդ վախր ոչ դաշնակցականի անձի համար էր եւ ոչ էլ Հ. 3. Դաշնակցութեան համար, իրրեւ կուսակցութեան: *ԵԹԷ ընդունենը, որ* Դայնակցութիւնը «բուրժուական է», պէտք է ընդունենը նաեւ, որ այդ վախը բուրժուադիայի չահերը վտանդելու համար չէր. ԵԹԷ ընդունենը, որ իբրեւ կուսակցութիւն նա «իմպերիայիստական» է, ապա ուրեմն՝ այդ վախը իմպերիալիստների համար չէր։ Առհասարակ, ինչ որակում էլ տալու լինենը Դաչնակդական կուսակցութեան՝ դրանով խնդիրը չի փոխւի, որովհետեւ հարդո «որակման» քէջ չէ, այլ էութեան։ Իսկ այդ կուսակցութեան էութիւնը այն է, որ նա՝ թէ՝ անձնական կազմով, թէ՝ կուսակցականօրէն անվախ է, Հայերէն՝ «աւանտիւրիստ» է...

1904 թեր ամրան սկիզբներին, «Կովկասեան Հայ Այակերտական Մեութեան» դործերով Բագւից եկել էինք Այեքսանդրապոլ։ Երկիր մեկնելու վրա էր Թումանի խումբը, որ բաղկացած էր 60-65 հոգուց : Խումբր իր կազմի մեջ ուներ ընտիր ու փոսճառու կուողներ. սարը ու կարգի տեսակէտով առաջին կատարեալ խումբն էր. Հետր ունէր մինչեւ անդամ մի ջանի լրատար աղաւնիներ: Յուլիսի 2ին, Օլխիի սահմանագլխում խումրր նկատենց ռուս կողակների կողմից։ Մանրամասնութիւնները

յայտնի են...

Քիչ անցած տխուր պատեհութիւն ունեցանը լսելու այուղ

Ֆարհատի «նոր երդը» .-

Քաջ Թումանր Չլսեց հերոսին՝ Դեմ դնել րորսին. Չոհւեցա'ն միասին...

ինչո°ւ։ — Որովձետեւ Դաչնակցութեան գործելակերար այդպես էր... Երկու կրակի մեջ բոնւած Թումանը, դիմադրելով թիւրք սահմանապահներին, մի՛ գնդակ անդամ չարձակեց թիկունքից խումբը բնաջնջող ռուս կողակների վրա։ Որսորդ Գեորդն եր «գոււեց միասին», որով հետեւ ուրիչ կերպ վարւել չէր կարող, քանի որ ենքակայ էր Թումանին...

Ուրեմն, եթէ կամ ը լինի «ընհադատութիւնը» ըննադատու-Թիւնից բաժանել եւ ամէն մէկը կիրառել իր տեղում, մերկ ճրչմարտունեան Համար դժւար չի լինի դալ այն եղրակացունեան, որ միապետութեան դէմ չկուելու հարցը բոլորովին կապ չունի դաչնակցականի ո՛չ անձի, ո՛չ կուսակցութեան ձետ, կրկնում ենք, այդ կուսակցութեան մինչեւ օրս արւած բոլոր որակումների գետ մէկտեղ — եւ այն էլ Թէ՝ բոլորը միասին, Թէ՝ դատ-դատ:

Սակայն, հարցը բոլորովին տարբերւում է երբ կռիւր անհրաժեչու է «հայութեան» համար, իր՝ Դաչնակցութեան կարծիթով : 0', այդ դէպքում այլեւս մտածելու, Թէութիւնների հարց 54m1 .- «dunh'p» ...

ԱՀաւասիկ եկեղեցական կալւածըների գրաւման դէպքերը։ «Ամեն բան, ամե՛ն բան մեկ կողմը գրեք. բոլոր Թափով ելեք միապետութեան դէմ» — ասում էր Արամը, դէպքերից առաջ

Բագլում :

ԱՀաւասիկ Հայ-թերջական ընդ-Հարումների պատուհասը։ «Ձէնթով Թուրք ա — խփեցէ՛ք, դիմադրող ոստիկան ա — խփե-95'e, "'վ էլ ըլև - խփեցէ'e» - այսպես էր Նիկոլի մեր ականվներով լսած Հրամանը, որ նա տալիս էր առաջին անդամ բաց ղէնքով փողոց իջնող մի խումբ փորձառու ահարեկիչների։

ԱՀաւասիկ նաեւ միապետութեան մեծ ու փոքր դործակա,. ների չանթագարումը։ Մի տեղ ոպանւում է ոստիկան Դարդիքանովը, մի ուրիչ տեղ՝ պրիստաւ Ալաչույր. մի տեղ վիրաւորւու է դաւառապետ Շմերլինդը, մի ուրիչ տեղ չունչն է փչում փոխդնդապետ Անդրէեւը. մի տեղ ընկնում է ժանդարմ Դրոգդովը, միւս տեղը՝ գնդապետ Բրկովը. մի տեղ ռմբահար է լինում գեներալ-նահանդապետ Նակայիձէն, միւս տեղը՝ դեներալ-նահանգապա Ալիխանով-Աւարսկին... Ու մեծ թէ փոթը, դաւառապետներ՝ Բոգուսլաւսկի, Պաւլով, Աւալեանի. ոստիկանապետներ՝ Սախարով, Նաչչանսկի, Ջաւախով, Շումակեւիչ. լրտեսներ՝ Ու. րալով, Կապտունով, Գնուտով, Խասիեւ, Բարդիեւ. Թաղապետներ՝ Սաւանելի, Ֆէոդորով, Պոտչիւայով եւ այլն, եւ այլն...

Արսերը մասասրրուդ խուղե-խուղե, ահամ-անամ , սանույ Հորերով, սարերով, քաղաքներից դէպի գիւղ, «տունը» պաչտպա-

նելու Համար...

ի°նչ է սա՝ վախ, Թէ° յեղափոխութիւն...

Հայապաչտպանութեան Հղօր թափն է այդ։ Իսկ երբ հարցի պատասխանը այդպես է դրւում, մարդիկ Հմտանում են այնպես դասաւորել դէպջերն ու նրանց մեկնութիւնները, որից դուրս է quiffu, ft;

«Բոլոր լաւ դործերը, որ կատարել է Դաչնակցութիւնը Հայ ժողովրդի դործն է, իսկ բոլոր վատ գործերը, որ կատարել է

հայ ժողովուրդը՝ Դաչնակցութեան գործն է»:

Ցաւն այն է, որ սրա դէմ ոչինչ չի կարելի առարկել, առաւել եւս, որ Դաչնակցութեան մէջ չատ մարդիկ կատարել են վատ գործեր եւ յետոյ Հեռանալով Դաչնակցութիւնից՝ ըննադատել են իրենց այդ գործերը։ Միաժամանակ՝ եթէ բազմաթիւ փաստերով կարելի է Հաստատել այս կարդի մտայնութեան ու վերաբերմունքի գոյունիւնը, ընտւ Հնարտւոր չէ պնդել, նե մի ժողովրդի մէջ վատ գործեր չեն լինում , կամ մի կուսակցութեան մէջ լաւ գործեր չեն պատահում ։ Այսպիսով մնում է հարց դնել, թե ի նչ է, վերջապես, Դաչ-

նակցութիւնը կամ Հայ ժողովուրդը, եւ խնդիրը փակել։ Հարցման մէջ արդէն որոշ պատասխան կայ, բայց՝ հրա-

պարակի վրա եղած բոլոր պատասխանների նման՝ նա էլ դոչացուցիչ չէ : Այդարաին , ի հարկէ , չի կարող լինել նաեւ մեր պատասխանը։ Մնդրի չուրջը եղած անվերջ սայթաբումների պատճառները չատ են, մեկնութիւնները՝ երկար։ Ընդհանրապես, մութ ու չուսումնասիրւած մի խնդիր է դեռ։ Եւ կապ ունի մի խորոր իրջանի դէպքերի բարեմիտ լուսարանութեան հետ։ Այս վիճակով հարցը մինչեւ օրս նման է մի այնպիսի հասկացողութեան, որը հենդ որ ուղում ես ճչտել՝ չքանում է: Այդպես է հին Դայնակցութիւնը։ Ճչաման պրոցեսում դեռ կարծես թէ հասկա. ցողութիւնը քեղ հետ է, բայց հէնց որ գործը վերջադաւ, նա արդէն իսկ չքացած է... ու ձեռքը մնում է մի թղթի կտոր, որի վրա գրել ես, Թէ Դաչնակցութիւնը «այս» է, այնինչ բոլորովին \$1 шлд 55 ...

Այս է պատճառը, որ հին (նախապատերազմական) Դայնակցութեան մասին այժմ Հնարաւոր չէ վճիռներ արձակել, այլ Տարցի լուսաբանութեան համար կարելի է միայն կարծիջներ

յայտնել:

Անջատականների կարծիջը այն էր, որ Դաչնակցութիւնը կուսակցութիւն չէ։ Եւ, իսկապես, որեւէ տեղ կուսակցութիւն լինելու Համար անհրաժեչա է, որ նրա կողջին գոնէ մէկ Հատ ուրիչ կուսակցութիւն էլ լինի. «մէկ կուսակցութիւնը» կուսակցութիւն չէ, այլ կերպ չքանում է կուսակցութեան Հասկագողու-Թիւնը՝ վերածւելով Հոսանքի, մտայնութեան, չարժման եւ այլն, ինչպիսին եւ է փաստօրէն Դաչնակցութիւնը։

Բայց այդ բոլորից Դաչնակցութիւնը մի հիմնական տարրերութիւն ունէր, որ արդիւնը էր միջանցական գրութեան. հուսակցութիւն լինելու համար նա շատ էր, իսկ համայնապարփակ

հոսանը լինելու համար՝ թիչ:

Այն հարդը, թե ինչու հայ կեանքի մեջ միաժամանակ մեկ կուսակցութիւնից աւելին չի եղել (Արմենական, Հնչակեան, Դա,նակցական կուսակցուներնները փաստօրեն յաջորդեցին իրարու), րաց մնացած մի հարց է։ Ամբոխույին հայեցողուներնը մեկնում էր այդ Դաչնակցութեան «միահեծանութեամը», առանց մտածեյու, որ նոյն ինքն այդ «միահեծանութիւնը» հետեւանք է միա. կուսակցական վիճակի, որն իր հերթին արդիւնք է հայ կեանքի՝ մէկ կողմից՝ ընկերային տեսակէտից յետամնաց, միւս կողմից՝ նավաճարարիր հետարա ու երևաիշասն անաղարար իանուր մի դրութեան։

Իրրեւ Հարազատ ծնունդը այդ գրութեան, Դաչնակցութիւնը ոչ միայն կուսակցութիւն չէր, այլ եւ զաղափարի մէջ հիմնաւորապես դեմ էր «կուսակցուն իւնների»: Եւ այս դեպքում յանձին Դայնակցութեան Հայ քաղաքական կետնեն էր Հանդէս դայիս, որի համար անհրաժեշտ է «միաբանութիւն»։ Ժամանակին ամէն տարբեր երանդների ջաղաջական հոսանջներ կարող էին այդ. կուսակցութեան մէջ տեղ բռնել -- «հայ ես՝ դաչնակցական ես»: Եւ արդէն նախապես այգ կուսակցութիւնը հայ յեղափոխականների դաչնակցութիւն էր։

Սակայն , իբրեւ Հայ Հասարակական-ըաղաքական կեանքի տիրական Հոսանը, Դաչնակցութիւնը մտաւոր-բարոյական ուսմունը չէր, այլ գործ ու չարժում ։ Միաժամանակ նա սահմանադրող չէր, այլ գործադրող, յանձնակատար, կտակակատար։ Այսայիսով , խնդիր կարող էր լինել Արովեանից , Րաֆֆիից , նրանց նախորդներից, յաջորդներից մնադած «կտակի» հիմնական հարդերի, նրանց գործագրութեան ընդհանուր ուղիների, այսինջն՝ թրթատեացութեան, ռուսասիրութեան, «Աղասի»ների, «խեն Մ»ևրի, «Կարօ»ների, «Դաւիթ Բէկ»երի եւ այլն «հայդուկային» գործելակերպի՝ եւ ոչ թե Դաչնակցութեան՝ մասին:

Նրանը, որ տարիներ լետոլ նեղութիւն յանձն կառնեն ծանօնեանայու անջատական սակաւանիւ դրականունեան, կր տեսնեն, որ խնդիրը ա՛յդ ձեւով էր դրւած։ Անչույա, տարաձայնուներւնների, վիճարանունիւնների, սուր պայքարի, փոխյարաբերութիւնների լարւած չրջանում ասւել ու գրւել է չատ բան : Եւ, սակայն, անգամ գրանց բուն Հիմբը տեսական անհամաձայնութիւնն է, հարցերի տարբեր մօտեղումը, յուծումները, հին արքերների «վերադնահատունիւնը», ինչպէս եւ կոչւեցաւ ան≎ա-ւ

ատկանների ամսադիրը։

IV

«ՆԱԽԱԳԻԾԸ»

Երրորդ Ընդհանուր Ժողովի տարտամ որոշումները խհստ աննպաստ դրութեան էին մատնել Դաչնակցութեան մէջ աչխատող երիտասարդութեան՝ այլ ընկերվարական կուսակցութիւնն՝ բի Հանդէպ։ Ճիչտ է մեղ՝ ժամանակի երիտասարդներիս անյայտ էին այգ որոչուժները, բայց ըստ երեւոյթին, նրանց ընդՀանուր ոգով էր առաջնորդւում Բաղւի կենտ. կոմիտէն, որի հետ բանւորական չրջաններում աչխատող ընկերները, գրեթե միչա, ընդհարքան ղեն եկը, երկանին ժանգրեկ հունչ: Ո'հ քաննի ոլի հան հորմեններ ունեցաւ Բիրի-Էյրաթի ենթակոմիայն, որի կազմի մեջ էինչ 1905ից մինչեւ անջատում ։ Բայց կենտր կոմիտէի անդամների մեն բացառութիւններ կային եւ դրանցից մեկն էր I. Թաղեոսբարն, ոնն ոչի արժույ «գբանի ատիին» հետորար խուսն փախառունիւն է արել Ենթակոմիակին «Արամազդ»ի մէկ ծանր գործաղուլը յաջողութեամբ պսակելու համար։ Սրանով, ի հարկէ, չենք ուղում ասել, որ կենտր. կոմիայի մնացած անդամիերը վկայետլ հակարանւորականներ էին։ Ճիչտ չէ այդ ու անյարիր 11 - գարդկանց նկարագրի հետ : Երեւոյթը հասկացողութիւնների՝ կան աւելի ճիչա անհասկացողութիւնների հետեւանը էր։

Այդ գրութիւնը աշելի ծանրագաւ Հայ-թրջական ընդ Հարումների չրջանում : Բուն ընդչարումների ընթացջում վեծ չկար ոչ սորը կուսակցութեան չարջերում, այլ եւ գրսի հակառակորդ կուսակցութիւնների ձետ։ Մեր խօսջը ընդ Հարումներին անժիջա-

այեր յանսեսում օնբեր դարիր է:

Այսօր, երբ Հնարաւորութիւն կայ նոր ու փաստայից ուսումնասիրութեան միջոցով (Ա. Գիւլխանդանեան «Հայրենիք» ամոց. 1933թ.) փրադեկ դառնալու դէպքերի չարժառի Թներին, պատ-Տառներին, այստեղ աւելորդ է դրանց վրա երկար կանդ առնել։ Միապետութեան յաջողւեց Հայ յեղափոխական ժողովուրդը դէպթերի լորձանքից լետ քաչել՝ իր դործերի կագաւորումը դիւրադնելու համար։ Բանիմաց հաշիւ էր։ Բայց դէպքերի հետեւանըները գրանով չսահմանափակւեցին։ Նրանը նոր, սեւ «դարագյուխ» բացին հայ ժողովրդի համար, որի ասելիջները լետոլ աիախ խմադւէին ... Մ.թ. նեղ օրերին, որտեղից որտեղ, «անկոչ հիւրի» այես, յանկարծ, դուրս պրծաւ «Կովկասեան դործուներւթեան Նախագիծը»: Այժմ Հանելի է կարդալ այդ վաւերագիրը, իսկ այն ժամանակ ում ասում էիր՝ կարդացե՞լ ես, դասումով դոչում էր՝ «դէ', էսш, դործում ենք էլի', ի'նչ նախադիծ-մախագիծ»: Եթէ ասէիր, թէ այդ դործը տարրեր է, պիտի բարկանար, թե՝ հիմա էլ «տարբե՞ր» դուրս եկաւ...

Դէպքերի ընթացրում Դաչնակցութիւնը դարձաւ այդ եւ աե. աութիւն. Հող (Հայկական թաղեր, գիւղեր), իչխանութիւն, ժոդովուրդ՝ արդային-դաչնակցական էր։ Հին ու ոխերիմ հակառակորդները «պատւաւոր քաղաքացու» վիճակ ունեին - «հայ» եին. վերջապես : Իսկ նաւթարդիւնարեր հայ բուրժուադիայի ընթացրը դէպի Դաչնակցութիւնը այն էր, թե «գու ես, որ կաս»: Հասկանայի է, ահարեկւած էր։ Միւս կողմից Թուրքը հարուստ-աղթատ չէր հարցնում եւ աշխատում էր, առաջին հերթին, դանակը հարուստի փորր կոխել։ Բայց մանելով Դաշնակցութեան Հովանու տակ, նա քիչ-քիչ յարմարւում էր «նոր միջավայրին» եւ մուաը. ւած «արգն» ու «եկեղեցին» արժէք էին ստանում ։ Գնալով աճում էր յանդգնութիւնը եւ լարմարումը դառնում էր բացայայտ «Դաչնակցականութիւն»: Մ.յո էլ Հասկանալի է — վտանգը տեւական ընոյթ էր ստանում ։ Միաժամանակ ին ընապաչապանութեան ծանր ու տեւական գործը որոչ կախման մէջ էր դնում Դաչնակցութիւնը այդ բուրժուագիայից ու կատարւում էր այն, ինչ որ անդեայի րովանդակ պատմունեան անյարիր էր։ Հայրենամերժ Հայ բուրժուացիան փող էր տայիս, դէնք էր դնում, դինւոր էր պահում. րացառապէս Հայ բանւոր էր բանեցնում ու ինթգինքը ամէն կերպ ապահովելով՝ «տանկահայակական դատ»ի համար կուրծը էր ծևծում : Իսկ այս Հոդի վրա առաջ էր գայիս նաեւ գաղափարների ներդաչնակութիւն...

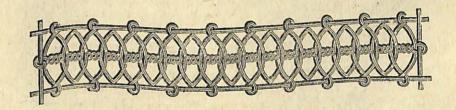
Ուժերի, հոսանըների այս փոխազդեցունեան շրջանում, հայ յեղափոխական մտաւորականութեան համար ստեղծւում էր մի խիստ ծանր վիճակ. Դաչնակցութեան մէջ քանակը դանռում էր որակ... Կուտոկցութեան մէջ այգ հասկանում էր նրա փայլուն դէմ բերից մէկը՝ Ծաժակը եւ «դաման» ու «կուսակցութեան բիւրեղացման» ընդարձակ յօղւածաչարջերով («Երկիր», 1907, հոկտեմբեր) աշխատում էր ելը դանել։ Երիտասարդ չարքերում ա ժմ քաղաքացիութիւն էր ստանում , դէպքերի ընթացքում մոռացւած , «նախագիծը» ։ Ներկայացնելով այդ մուրհակը Դաչնակցութեան

պատասխանատու մարմիններին՝ երիտարարդներ Հատուցում էին պահանջում ։ Միւս կողմից «նախագիծը» գեռ նախագիծ է, որ «առաջարկւած է դաչնակցական մարմիններին եւ ընկերներին իրենց դիտողութիւնները լայտնելու՝ ԸնդՀանուր Ժողովին ներկայացնելու Համար»։ Եւ միաժամանակ անում է «Հականախադծական» կամ Միհրանական չարժումը, որ նախապես ջինջ, դադափարական չարժում էր։ Անդործ չէ նաեւ Դաշնակցութեան մէջ րոյն դրած րուրժուագիան ։ Հագիւ-Հաղ աղատած Թուրք-Թաթար միապետական բլոկի սարսափներից՝ այժմ նա կանգնել էր մի նոր վաանգի առջեւ՝ ընկերվարութիւնը։ «Եղբայրը եղբօ°ը դէմ» եւ այն էլ ա՛յսպիսի պայմաններո°ւմ, Դաչնակցութեա°ն միջոցով, այդ ո°ր օրից սկսած եւ ի°նչ հիմ բերով, իսկ «հին ծրագի°րը», «աղդային Հա՞րցը», «տանկահայկական դա°ար»... Եւ նա նոր պատւանդան, նոր բոյն, նոր ոյժ է փնարում Դաչնակցութեան չարբերում. միհրանական չարժումը դառնում է բուրժուա-աղատական ձգտումների յենարան, իսկ «Մյակ» թերթը պարզում, մեկնարանում է «պլատֆորման» .- «ինընապաչտպանութիւն կովկաաում , յեղափոխութիւն միայն Տաձկահայաստանում»...

«Գարերից ի վեր Հայկական Համազգային անգորը լճի մկ? նեխուած ջրերը այսօր իրար են անցել եւ տարբեր Հոսան քները իրար են դարնւում չաեսնւած , դոնկ ըրիստոնեայ մարդու համար չահանւած ուժգնունեամբ», գրում էր Մռաւեանը։ Ենե «դարևրից ի վերը» դուրս Հանենը, մնացածը իրողութիւն է։ Եւ այն Հարցը, թէ ինչպէ и պետք է դուրո ելնել այդ «նեխւած ջրերի» միջից Մռաւեանը պարզաբանում է իր առաջին գրքոյկի մէջ, որը հրում է «Ժամանակ է սթափւելու» վերաառութիւնը:

nnuqu

(Վերջը յաջորդ անգամ)

ՈՒԹՍՈՒՆԱԿԱՆ ԵՒ ԻՆՍՆԱԿԱՆ ԹԻԱԿԱՆՆԵՐԸ ՄՈՍԿԻԱՅՈՒՄ

Ստորեւ տալիս ենք մի փոքրիկ յուշ, որի հեղինակը՝ թժիշկ Միքայէլ Զալեան՝ մէկն է ութսունական թւականների այն երիտասարդներից, որոնք պատրաստեցին Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը։ Մինչ սակայն, իր ընկերակիցների մի մասը շարունակեց գործօն յեղափոխական աշխատանքը, Զալեանը, համալսարանն աւարտելուց յետոյ, իբրեւ բժիշկ հաստատւեց նաւթաշխարհ Բագւում՝ նւիրեկով իր մասնագիտութեան, մնալով միաժամանակ Հ. Յ. Դաշնակցութեան շարքերում։ Ապա, տարիներ յետոյ, Բագուից տեղափոխւեց իր ծննդավայրը՝ Գանձակ, ուր գտնւում էր հայ-թրքական ընդհարումների միջոցին։ 1907թ., երբ Հ.Յ. Դաշնակցութեան ծոցում ծնունդ առաւ, այսպէս կոչւած, անջատական շարժումը, Զալեան լոյս ընծայեց մի գրքոյկ, որի մէջ փորձում է վերագնահատութեան ենթարկել Հ. Յ. Դաշնակցութեան անցեալը եւ նոր ուղիներ ցոյց տալ։

Այդ գրքոյկում բժ. Զալեանը գտնում է, որ Պետական Դումայի հաստատումով այլեւս պէտք է վերջ տալ Հ. Ց. Դաշնակցութեան գործունէութեան Ռուսաստանում։ Քանի որ «Դաշնակցութեւնը հիմնւած է միմիայն տանկահայկական հարցը պաշտպանելու համար», իր դերը Ռուսաստանում աւարտելուց յետոյ, նա
նորից պարտաւոր է վերադառնալ դէպի սկզբնական նպատակը։
«հասել է րոպէն, երբ Դաշնակցութիւնն, գոհ իր գործունէութեան
հետեւանքից ռուսահայերի վերաբերմամբ եւ հպարտ այն մասնակցութեամբ, որ նա ունեցաւ կողմնակի կերպով ամբողջ ռուսական շարժման գործում, պարտաւոր է կենտրոնացնել իր ուժերր
եւ նոր, աւելի ուժեղ թափով նւիրւել իր սկզբնական նպատակին՝
Տաճկա-Հայաստանի դատին»:

Տաճկահայաստանում էլ, ըստ Զալեանի, Դաշնակցութիւնը պէտք է հիմնովին փոխէ գործունէութեան ձեւը. նկատելով որ զուտ հայկական, ազգային սահմաններում կատարւած աշխատաներ օգուտից աւելի վնաս է թերել հայ ժողովրդին՝ «Դաշնակցութեան մնում է առանց տատանւելու, առանց հին սխալը նորից կրկնելու, իսկոյն եւ եթ մինչեւ այժմ իր պաշտպանած լոկ «հայկական» դատը դարձնել «Տանկահայաստանի, կամ, աւելի լաւ, ընդհանուր տանկական դատ, այսինքն՝ դատ այն բոլոր ազգերի, որոնք տառապում են տանկական բարբարոս ռեժիմի տակ»:

թժ. Զալեանը հարցնում է. «Դաշնակցութեան մօտ 20 տարւայ կրակոտ գործունէութեան հետեւանքներն բոլորովին ուռիչ չէի՞ն լինի, եթէ սկզբից եւ եթ նա ամենալայն եւ համարձակ կեր-

պով ըմբոնէր խնդիրն ու տանկահայերի ինքնավարութեան հարց բարձրացնելու տեղ, ուղղակի գլուխ կանգնէր *ամբողջ Առաջաւոր* Ասիայի ազատարար չարժման»: Զալեանն ինքը համոզւած է, որ լաւ կը լինէր։ Եւ ո՛չ միայն Առաջաւոր Ասիայում, Ռուսաստանում էլ, ամեն տեղ պէտք է որդեգրել միջազգային քաղաքակա_ նութիւն. «Գաշնակցութեան մնում է այժմ մի քայլ եւս անել առաջադիմութեան ճանապարհի վերա եւ դանռալ *միջազգային* իր գործունէութեան բոլոր տեղերում»: Պէտք է «համերաշխ, միազած ուժերով ձգտենք մեր շուրջը ցրւած բոլոր ստրուկ ազգութիւնների ազատութեան, *ընդ Հանուր բարօրու Թեան*, իսկ ինչ վերաթերւում է *մեր ազգային* շահերին, նախօրօք չյուզւենք նորանց ապագայ վիճակով, որովհետեւ ընդհանուր նպատակին հասնելով՝ մենք բաւականութիւն տւած կը լինենք եւ բոլոր մասնաւոր ազգայնական-անհատական պահանջներին, որովհետեւ մեր օրերում չկայ պետական ազատութիւն առանց այդ պետութիւնը կազմող րոլոր ազգութիւնների օրինաւոր պահանջների իրագործման»:

իրրեւ եզրափակութիւն, Զալեանը Հ․ Ց․ Դաշնակցութեան վերապահում է «վերին աստիճանի պատւաւոր», «պատմական» դեր — «մի դեր, որ աւելի բարձր է քան միայն սեփական ազգի շահերին ծառայելը, այն է՝ *լինել առաջնորդող եւ ղեկավարող* Առաջաւոր Ասիայում ապրող բոլոր թշւառ եւ բռնակալական լուծի տակ տառապող ազգերի ազատարար շարժման գործում»։

Համաշխարհային պատերազմի տարիներին բժ. Զալեանը գտնւում էր արտասահմանում եւ 1919թ. Զւիցերիայում գրել է այս համառօտ յուշերը։ Նրանք որոշ չափով լրացնում են Քրիս—տափորի յուշերը («Հայրենիք» ամս. 1924թ. օգոստոս) եւ արժէքաւոր են մեր պատմութեան նախադաշնակցական շրջանի լուպարանութեան համառ։

1920թ · բժ · Զալեանը , ոգեւորւած Հանրապետութեան ստեղծումով , անցաւ Հայաստան եւ իբրեւ բժիշկ , ստանձնեց հիւանդանոցի ղեկավարութիւնը Ջալալ-Օղլում , ուր եւ վախճանւեց նոյն տարին ։

1

»,ՀԱՑՐԵՆԱՍԷՐՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹԻԻՆԸ"

Pd. ՄԻՔ. ՁԱԼԵԱՆ

աղական մի փոքրիկ սենեակում, ժողովւել էին Հետեւեալ ան-

աարւայ ուսանող, չամախեցի։

0

Արտեմեան Մարդար, բժչկական ուսանող, չուչեցի։ Ձայեան Միջայէլ, բժչկական ուսանող, դանձակեցի։

Ներսէսեան Դաւիթ , Պետրովսկայա Երկրագործական ձեմա-

րանի ուսանող, չամախեցի։

Վէջիլեան Մարտին , նոյն ձեմարանի ազատ ունկնդիր , ալե*լ*սանդրապոլցի ։ Շուտով խմբին աւելցաւ եւ բժչկական ուսանող

Կարապետ Տէր-Խաչատրեանը, երեւանցի:

Ժողովի նպատակն էր, ըստ բալկանեան աղդերի օրինակի, գիմնել մի դաղանի ընկերուԹիւն մեր տաճկահայ աղդակիցների վիճակի մասին հոդալու համար, յեղափոխական միջոցներով, քանի որ օրինաւոր համարւած ճանապարհներն Թէ փակ էին եւ Թէ, որ դլխաւորն է, մեզ Թւում էին չափաղանց դանդաղ եւ տաղակալի։

Երկար վիճարանութիւններից յետոյ ժողովը եկաւ հետեւեալ

եզրակացու թեան .__

1) Համարել յիչեալ ընկերութեան կենտրոնը կազմւած ներկայ անձինջներից՝ «Հայրենասէրների Միութիւն» անւան տակ։

2) Կոչ անել Թռուցիկների միջոցով ամէն տեղի Հայերին եւ ամենից առաջ Կովկասի Հայ երիտասարդութեան՝ բաժանմունը– ներ Հիմնել ամէն տեղ Թէ Ընկերութեան դաղափարները տարա– ծելու եւ Թէ նիւթական միջոցներ ձեռը բերելու Համար։ —

Միսքիջապես, այսինքն՝ չատ չանցած, կազմեում է առաջին Թռուցիկը իսմորատիպով տպաղրեած, այն ժամանակեայ ռուս արմատական լեղափոխականների ծրադրով, յարմարեցրած, ի

Հարկէ, Ընկերութեան մասնաւոր նպատակներին։

Այս կոչը եւ Ընկերութեան անդամ Դ. Ներսիսեանի նոյն տարւայ ամառը արած ճանապարհորդութիւնը Կովկասում, մա-նաւանդ, Թիֆլիսում մեծ ընդունելութիւն էին դտել եւ կենդանութթիւն առաջ բերել Հայկական խաւերում։ Այդ իսկ միջոցին, Թիֆ-լիսի երիտասարդութիւնը (միջնակարդ ուսումնարանների աչակերտներ) չատ բուռն չարժման մէջ էր նոյն վերեւ յիչւած ռուս յեղափոխական (30MIA В ВОІЯ) ծրադրի չուրջը, առանց աղդերի խարութեան ռուս, Հայ, վրացի խառն չրջաններ կաղժմած, ընդհանուր ռուս յեղափոխական գործին ծառայելու նպատակով։

«Հայրենասէրների Միուժեան» կոչը ծառայում է, կարելի է ասել, իբրեւ սկզբնապատճառ այդ չրջանների (Кружокъ) հայ մասի տաճկահայկական հարցով զբաղւելու համար, որպիսի ուղ– ղուժիւնը դնալով պսակւում է 1889 Թւականին նոյն Թիֆլիսում

«Դաչնակցութեան» Հիմնադրութեամը*) ։

Նոյն 1882 թեր աչնանը Թիֆլիսից գալով Մոսկւա՝ իրենց ուսումն չարունակելու՝ միանում են «Հայրենասէրների Միութեան» իսքբին երկու եղբայր՝ Սիմէոն եւ Սրապիոն Տէր-Գրիգորեաններն, վաղարչապատցի, եւ օր․ Թամարա Ադամեանը՝ թիֆլիսեցի (Հետագայում՝ տիկին Դ․ Ներսէսեան)։

«Հայրենտոկըների Միութիւնը» հրատարակել է պարբերտ-

րար, թեպետ եւ անկանոն կերպով, մօտաւորապես էինը Համար իր թեռուցիկների, մինչեւ 1885-86 ուսումնական տարւայ վերջը, երբ հիմնադիրների Մոսկւայից հեռանալու եւ դանադան կողմեր ցրւելու պատճառով, հայկական ազգասիրական-յեղափոխական դործունեութեան կենտրոնը անցնում է Թիֆլիս, ուր, ջիչ յետոյ, հիմնւում է, ինչպես վերեւ ասացինջ, Հ. 8. Դաչնակցութիւնը։

Բացի իր պարբերական ՀրատարակուԹիւններից, «Հայրենասէրների ՄիուԹեան» յաջողւել էր ձեռը բերել Մոսկւայում առաջին դաղանի Հայկական տպարան, որ նա ուղարկեց Թիֆլիս, որտեղ մի ժամանակ տեղական դաղանի չրջանների նպատակներին ծառայելուց յետոյ, վերջ ի վերջոյ, անցաւ ԴաչնակցուԹեան

արամադրութեան տակ*)։

«Հայրենասիրական Միութեան» հիմնադիր անդամներից երկուսը (Ն. Արէլեան եւ Մ. Ձալեան) րախտի բերմամբ պատահելով իրար Բագւում՝ հիմնում են այնտեղ, նոր բարեկամների աջակցութեամբ, «Դաչնակցութեան» Բագւայ ճիւղը, որ մանաւանդ նիւթական տեսակէլոր նչանաւոր դեր է խաղացել Դաչնակցութեան դործունկութեան չրջանում 90ական Թւականներին։ Ցիչւած անձնաւորութիւններից կենդանի են այժմ (1919թ.) միայն Ն. Արելեանը՝ ինժիներ, Մ. Ձալեանը՝ բժիչկ, Սիմէոն Տէր-Գրիդորեանը՝ ուսուցիչ եւ բժ. Կ. Տէր-Խաչատրեանը։ Մ. Վէգիլեանի վիճակը անյայտ է ինձ։

11

"ՍԱՍՈՒՆ" ԿՈՄԻՏԷՆ

Մոսկշայի ուսանողութիւնը առանձնապես աչքի ընկնող դեր է կատարել Հայ յեղափոխական չարժման մէջ, մանաւանդ սկզբի չըջաններում ։ Արդէն 82 Թւականից սկսած Մոսկւայում գործում էր «Միութիւն Հայրենասէրների» յեղափոխական կազմակերպու- Թիւնը, որ կապ էր պահում Թիֆլիսի հետ եւ հրատարակնց առաջին հայ յեղափոխական թերթը՝ «Աղատութեան Աւետաբեր», ինչպես եւ մի չարջ Թռուցիկներ։ Մոսկւայի ուսանողութեան կողմից 1889ին երկիրն ուսումնասիրելու նպատակով Թիւրջահայատան ուղարկւեց Լեւոն Սարդսեանը, որի «Այց Թիւրջաց Հայատանի» դիրջը լոյս տեսաւ Մոսկւայի ուսանողների նիւթական միջոցներով ։

^{*)} ԲԺ. Չալեանը սխալշում է Թւականի վերարերմամբ. Հ. Յ. Գալնակցութեան հիմնադրութիւնը եղել է 1890թ. ամառը։

^{*) «}Հայրենտաերների Միութեան» կազմութիւնը Քր. Միջայէլեանի յուչերում մի ջիչ տարրեր ձեւով է ներկայացւած. անունն էլ այնտեղ ուրիչ է — «Միութիւն Հայրենեաց»։ Իրապէս կազմակերպութիւնը կոչւում էր «Միութիւն Հայրենասէրների», ունէր կնիջ՝ դալոյն եւ ատրձանակ խորհրդանչանով, եւ հրատարակեց մի ջանի Համար «Աղատութեան Աւետարեր» թերթը, որ Քրիստափորը համարում է հայերէն առաջին յեղափոխական թերթը։ Այս մասին տե՛ս եւ Մ. Վարանդեանի «Հ. Ց. Գ. Պատմութիւն» դիրջը, էջ 16—17։ ԽՄԻ.

90ական Թեականների սկզբից Մոսկեայում տեսնում ենք կէսբուրժուական, կէս-մտաւորական մի կազմակերպուԹիւն, որին մասնակցում էր եւ պրոֆ․ Ղամբարեանը։ Այս կազմակերպուԹիւնը Գր․ Արծրունու յորելեանի առիԹով Հանդանակեց 2000 րուբլի, որից 1000ը․ յանձնւեց Թիֆլիսի դաչնակցականներին, իսկ

միւս 1000թ. արւեց Արփիար Արփիարեանին։

1890ին, Հ. Ց. Դաչնակցունեան Հիմնադրունիրնից յետոյ, Կենարոնի յանձնարարունեամբ, իրրեւ ներկայացուցիչ, Մոսկւա դնաց ուսանող Տիգրան ՑովՀաննիսեանը եւ Հիմջ դրեց դաչնակ-ցական կաղմակերպունեան։ Միաժամանակ առանձին դոյունիւն ունէր, այսպէս կոչւած, բուրժուադիայի կազմակերպունիւնը։ 1891ին ունքը ուսանողներ պատրաստակամունիւն յայտնեցին Երկր անցնելու յեղափոխական դործունէունեան Համար, բայց Թիֆլիսից յետ կեցրին։ Այդ ուսանողները դնեցին գինադործական արՀեստանոցի Համար դործիջներ եւ յանձնեցին Գալուստ Այոլեանին Երկիր տանելու Համար։

1892-93ին առաջ են դալիս ներջին սուր անհամաձայնութիւնաներ, որի հետեւանջով թուրժուազիայի կազմակերպութիւնը լուծւում է եւ, առհասարակ, դործունյութիւնը կանդ է առնում ։
1894ին, Սասնոյ կոտորածների անմիջական տպաւորութեան տակ,
Տիդրան Յովհաննիսեանի ջանջերով, ստեղծւում է մի նոր կոմիտէ, որի մէջ մտնում են երեջական հոդի ուսանողներից եւ երիտասարդ վաճառականներից ։ Կոմիտէի անունը դրւում է «Սասուն», որ ընդունում է Հ․ Յ․ Դաչնակցութեան ծրադիրը եւ կապ-

ւելով Թիֆլիսի հետ՝ անցնում է գործի:

«Սասուն»ը բաւական երկար կեանք եւ արդիւնաւոր գործունէութիւն ունեցաւ։ Նրա նպատակն էր՝ դրամ Հաւաքել, ղէնք մատակարարել կազմակերպութեան եւ պրոպագանդ անել յօգուտ Հայկական դատի։

Դրամը ստացւում էր անդամավճարներից, նւէրներից եւ, գլխաւորապէս, տարեկան երեկոյթներից։ Դրամի մեծ մասը

ծախաւում էր դէնքի վրա:

Պրոպագանդը կատարւում էր դրաւոր եւ բանաւոր ո՛չ միայն հայերի մէջ, այլ եւ օտար շրջաններում ։ Հրատարակւում էին ժոդովրդական հանրամատչելի գրջոյկներ աղդային-ազատասիրական բովանդակութեամբ ։ Ռուսերէն լեզւով հրատարակւեց «Положеніе Армянъ въ Турціи». (Հայերի դրութիւնը Թիւրջիայում) յայանի դիրջը ։ Քարողչական աշխատանջ էր կատարւում նաեւ ոուս հասարակութեան եւ, մանաւանդ, ուսանողութեան չարջերում ։ 1897 թ. երիտասարդ վաճառականները դժդոհ ուսանողներից մէկից, բաժանւեցին «Սասուն» կոմիտէից եւ կազմակերպւեցին առանձին, որով երկւութիւնը ուսանողների եւ վաճառականների միջեւ չարունակւեց եւ բաւական վնաս պատճառեց։

«Սասուն» կոմիաէի ջանջերով էր, որ 1898ին Մոսկւայի, Պետերբուրդի եւ Խարկովի հայ ուսանողները միացան եւ մասնակցեցին Հ․ Ց․ Դ․ երկրորդ ԸնդՀանուր Ժողովին՝ պատգամաւոր ուղարկելով համալսարանի ուսանող Ցովսէփ Թադէոսեանին։

111

ԲԵԿՈՐՆԵՐ ԱՆՑԵԱ<u>Լ</u>ԻՑ

ՑՈՎՄ․ ԹԱԴԷՈՍԵԱՆ

1887 թ. օգոստ. 1ին, 13 տարեկան Հասակում, ես Ագուլիսից մեկնեցի Մոսկւա եւ մտայ Լազարեան Ճեմարանի առաջին դասարանը։ Մինչեւ 1892 թ., Հինդ տարի անընդՀատ, դիչերօթիկ փակ կեանը եմ վարել եւ այդ ժամանակաչրջանի Մոսկւայի Հայ ու-

սանողական կեանքի մասին չատ բան չգիտեմ ։

Ցիչում եմ՝ իմ աչակերտութեան առաջին տարին մի կիրակի օր մօտս եկաւ Սիմոն Զաւարեանը եւ տարաւ ինձ Պետրովսկայա Ճեմարանը, ուր ես ծանօթացայ մի քանի ուսանողների հետ։ Քրիստափորն այդ ժամանակ մեկնել էր Թիֆլիս։ Մի քանի անգամ այցելել եմ նաեւ ուսանող Տիգրան Ցովհաննիսեանին եւ նրա մօտ ծանօթացել, ի միջի այլոց, Երւանդ Թադիանոսեանի հետ, որ աչքի ընկնող դեր էր կատարում ուսանողութեան մէջ։

1895 թեին աշարտելով Լազարեան Ճեմարանը, ես մտայ Մոսկշայի Համալսարանը եւ Հէնց ուսանողութեան առաջին օրերից սկսեցի դործօն մասնակցութիւն ունենալ Հասարակական կեսնջում։ Ընտրւեցի Հայկական սեկցիայի ներկայացուցիչ ուսանողական ընդՀանուր ներկայացուցչական ժողովում եւ վարում էի վերջինիս ջարտուղարութիւնը։ Իսկ ուսանողութեան երկրորդտարւանից մտայ նաեւ Հ. Ց. Դ. «Սասուն» կոմիտէի մէջ։

«Սասուն» կոմիտէի անդամներն էին այդ ժամանակ՝ ուսանողութեան կողմից բժ. Մինաս Մուրադեանը, Լիպարիտ Նազարեանը եւ ես. երիտասարդ վաճառականների կողմից յիչում եմ Թումեանին (զոկ)։ Կոմիտէի ամբողջ դործունեութերնը կենտրոնացած էր դէնջ դնելու եւ պրոպադանդի վրա։ Ջէնջը դնւում էր մի ռուս պաչտօնեայի միջոցով եւ մաս-մաս փոխադրւում կովկաս։

«Սասուն» կոմիտէի երեկոյննները չատ լաւ Համբաւ էին վայելում եւ խոչոր նիւնական արդիւնք էին տալիս։ Նրանց ներկայ էր լինում ոչ միայն Մոսկւայի Համարեա ամբողջ Հայ դաղութը, այլեւ ռուս ուսանողներ, պրոֆեսորներ եւ ուրիչներ։

Ռուս ուսանողութեան հետ մեր յարաբերութիւնը ջերմբարեկամական էր։ Իմ ժամանակ Մոսկւայի ուսանողական միութեան մէջ հայկական հատւածի ներկայացուցիչն էր Համօ Օհանջանեանը, իսկ դատական մարմնի մէջ՝ տաղանդաւոր մաթեմատիկոս Տէր-Ստեփանեանը, որ հետագային ուսուցչութիւն էր անում Պետերբուրդում եւ մաթեմատիկայի մի չարք դասադրքեր հրատարակեց։

1896 թ. Նոյեմբերին Մոսկւայում տեղի ունեցաւ մի բուռն ուսանողական չարժում, իբրեւ բողոք մայիսին, Նիկոլայ Բ-ի թագարութեան ժամանակ, խորինկայում պատահած աղէտի դեմ, որին զոհ գնացին հարիւրաւոր անմեղ մարդիկ։ Նախ քան չարժում սկսելը Ուսանողական ընդհանուր Միութեան խորհուրդը հարցը քննութեան էր դրել բոլոր ուսանողական Հատւածներում։ Շատ լաւ յիչում եմ, որ հայ Ուսանողական Միութեան մէջ չարժման ու բողոքի կողմնակիցների թիւը անհամեմատ աւելի մեծ էր, քան միւս հատւածներում։ Առհասարակ, պէտք է ասել, որ այդ ժամանակ հայ ուսանողութեան մէջ չատ բարձր յեղափոխական տրամադրութիւն էր տիրում։

Շարժումը տեղի ունեցաւ: Ձերբակալւեցին եւ Բուտիրկի բանտը նետւեցին 700ից աւելի ուսածողներ։ Ձերբակալւած Հայեըիս Թիւը խիստ մեծ էր։ Բանտում մնացինը միայն 7 օր եւ չափաղանց ուրախ ժամանակ անցկացրինը։

Մի ջանի տարի յետոյ պատահեց մի ղէպը, որ բնորոչ է այն ժամանակւայ հայ ուսանողների աղդային տրամադրու–

թիւնների տեսակէտից:

1898 թ. Թիֆլիսում տեղի ունեցաւ Հ. Յ. Դ. երրորդ ընդՀանուր ժողովը, որին ես էլ պատգամաւոր էի Մոսկւայի, Խարկովի եւ Պետերբուրգի ուսանողների կողմից։ Երբ վերադարձայ
Մոսկւա, մանրամասն դեկուցում տւի ուսանողական ներկայացուցչական ժողովում։ Ձեկուցումս դրել էի մի տետրակի մէջ,
որ առաւ այդ ժամանակւայ կոմիտէի ջարտուղար բժչկական ուսանող Ցովնան Գաբրիէլեանը։ Ժողովը որոչեց 1899 թ. փետրւարին Հրաւիրել ընդՀանուր ժողով եւ ղեկուցումը լսել աւելի լայն
չրջանում՝ ըննելով նաեւ ընդՀանուր ժողովի հետ կապւած հար-

Նչանակւած ժամանակին հաւաքւեցինք Արամելիք-Լազարեանի մի յարկանի դատարկ տունը, Հայկական փողոցում։ Դեռ ժողովը չրացւած, յանկարծ, ամբողջ չէնքը չրջապատւեց ոստիկանութեամբ եւ սկսւեց ընդհանուր խուդարկութիւն հերթով, մէկ-մէկ խուդարկեցին բոլոր ժողովականներին։ Առաջինը մօտեցայ ես, եւ այդ հանդամանքը ինձ փրկեց. մօտս ոչինչ չդտան եւ աղատ թողին, մինչդեռ չատ չատերին, բոլորովին անմեղ մարդկանց ձերբակալեցին, դնացին տներն էլ խուղարկեցին։ Յովնանին էլ ձերբակալեցին եւ մօտից առին իմ դեկուցման տետրակը։

Ես վերադարձայ տուն ։ Տանը եզած Թղթերը մասամբ ոչըն-

չացրի, մասամբ պահ տւի մի ընկերոջ՝ լուսանկարների եւ նամակների հետ, որ յետոյ ընկերս այրել էր վախից։ Ես կասկած չունէի, որ ինձ էլ պիտի ձերբակալեն եւ ամէն դիչեր սպասում էի այցելուժեան։ Եւ, իսկապէս, հինդ օր յետոյ եկան ինձ եւս ձերբակալեցին։ Նախ տարան Արբատեան Թաղամասը, ուր նրստած էր բժ․ Մուրադեանը։ Այդտեղ մենջ իրար հետ պայմանաւորւեցինջ խոստովանուժիւն չանել եւ ամէն ինչ ուրանալ։ Շուտով սակայն, ինձ տեղափոխեցին Տվերսկայա ժաղամասը։

Առաջին Հարցաքննութեան ժամանակ ես բացէ ի բաց մերժեցի որեւէ մասնակցութիւն «Սասուն» կոմիտէին, եւ առՀա-

սարակ՝ ուսանողական միութեան գործերին։

Դրանից յետոյ չա'տ երկար, գրեթէ երկու ամիս ինձ Հարցաջննութեան չկանչեցին, թէեւ ես անընդհատ պահանջում էի աղատ արձակել։ Ու մի օր առաջնորդեցին պահնորդական րաժինը, ուր ժանդարմական ջննիչ սպան դիմեց ինձ այսպիսի խօսջերով.

- Հիմա լսեցէջ, ես ձեղ կը կարդամ ամէն բան, տեսնենջ

այժմո է՞յ պիտի ուրանաք ձեր մասնակցութիւնը։

Եւ, յիրաւի, սկսեց ԹերԹել իր առջեւ դրւած մեծ ԹդԹածրարը եւ իրար յետեւից կարդալ կարմիր մատիտով ընդդծւած բաղմաԹիւ կտորներ։ Երբ ընԹերցումը վերջացրեց, հարցական նայեց երեսիս ինձ համար այլեւս պարդ էր, որ ամէն ինչ ամենամանրամասն կերպով բացւել էր։ Յամառելը անմաուԹիւն էր ինձ ոչինչ չէր մնում, բայց եԹէ հաստատել ինձ վերաբերւող տեղեկուԹիւնները։

Շուտով իմ դործը փոխանցւեց ժանղարմական վարչութեան։ Բաղմաթիւ ձերբակալւած ընկերներից մնացել էինք միայն 5 Հոդի՝ բժ․ Մ․ Մուրադեանը, Լիպարիտ Նագարեանը, ես, կարծեմ նաեւ Գէորդ Խատիսեանը եւ Յովսէփ Ղորդանեանը։ Երբ ինձ կանչեցին ըննութեան, ժանդարմական վարչութեան ըննիչ սպան՝

ռոտմիստր Սամոլյենկոն կարուկ կերպով պահանջեց.

— Պարդեցէ՛ք, խնդրեմ, ի՞նչ նպատակներ էիջ Հետապոնդում ։

Ես յիչեցի Քրիստափորի պատմածները Բադւի բանտի Հարցաջննութիւններից եւ որոչեցի Հետեւել նրա օրինակին։ Նա էլ սկղբում մերժել էր իր պատկանելիութիւնը յեղափոխական կազմակերպութեան, բայց երբ իսկութիւնը պարզւել էր, աչխատել էր ներկայացնել Հայկական Հարցի Էութիւնը եւ ռուս կառավարութեան Հետասնդած ջաղաջականութեան տիմարութիւնը»)։

Ես ասացի, որ մեր միակ նպատակն է օգնութեան Հասնել թիւրջական լծի տակ տառապող մեր դժրախտ եղրայրներին, նպատել նրանց ինչնապաչտպանութեան։ Մեր դործը զուտ մարդասիրական է, յեղափոխական բնոյթ չունի եւ բնա՛ւ ուղղուած չէ ռուսական չահերի դէմ։ Մենը դրամ ենը հաւաջում եւ ուղարկում մեր կարօտ Հայրենակիցներին։ Մեր մեղջը չէ, որ նոյն իսկ այդջան տարրական իրաւունջներ դլացւում են մեղ։

^{*)} Տե՛ս «Հայրենիջ» ամս. 1925թ. նոյեմբեր։

Քննիչը արձանագրեց իմ բոլոր ասածները, եւ երբ ստորա-

գրեցի, դարձաւ ինձ հետեւեալ նկատողութեամբ.-

— Ձարմանալի մարդիկ էջ դուջ Հայերդ. մի Հասարակ բանի Համար ստեղծում էջ բարդ կազմակերպունիւններ՝ կոմի- տէներ, եննժակոմիտէներ, ժողովներ, Հազար ու մի բարձրա- դղորդ անուններ։ Ձեր դործը վերջացած է. դուջ աղատ էջ, բայց պէտջ է անմիջապես վերադառնաջ Հայրենիջ. այստեղ ապրելու իրաւունջ չունիջ։

Ես ստիպւած եղայ մեկնել Կովկաս եւ մի տարի կորցրի։ Աչնանը Թոյլ տւին դնալ Մոսկւա եւ չարունակել ուսումս Համալ–

ւ Ասումակաս

Մի բնորոչ գիծ եւս այդ ժամանակների ուսանողական

կեանքից ։

Երբ Քրիստափորը Մոսկւա էր, ուսանողուժիւնը բաժանւում էր երկու Հակամարտ Հոսանջների՝ ազգայնամոլ եւ կոսմոպոլիտ։ Այդ Հոսանջներն աւանդաբար անցել էին եւ մեզ, Թէեւ տարբերուժիւնն այլեւս այնջան յստակ ու խորը չէր։ Մեր մէջ էլ կային ազգայնամոլներ, որոնջ Հայկական կեանջից ու մչակոյժից դուրս ոչինչ չէին ուղում ընդունել եւ ատում էին նոյն իսկ ռուսաց լեզուն ու ռուսներին։ Այդ Հոսանջին էր պատկանում, ի միջի այլոց, Լիպարիտ Նազարեանը։

Սրանց դէմ բողոքում էինք ես ու ին ընկերները՝ Համարելով աղգային նեղորաուժիւնը վնասակար նոյն իսկ մեր չահերի հաժար։ Մենք պաշտպանում էինք մեր ազգային դեպի օտար մշակոյ- Թը, բայց ոչ միայն ատելուժիւն չունէինք դէպի օտար մշակոյ- Թը, այլ եւ անհրաժեչտ էինք համարում նրանից-օգտւելը։ Երբ մի անդամ ինդիր ծադեց Հրատարակել խմորատիպ ուսանողական մի Թերթ, մենք պահանչում էինք խմրադրել երկու լեղւով՝ հայնին եւ ռուսերէն, որպէոզի բաւական Թւով ռուսախօս հայ ուսանողներն էլ կարդան եւ հետղչետէ համակւեն հայկական զգացանունըով։ Լաւ չեմ յիչում՝ կարծեմ այդ Թերթը լոյս չտեսաւ։

Նման վէձեր յաձախ էին պատահում արդային հողի վրա։ «Կոսմոպոլիտ»ների չարքում էր եւ Ստեփ. Քափանակեանը, Հե-տագային ուսուցիչ Ներսիսեան դպրոցում եւ Թիֆլիսի հայ Թատորնի լաւագոյն դործիչներից մէկը, ինչպէս նաեւ Աղեքս. Ներսիսեանը, որ յետոյ եղաւ Մոսկւայի համալսարանի պրիւատորդցենտ, եւ Լաղարեան Ճեմարանի հսկայ դրադարանի վարիչ բոլչեւիկների օրով։ «Աղդայնամոլ»ներից էին Գէորդ հյատիսեանն ու Լեւոն Մուչեղեանը։

Նոյն 1898 թ., ծննդեան տօներին, Պետերբուրգում տեղի ունեցաւ դաչնակցական ուսանողական կոմիտէների ներկայացուցիչների խորհրդակցութիւն, Հ. Յ. Դ. Երկրորդ Ընդհանուր Ժողովի առթիւ : Ներկաներից յիչում եմ Եղիչէ Թոփչեանին, Արչակ Ձոհրաբեանին եւ Գնունիին, որ արդէն տարւել էր սոցիալ-դէմոկրատական Հովերով, Թէեւ դեռ Դաչնակցութենան չարջերումն էր։ Ուրիչ ովջե՞ր կային, ի՞նչ որոչւեց այդ ժողովում — ոչինչ չի մնացել լիչողութեանս մէջ։ Մի փոքրիկ յիչողութիւն էլ՝ կապւած Քրիստափորի եւ Ձա-

ւարեանի 4ետ։

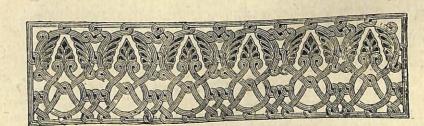
Ամառները, սովորաբար, դաչնակցական ուսանողներս Հաերնը անում եւ Քրիստափորին կամ Զաւարեանին խնդրում, որ ներկայ լինեն եւ մեղ տեղեկուժիւններ ու դործի յանձնարարուժիւններ տան։ Զաւարեանի ներկայուժիւնը միչտ ճնչւած տրամադրուժեամբ էր վերջանում և նա մեղ, առհասարակ, մտրակում, սաստիկ հարւածում էր, ժէ ոչինչ չենը անում, անպէտը ենը, կուսակցուժեան յոյսերը չենը արդարացնում եւ այլն։ Ցանդիմանում եւ ժողնում հեռանում էր։

Այդպիսի դէպքերում ես դնում-ինդրում էի Քրիստափորին, որ դայ եւ անախորժ վիճակից դուրս բերէ մեզ։ Նրա մեղմ ու Համողեցուցիչ խօսքերը բարերար տպաւորութիւն էին թողնում, եւ ամենքը ամրապնդւած ու ոդեւորւած ցրւում էին իրենց չրջանները։ Երբեմն Քրիստափորը տալիս էր յատուկ յանձնարարութիւններ, մէկին կամ միւսին դործի էր դնում։ Ամենքը սիրով

կատարում էին նրա պատւէրները։

1890 թ. վերջերը Մոսկւա եկաւ Մ. Վարանդեանը դրամական ժողովարարութեան Համար։ Նա խնդրեց ինձ տանել իրեն իրա-ւարան Ստեփան Մամիկոնեանի մօտ, որ այդ ժամանակ նիւթական բարեկեցիկ վիճակ ունէր. տարեկան աչխատում էր մօտ 40,000 րուրլի։ Նրանց խօսակցութեան ես ներկայ չեղայ, բայց դիտեմ, որ Վարանդեանը հեռացաւ դժդոհ։ Մամիկոնեանը հետորդհետէ մեծ աղդեցութիւն ձեռը բերեց Մոսկւայի հայ դաղութում եւ դարձաւ աչջի ընկնող հասարակական դործիչ։ 1917-19 թւականներին եղաւ Հայաստանի Հանրապետութեան ականաւոր դէմ թերից մէկը եւ մեռաւ Թիֆլիսում, խորհրդային իչխանութեան օրով։

Թեհրան

Ursbulg

I.

ԱՐՄԷՆ ԳԱՐՕ

(1873 - 1923)

Ս․ ՎՐԱՑԵԱՆ

Այս տարի մարտին լրացաւ Արմէն Գարօի մահւան տասնամեակը։

Դեռ երէկ էր կարծես՝ նա մեզ հետ էր իր ազնւական ու սիրելի հոգիով: Նրա չունչը դեռ կենդանի է մեր մէջ ու մեր չուրջը — այնքա՛ն մեծ էր նրա ազդեցուժիւնն ու հմայքը ամենքի վրա։ Տասը տարի է անցել, բայց մարդ չի կարողանում հաչուել նրա մահւան հետ։ Եւս առաւել դժւար է գրել նրա մասին իրբրեւ մեռածի. չ՞ որ նա դեռ մեր մէջ է, մեղ հետ...

Արժէն Գարօն, իսկական անունով Գարեդին Փաստրժաձեան, ծաղում էր կարնոյ մեծահամբաւ Փաստրժաձոնց տոհմից։ Նա Թոռն էր նշանաւոր Խաչատուր աղա Փաստրմաձեանի, որ սպանեց 1872Թ․ Թիւրջ կառավարուԹեան հրահանդով, միայն ա՛յն պատճառով, որ մեծ աղդեցուԹիւն եւ հմայջ էր վայելում հայկական չրջաններում։ Արմէն Գարօն ծնւել էր 1873 Թւին եւ նախնական ու միջնակարդ կրթուժիւնը ստացել Սանասարեան վարժարանում, որի առաջին ընթացաւարտներից էր, 1891Թ․։

Թէ ընտանիջում, Թէ ղպրոցում մանուկ Գարեդինը դաստիարակւում էր աղդային ուրով։ Թաստրմաձոնց տունը յայտնի
աղդային օջախ էր եւ ադդին տւել էր նչանաւոր դէմ քեր։ Գարեդինը մանկուԹիւնից չնչում էր աղդային մԹնոլորտ։ Սանասարեան
դպրոցն աւելի եւս Հրահրեց ու դարդացրեց այդ ողին։ Եւ երբ
1894Թ. նա մեկնեց Եւրոպա ուտանելու, նրա մէջ այնջան ուժեղ
էին անհատական ձգտումները, որջան հայրենիջին օգտակար
լինելու տենչը։ Նա մտածում էր սովորել երկրադործական դիտուԹիւններ եւ հողադործուԹեան նորադոյն ձեւեր մտցնել հայրենի երկիրը, նպաստել հայ դիւղացիուԹեան տնտեսական վերածնուԹեան։

Եւրոպայում նա մտաւ Նանսիի գիւղատնտեսական վարժարանը, ուր այն ժամանակ ուսանում էկն քսանից աւելի հայեր։ Նանսին ինսնական Թւականների սկզբին Եւրոպայում մօտաւորապես նոյն դերն էր կատարում, ինչ որ Մոսկւայի Պետրովկան։ Այստեղից էին դուրս եկել Հնչակեան կուսակցուԹեան հիմնադիրները։ Այստեղից դուրս եկան եւ Բանը ՕԹոմանի հերոսները։

Դարեգինը եռանդով նւիրւեց դպրոցական աչխատանջին, բայց չուտով վրա հասան 1895 Թւի կոտորածները, որոնջ ցնցեցին ամբողջ Հայուժիւնը։ Նրանք վերջ աւին եւ Գարեդինի ու իր ընկերների ուսանողուժեան։ Պատասխանելով Հ.Յ.Դաչնակցուժեան որոչման, երեք ընկերների հետ — Հայկ Թիբաքեան, Սարդիս Սրենց, Մ. Նեւրուդ — Գարեդին Փաստրմաձեանը, այժմ արդէն Արմէն Գարօ, դիմեց դէպի վրէժի սրբազան մարտադաչտ։ Այդ նա էր՝ որ Հրաչի, Բարկէն Սիւնիի եւ ուրիչ դաչնակցական երիտասարդների հետ դրաւեց Բանկ Օժոմանը եւ մեծ պետուժեանց ներկայացուցիչներին ժելադրեց Հայկական պահանջները։

Մենք կանդ չենք առնի պատմական այս դէպքի մանրամասնութիւնների եւ հետեւանքների, ոչ էլ Բանկի հերոսների հետադայ դեդերումների վրա։ Արժէն Գարօն հաժեժատաբար բախտաւոր դուրս եկաւ։ Թէեւ Հանոտօի Թրքասէր կառավարութիւնը Թոյլ չուեց նրան չարունակելու ուսումը Նանսիում, նա յաքողեց մանել Ժընեւի համալսարանը սովորելու համար հանքաբանու-Թիւն եւ 1900 Թ. աւարտեց դիտութեան դոկտորի տիտղոսով։ Այնտեղից անցաւ Կովկաս, ուր 1901 Թւին Թիֆլիսում հիմնեց ջիմիական լարորատորիա հանքային հետաղօտութիւնների համար։

Բանկի դէպքից յետոյ Արժէն Գարօն այլեւս Հ. Ց. Դաչնակցութեան դործօն անդամներից էր։ Ժընեւում նա մասնակցում էր Արեւմտեան Բիւրօի եւ «Դրօչակ»ի խմրադրութեան աչխատանք– ներին։ Կուսակցութեան ղեկավար դիրքերում մնաց եւ Կովկա– սում, ուր չուտով վրա Հասան եկեղեցական կալւածների դրաւման դէպքերը, ապա Հայ-Թրքական ընդՀարումները։ Արժէն Գարօն Ինչնապաչապանութեան Կոմիտէի անդամ էր, իսկ երբ 1905Թ. նոյեմբերին Հայ-Թրքական կորևները Հասան եւ Թիֆլիս, նա կանդնեց 500 դաչնակցական մարտիկների դլուխը եւ մի չարաթ անընդՀատ վարեց յաղթական ճակատամարտներ Թուրջ Հաղարա– ւոր դինւած խուժանի դէմ։

Հայ-թրջական կռիւներից յետոյ Արժէն Գարօն նւիրւեց հանջային աչխատանըների. Նա ձեռնարկեց պղնձագործական մի մեծ ընկերութեան կազմակերպութեան եւ արդէն կանդնած էր նիւթական փայլուն յաջողութիւնների չեմջին, երբ պայթեց Օս-մանեան յեղափոխութիւնը, եւ Կարնոյ ժողովուրդը հեռադրով հրաւիրեց նրան՝ դնելու իր թեկնածութիւնը խորհրդարանի անդամութեան համար։ Նա թողեց ամէն բան եւ չտապեց հայրենիչ։ 14 տարւայ տարագիր եւ աստանդական կեանջից յետոյ, նա վերադարձաւ յաղթական եւ ըստ արժանւոյն դրաւեց երեսփոխանական աթոռը Օսմանեան կայսրութեան խորհրդարանում, որ պահեց չորս տարի:

Իրրեւ Խորհրդարանի անդամ եւ պետական դործիչ, Արմէն Գարօն նւիրւեց դերազանցապես երկրի ներջին դործերին։ Նրան մասնաւորտպես դրաղեցնում էր երկախուղիների խնդիրը Հայաս-տահի մասերում։ Այդ նրա կազմած ծրադիրն էր ՁեսԹըրի յայանի ծրադիրը, որ կառավարական շրջաններում էլ Ձերմ համակրանջ դրաս, րայց իրադործումը ձղձուեց եւ, ի վերջոյ, անկարելի

դարձաւ, գլխաւորապէս, մեծ պետութեանց մրցակցութեան եւ Ռուսաստանի հակառակութեան հետեւանքով:

Արժ էն Գարոն հետորհետ է աչքի ընկաւ իբրեւ ձեռնհաս, չիտակ, պետական չաներով տոգորւած եւ գործնական մաքի տէր գործիչ։ Նա ճառախօս չէր, ամբիոնի վրա չէր երեւում, բայց պետական գործի աշխարհում օժտւած էր բարձր կարողութիւններով ու հեղինակութեամբ։ Նրան մի ջանի անգամ առաջարկւեց նախարարական աթեոռ, յատկապէս հանրային աշխատանքի զեկավարութիւնը, բայց նա վճռական կերպով մերժեց. չէր հաւաաում Թիւրը վարիչների ուղղամաութեան։ Իթթինատի հետղհետկ աջող նեղ աղդայնական ու հակահայ քաղաքականունիւնը աւելի եւ աւելի ամրացնում էր նրա մէջ այն միտըը, Թէ՝ «Թիւրջից մարդ դուրս չի գայ», Թիւրջերից ո'չ մի սպասելիք չկայ եւ նոլից պէտք է դուրսը փնտրել փրկունիւն:

1912 Թւին, երբ պայթեց Բալկանեան պատերազմը, եւ գրեթե բոլոր հայ գործիչների պես Արմեն Գարօն էլ փարեց «բարենորոդումների» գաղափարին, մեծ պետութիւնների հովանաւորութեան տակ։ Նա ջերմ մասնակցութիւն ունեցաւ եւ մեծ եռանդ յայտնաբերեց բոլոր այն իրադարձութիւնների մէջ, որոնը յանգեցին «մարդպաններ»ի նչանակման։ Ուստի, չատ դարմանայի չէ, որ ԻԹԹիՀատական կառավարուԹիւնը ոգի ի բռին Հակառակեց նրա Թեկնածութեան 1914ի խորհրդարանական ընտրութիւններին: կարնոյ հայուներներ չուղելով Արմեն Գարօից դատ ուրիչ պատժաղաբան ուրբարի բայիսա հայատանանբն այժ նրանունիւրոբեկը:

1914 թ. այնանը, Հ. 8. Դ. Բիւրօի որոշումով, Արմեն Գարջը անակ ձրաև ժանկը, փոխանկրբենու չաղան Աստասյիր իսսակցական գործերի մէջ։ Սակայն, երբ Թիֆլիս Հասաւ, արդէն ռուս-Թիւրջական սահմանը փակւել էր։ Նա մնաց Թիֆլիսում, դործոն մանակցունիւն ունեցաւ կամաւորական իսմբերի կազմակերպութեան մէջ, դարձաւ կամ. Խմբերի կարդադրիչ Մարմնի անդամ եւ իրրեւ այդ մարմնի ներկայացուցիչ, երկրորդ խմբի հետ մեկնեց ռազմանակատ։ Երբ նոյ. 14ին վիրաշորւեց երկրորդ դնդի Հրամանատար Դրոն, Արմէն Գարոն բռնեց նրա տեղը եւ մինչեւ ընդ-հանուր նահանք, 1915ի ձմեռը, վարեց խումբը Այաչկերտի, Թութարի եւ Մալազկերտի չրջաններում :

Երբ 1915 թ. ապրիլին Արարատեան Հայ Կամաւորական Ջոկատի օժանդակութեամբ աղատագրւեց Վանը, Արմեն Գարձն չտապեց այնտեղ՝ գործակցելու համար Արամին։ Նա ապրեց նորադարդ Վասպուրականի ութախութիւնը. թիչ լետոլ, տեսաւ եւ Վանի թայթայումը, իբրեւ հետեւանը նոր նահանջի։

1915 թեր ամառը սկսան հասնել թիւրքահայոց տեղահանութեան եւ կոտորածի յուրեր: Ամեն լուր յախտի ուժեղ հարւած եր Արժէն Գարօի սրտին։ Հոգեկան ծանր տազմապներ անցկացրեց նա։ Քայւեց մի անկիւն Գանձակում, հեռու ընկերներից ու հասարակութիւնից։ Անձնատուր ահաւոր վչաին՝ նա թեում էր սրըտարեկ, ընկճւած, այլ եւս բոլորովին անպէտը, դուրս ընկած

կեանքի չարքերից։

Բայց անա պայթեց ռուսական յեղափոխութերւնը 1917թ. գարհանը։ Տնցւեց եւ Արժէն Գարօն։ Նա դուրս եկաւ Գանձակի Տգնարանից եւ նոր Թափով նետւեց Հասարակական կեանքի ասպարեղ: Երան գրաւում էր արտասահմանը։ Իր հողու խորքում, անչուչա, նա մտածում էր, որ այնտեղից աւելի հեչտ կր լինի տեղեկունիր հանալ Երկրի մասին, այլեւ գուցէ, օգնութեան հասնել։ Չինւած կաթուղիկոսի եւ Ազգային Բիւրօի լիագօրագրերով նա չտապեց Պետրոգրադ, այնտեղից Ամերիկա, ուր կառավարութեան եւ Հանրային կարծիջի առջեւ ձեռնՀասութեամբ ու պատւով ներկայացրեց Հայ ժողովուրդն ու Հայկական Հարցը։ Այդ տարիների Արմէն Գարօի յուղումնայից ու փայյուն դործունկունեան վկաներ չատ կան, խօսքը պատկանում է նրանց։ Ենե Ամերիկան 1918-20 Թւականներին այնքա'ն ջերմ վերաբերում ցոյց աւեց դէպի Հայն ու Հայաստանը, մեծ չափով պարտական ենք, անչույա, եւ Արմէն Գարօի Թափած ջանքերին։

Հայկական պետութեան ստեղծումն ու Հայաստանի ներջին եւ արտաջին յաջողութիւնները անսաժման ողեւորութիւն էին պատճառում Արմէն Գարօին։ Երիտասարդ խանդավառութեամբ լի նա հաւատացած էր, որ հեռու չէ այլեւս այն օրը, երբ հայկական գորջերը կը մանեն կարին ու վան, եւ Հայ ժողովրդի դարերի իզձը՝ Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանը կը դառնայ իրականունքիւն: Այս հաւտար նա ցուցադրում էր դործի բոլոր ասպարէդներում՝ ե՛ւ իրրեւ կաթուղիկոսական պատւիրակ ամերիկեան ժողովրդի եւ կառավարութեան առջեւ, եւ Հ. 8. 7. Ամերիկայի շրջանի Պատդամաւորական եւ այլ ժողովներում, ե՛ւ Փաբիզի Արևւմտանայ համադումարներում ու Ազդ. եւ Հ. Հ. Պատւիրակութեանց չրջանակներում , ե՛ւ մամուլի ու հասարակութեան մեց — ապա եւ իբրեւ Հայաստանի Հանրապետութեան առաջին դիւանագիտական ներկայացուցիչ ՎաչինկԹոնում — ամէն տեղ երբեմն, Թերեւս, նոյն իսկ չափաղանցւած յաւտաեսութեամբ։ Եւ իր հաւատով վարակում ու գործի էր մղում ամենջին։

Արմեն Գարոն մեծ հեղինակութիւն ուներ եւ Հայաստանում, կարելի է ասել, Հասարակական բոլոր խառերի մէջ։ 1919 . Հմեոր, Ռոստոմի մահից յետոյ, երբ Հ. 8. Դաչնակցութեան մէջ դգացւեց Հանրաձանաչ եւ անվիձելի ղեկավարի պակասը, ամենքի աչքը դարձաւ դէպի Արմէն Գարօն։ 1919թ. ամառը, Մայիս 28/ ակտից յետոյ, եւ 1920/ժ. դարնանը, երբ Հայաստանը ուժեղ իչխանունեան որոնումի մէջ էր, դարձեալ ամենքի ուչադրու-Թիւնը ուղղւեց Ա. Գարօի կողմը։ Նա ինջը, սակայն, գտնում էր դեռ վաղաժամ իր վերադարձը. Ամերիկայում կարեւոր դործ կար անելիք։ Նա սպասում էր, որ Հայաստանը դառնայ Ազգերի Լիգայի անգամ , որ Ամերիկան ճանաչէ իրաշապես Հայաստանի Հանրապետութիւնը, որ վերջնականապէս ճչաւեն Հայ-աժերիկեան փոխյարարերութիւնները, որից յետոյ միայն մտածում էր վերադառնալ Հայրենիք եւ նւիրւել պետական աշխատանքին, կամ, ինչպես յանախ սիրում էր կատակել, Վանայ լճի եղերջին հաս-

տատել օրինակելի մի աբարակ։

Աւա՛ղ, նրան չվիճակւեց տեսնելու այդ օրերը. չուտով վրա հասան աղէտի եւ հիասքափունեան նոր փորձունիւններ. անյաջող պատերազմ , անկախութեան փլուզում , բոլչեւիզմ , կիլիկիա , Պոլիս , Իզմիր , նոր գաղ եւ աւեր — խորտակւեց եւ Արմ էն Գարօի հոգին : 1923 . դարնան նա Թողեց Ամերիկան եւ հիւծւած ու մաշւած, կես-ողջ, կես-մեռած անցաւ Փարիզ, ապա Ժընեւ իր ընտանիքի մօտ։ Ով տեսել է այդ օրերին Արմէն Գարօին, կարող է վկայել, որ նրա սաշերն էր միայն մնացել. այնքա՛ն սաստիկ էր ստացած հարւածը։ Թէեւ հաւատը, քամու դէմ մաքառող ճրագի պէս, դեռ պլպլում էր նրա հոգում. նա երազում էր չուաով մեկնել Հայաստան եւ կեանքի վերջին մասը ապրել Մասսի Հովանու ներքեւ, բայց բախտը մինչեւ վերջ մնաց անողոք նրա վերաբերմամբ։ Լողանի դարհուրանքն էլ ճաչակելուց յետոյ, 1923 7. մարտ 27 ին, նա փչեց իր վերջին չունչը։ Եւ այժմ հանդչում է Ժընեւի դերեզմանատանը՝ մեր ժողովրդի պէս տարադիր ու հայրենաբաղձ:

II.

ԱՒԵՏԻՔ ՇԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆ

1918թ. Հոկա. 19ին, Թիֆլիսում, Թոջատապից վախճանւեց Աւետիր Շահիաթունեանը, հայ մտաւորականութեան ընտիր ներկայացուցիչներից մէկը, որ հետղհետէ սկսում էր աչքի ընկնել ոչ միայն հայ, այլ եւ համակովկասեան իրականութեան մէջ։ Շահխաթունեանի անդերադանցելի բնութագիրը դծւած է Նիկ. Աղբալեանի տաղանդաւոր գրչով, «Հորիզոն»ում, մահւանից անմիջապես յետոյ։ Կարծում ենք, որ երիտասարդ գիտնական-հրապարակագրի մահւան 15 ամեակը յիչելու լաւագոյն ձեւը կը լինի Ազբալեանի այն գնւած քի անատանունիւրն, ինբնով ընտը իբրոտենաիար Հբտեւեալ Հակիրճ տեղեկութիւնները։

Աւետիր Շահիանունեանը ծնւել էր 1883 . Իզդիրում, ուր նրա հայրը՝ Տիգրան Շահիսաթունեանը դաւառապետի պալտօն էր վարում : Հինդ տարեկան հասակում Թոքատապից բռնւելով՝ Աւեարթը ամբողջ կեանթում մնաց կուզ եւ առողջութեամբ ակար։

Շէն, ամէն բարիքով լի տուն էր ՇահիաԹունեանների տունը, ուր տիրոցը հայկական ողին էր։ Մանուկ Աւետիթը չրջապատշած էր ծնողական դուրդուրանքով։ Նա ստացաւ նախնական լաւ կրթութիւն։ 1904թ. մրցանակով աւարտեց Երեւանի գիմնազիան, ապա Մոսկւայի համալսարանի իրաւարանական բաժինը, որից յետոլ, նւիրւեց կրթական-Հանրային գործունկութեան։ Արդեն գիմնադիայում ու համարարանում Շահիսաթունեա-

նր ջերմ հետաքրքրութիւն ու հակում էր դոլդ տայիս դէպի հասարակական գործերը։ Մասնակցում էր աչակերտական եւ ուսանողական խմբերին, որոնց մէջ ղեկավար ղեր էր կատարում, աչխատակցում էր Թիֆլիսի մամուլին։ Վաղ պատանեկութիւնից անդամադրեկ էր Հ. 8. Դաչնակցութեան եւ որպէս գործօն լեդափոխական, 1910ին ձերբակալւեց Հ. Յ. Դայնակցութեան մեծ գործով եւ մի թանի ամիս լետոլ ազատ արձակւելով՝ անդաւ արտասանման, ուր մնաց երկու տարի։ Արտասանմանից վերադարձաւ Երեւան եւ կարճ ժամանակ փաստաբանութիւն անելուց լետոլ, ստանձնեց Երեւանի Թեմական եւ Գալիանեան դպրոցներում ருயயயாருட்டு முயுறால்:

Պատերազմի սկզբին, 1914ին, ՇահիսաԹունեանը փոխադրւեց Թիլֆիս, ուր չատ չուտով առաջնակարդ տեղ դրաւեց Հայկական եւ անդրկովկասեան գործերում. անդամ Հ. 8. Դ. Բիւրօի, խրմբագիր «Հորիդոն» եւ ռուսերէն «Մոլոտ» Թերթերի, Թիֆլիսի ջաղաջային խորհրդի անդամ , Սահմ . Ժողովի ու Կովկասեան Սէյմի պատգամաւոր, երկրագործական կոմիսարի օգնական, գործոն անդամ կուսակցական, աղդային, անդրկովկասևան Համադումարների, խորհրդաժողովների ու յանձնաժողվների, դասախօս, աշխատակից Հայերէն եւ ռուսերէն ԹերԹերի։

Բայց Աւ. Շահիսաթունեանի բուն կոչումը գիտնական հրապարակագրութիւնն էր։ Նա գերադանցապէս տեսական միտջ էր։ Անդրկովկասի եւ Հայ տնտեսական ազգագրական ու վարչական գործերի ծանօթութեան տեսակչաից նա գրեթե մրցակից չուներ։ Նրա գրչի տակից գուրս են եկել մի չարը, մինչեւ այսօր էլ իրենդ այժմէունիւնը չկորցրած, յօղւածներ։ Նրան է պատկանում ռուսերէն «Մնդրկովկասի Վարչական Բաժանումը» Թանգարժէթ աշխատութիւնը։ Վերջապես, նա է հեղինակն ու հիմնաւորոցը Մարրկովկասի դեմսուոյական, ապա աղդային-քաղաքական սահմնագծման ծրագիրների:

, Աւ. ՇահիաԹունեանը մեռաւ, կարելի է ասել, իր գիտնահան-Հասարակական գործունկունեան սկզբին, առանց իրեն փոխարինող Թողնելու։ Նրա տեղը մինչեւ այսօր էլ մնում է pmg:

ՆԻԿ. ԱՂԲԱԼԵԱՆ

Մի խոչոր գլուխ, որ հանգչում էր նեղ ու վախա ուսերի վրա, չեկախառն չագանակ մարեր՝ դռուդ ու հիւթեղ, որ հարիւ ամփոփոււմ էին գլիարկի տակ. ներահայեաց ու կայուն աչքեր ոսկրուտ ճակատի տակ, որոնց սջօղում էր ոսկեպատ ակնոցը. սառն ու չոր դիմագիծ, որ խոստանում էր սեղմ չրթունքից. բարուն ու մանը քայլ, լրագիրների մի կոյտ ձեռքին ու գրպանում, մի կարճ ձեռնափայտ Թեւիցը կախ, - նա անցնում էր ինքնամփոփ, փողոցի ժխորդին անհաղորդ եւ Թւում էր ոդեկան ուժերի չարժուն խտացում՝ պատկառանը աղդելով դիմացի մարդուն։

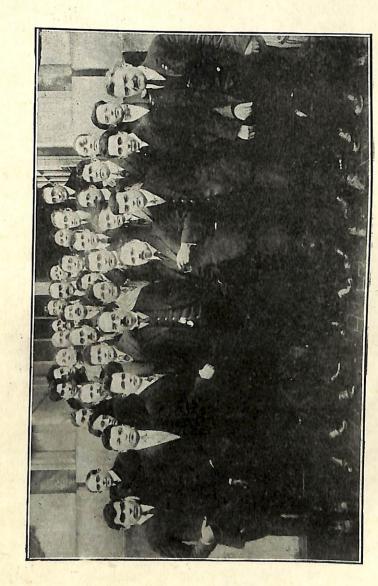
Բարոյական ու մտաւոր խոչոր ուժ կար ամբարւած այգ փոքրիկ մարմնի մէջ։ Լրջմիտ էր, խոհուն ու խելօք մտերիմների չրջանակից դուրս՝ անհաղորդ ու ղուսպ, մինչեւ իսկ անհրապոյր ու խիստ։ Նոյնն էր նաեւ մտերիմների հետ «պաչտօնական» ժա- մերին — ժողովներում — միչտ մտահոգ դրւած խնդրի յաջող ըննուժեամը, նեարդօրէն հոգածու իր մտքերի յաղժանակին եւ վիճարանուժեան արդիւնաւէտ կարդի հետամուտ։

Աշխատարճը վերջացաւ՝ թա մասրուց էր Հաջբլի վես հանրեր՝ ատուր էր արևի հայանի Հարարն, հանրանակաց բւ արևիատուր :

իր միտքը դաղափարների հետ դործ ունէր միայն, ինչպէս եւ իր դգացումը։ Իր դայրոյինը միչա պորնկում էր մաքերի, երբե՛ք անձի դէմ, եւ մինչդեռ հակառակորդի դադափարները հերբում էր իրնորուտ ու հատու՝ հոդին մնում էր իր մրցորդին մտերիմ։ Թչնամիներ չունէր եւ չէր կարող վաստակել։ Իր տարամտունիւնը չէր իջնում կրջերի եւ դործի աշխարհը, որ դարբնում է անհաչտ ոստիներ։ Գործնականի հակում նա չունէր։ Մաքերի եւ դդատունների ուղին չակելով՝ կարծում էր դործնականի արատները դարմանել։

Թանձրացեալը, ընթեացիկը նկատելու անկարող՝ կեանքը նրան պատկերանում էր իբը Հանրային ուժերի մրդարան, ուր կանգնած են իրար դէմ տարբեր գաղափարներ ու միտումներ։ Պարդելով մրցորդ դաղափարների եւ միտումների բնոյթն ու արժերը՝ նա կարծում էր, որ պարդել է կեանթի ընթադրը։ Snuմարանականը Թւում էր նրան իրառացի եւ անհետեւողականը՝ դատապարտելի եւ ժիստելի։ Գրամարտի ընթացրում նա ջանում էր Հակառակորդի դիրջին տիրանալ, սեղմելով նրան քայլ առ քայլ կուռ դատողութեանց աջցանով։ Մաջին տիրելով, դաղափարները հերթելով՝ նա համարում էր իր դատը չահած եւ Թչնամուն յադ-Թահարած ։ Կեանքի անբանաւոր (փռացիոնալ) ընթացքը անմատչելի եւ անհանդուրժելի էր նրան։ Նրա մաջի միջից դատողու-Թիւներն անցնում էին խիտ չարքով, գինւորների պես, տեղ չտալով ոչ մի պատկերի, ուստի իր ոճը անդարդ էր, մտալից ու ծանրընթաց եւ հագիւ ուրեջ ջերմանում էր դայրոյթից կամ մեղմանում հեղևանքից:

նրա միտքը գործում էր ընխացիկ կետնքի ժխորից վեր, Եր ձեւակերպել մի ինդիր, պարզաբանել մի գաղափար, սահմաձևացել էր մանկական եւ ընթերցողների մաջերը պարզելուն Հետաձևայի, ընկերների եւ ընթերցողների մաջերը պարզելուն Հետաձևա՝ նա միչտ մնաց ուսուցանող, ընտւ առաջնորդ։ Ուր պէտջ ձուտ՝ նա միչտ մնաց ուսուցանող, ընտւ առաջնորդ։ Ուր պէտջ ձեւակերպել մի ինդիր, պարզաբանել մի գաղափար, սահմանել մի կացութիւն, բանաձեւել մի վերաբերում — նա դառնում

այր և Դերարած 1917թ. Ամերիկայում՝ գաղափարակից ընկերների հետ)

էր անհրաժեչտ։ Դրանով նա հանդիսանում էր իր կուսակցութեան մտածումի թարդմանիչը, նրա ծրադրի մեկնիչը, նրա ընթացքը դծողը։ Այս տեսակէտով, իրրեւ հանրային դործիչ, նրա արժէքը դուղահեռ էր իր կուսակցութեան արժէքին, և որքան Դաչնակցութիւնը հայ ճակատադրի վարիչն է եղած, այնքան խառն է այդ դործում Ա. Շահիաթունեանի մատր։

Իր հետաքրքրութիւնը սահմանափակ էր, բայց լուրջ ու կոր։ Իր Административный передёл Закавказья — «Անդըրկովկատի Վարչական Վերաբաժանումը» դիրքը հմտալից մի աչկատանք է, չատ արժէքաւոր մեզ ու Կովկասի համար եւ անուչադիր չէր մնայ նաեւ ռուս հասարակութեան կողմից։ Գիրքը մատնանչում է մի հասուն խելը, որ կարող է խօսել չատ աւելի կիրթ եւ պատրաստի հասարակութեան, քան մեր Կովկասի մտա-

ւորական դասը։

Նա արդէն հեղինակութիւն էր կուսակցութեան մէջ տեսական խնդիրների ոլորտում եւ դառնում էր հեղինակութիւն նաեւ լայն հասարակութեան համար իրը Կովկասի հանդամանջներին հմուտ մի դիտուն։ Նոր միայն պիտի կարողանար խօսել տիրաբար ոչ միայն իր կուսակցութեան, այլ եւ իր ազգին, երբ մահը վերջ տւս իր կեանջին։ Չարջաչ պայմանները թոյլ չաւին նրան չահեցնել այն դիտութիւնը, փորձն ու հմտութիւնը, որ ձեռջ էր բերել ինջնուրոյն աչխատանջով, եւ Դաչնակցութիւնը գրկւեց առաջնակարդ մի ուժից, իսկ հայութիւնը՝ մի սրտացաւ ու հմուտ զաւակից։

Հայաստանի եւ Հայ ժողովրդի ապադան — այս էր նրա կենտրոնական մտահոգութիւնը. ներկան ըննում ու դատում էր այդ ապագայի նկատումով եւ այդ չափանիչով։ Մեր քաղաքական եւ հանրային չարժման իմաստր բանաձեւողներից մէկն էր նա, մեր հանրային կեանքի չաւղին մի ճրագ, որ հազիւ սկսել էր լոյս արձակել, երբ մահւան հոդմր հանդցրեց նրան։ Նրա մահից մի քարի օև աստ հետախող ին երեն, որուդ բերը. «Որև քաղաքական ինքնագիտակցութիւնը չարունակում է աձել. Ա. ՇաՀխաթունեանի գիրջը այդ գիտակցութեան զարդացման մի որոչ աստիճանն է ձեւակերպում եւ միաժամանակ ազգակ է դառնում նրա հետագայ դարգացման»։ Սրանով որոշւում է նրա տեղը մեր քաղաքական մաքի դարգացման պատմութեան մէջ։ Նա մի այիքն էր այն Հոսանքի, որ Մ. Նալրանդեանի օրերից Գ. Արծրունու եւ Բաֆֆու վրայով Դաչնակցութեան միջով հասնում է մեց։ Ու թեեւ Ա. Շահիաթունեանը չէ պատկանում գրականութեան, րայց մեր ջաղաքական մաքի պատմութեան մէջ նա իր չատ որո, ու պատւաւոր տեղն ունի։ Մահր չթեողեց որ նա դրաւոր ձեւակերպում տայ տանկապատկան Հայաստանի մասին, ինչպէս արել եր իր գրջով ռուսապատկան Հայաստանի վերարերմամբ, բայց նրա մաջերը որոչ էին եւ իր կուսակցութեան միջոցով չրջանառութեան մէջ են մեր կեանքում եւ ազղում են մեր ճակատագրի վրա։ Նրա հիմնական գաղափարները մարմին կառնեն մեր աչ«Հորիզոն», 27 հոկտ · 1918թ ·

III .

ՆԱՐ-ԴՈՍ

Ցուլիս 13ի առաւօտեան, վիրաբուժական ծանր գործողու-Թիւնի յեսող, սրտի կաժւածի հետեւանքով, Թիֆլիսում, վախձանւեց ժամանակակից ականաւոր հայ գրողներից մկկը՝ Նար-Դոսը։ Նա վաղւոց է տառապում էր Թոքերի բորբոջումկց։ Վեց ամիս առաջ բռնւել էր նաեւ պլեւրիտով, եւ Թոքերի ցաւը աւելի էր սրւել։ Մարմնի ՋերմուԹիւնը չարունակ մնում էր բարձր, սիրտը Թուլանում էր. հիւանդը աստիճանաբար հիւծւում, ջայջայւում էր։ Վերջերս աւելացաւ եւ Թարախոտ պլեւրիտը։ Գյաջ եղաւ դիմել գործողուԹեան։ Ցուլիս 12ին նա պարկեց դանակի տակ եւ այլեւս ոտքի չելաւ։

Նար-Դոսի իսկական անունը Միջայել Յովհաննիսեան էր։ Նա ծնւել էր 1867 թ. մարտ 7ին Թիֆլիսի հայարնակ Հաշյարար Թաղում ։ Մանր առեւարականի զաւակ էր, կրտսեր որդին ընտանիրում ։ Նախնական կրթութիւնը ստացել էր իրենց թաղի ծխական դարոցում, ապա աւարտել էր երկդասեան քաղաքային ուսումնարանը եւ որոչ ժամանակ սովորել Քութայիսի նահանդի Խոնիի ուսուցչական սեմինարիայում ։ 1884թ. մանում է Թիֆլիսի արհեստաւորաց դպրոցը, ուր մօտ երկու տարի սովորում է հեատալին բանաստեղծ Ալեքսանդր Ծատուրեանի հետ, եւ դուրս է դայիս առանց աւարտելու։ Երկու պատանիները մտերմանում ւ են իրար։ Երկուսն էլ արհեստից աւելի հետեւում են գրականութեան, կարդում ու գրում են։ Նար-Գոսի այս չրջանի գրական փորձերից մէկը (Թարզմանութիւն Լերմոնտովից) տպւում է «Աղբիւը» մանկական հանդեսում 1886 թելն. երկու ինքնուրոյն ոտանաւորներ լոյս են տեսնում Պետերբուրդի «Արաքս»ում , 1889 Fili: Դրանից առաջ, 1886 F., տպեում է նրա առաջին արձակը՝ «Ճչմարիտ Բարեկամ» պատմւածքը եւ այնուհետեւ Նար-Գոսը բոլորովին հրաժարւում է ոտանաւորից։

90ական Թւականների սկղրից Նար-Դոսը նւիրւում է լրագրրութեան՝ կապւելով Սպ. Սպանդարեանի «Նոր Դար» պահպանողական Թերթի հետ։ Յայտնի գրող Ստ. Ձօրեանը հետեւեալ ձեւով է ներկայացնում Նար-Դոսի «Նոր Դար»ի մէջ մանելը.— «Նար-Դոսն ինքը պատմում էր, որ դեռ պատանի՝ յափրչտակւած է եղել Գրիդոր Արծրունու, այսինքն, «Մչակ»ի դաղափարներով ու տակաւին 17 տարեկան իր «Ճչմարիտ Բարեկամ»
պատմւածքը տարել է Արծրունուն։ Սակայն, չարախներ անցնելուց յետոյ, ոչ միայն չեն տպել այդ դրւածքը, այլ եւ վերադարձրել են առանց կարդալու... Նար-Դոսն այդ պատմւածքը
տանում է հայկական երկրորդ օրախերթին՝ «Նոր Դար»ին։ Այստեղ երկու օրից յետոյ տպադրում են պատմւածքը եւ պատանի
հեղինակին խրախուսում ամենաջերմ խօսքերով, որի հետեւանքը
լինում է այն, որ նա չարունակում է աչխատակցել այդ Թերթին
եւ կապւել նրա հետ, սկդրում իրրեւ սրրադրիչ, յետոյ արդէն
ոճաբան-քարտուղար»։*) «Նոր Դար»ում էլ ստանում է Նար-Դոս
ծածկանունը։

«Նոր Դար»ում Նար-Դոսը մնաց տասը տարուց աւելի եւ այս տարիներին նա գրեց իր լաւագոյն վէպիկները՝ «Աննա Սարոյեան», «Տանտիրոջս Աղջիկը», ««Սպանւած Աղաւնին» եւ մի չարը պատմւած ըներ, որոնը բոլորն էլ լոյս տեսան «Նոր Դար»ում։

Ապա նա երկու-երեք տարի պաչտօնավարեց Աստ. Երիցեանի «Սուրգանդակ»ի խմբադրատանը, 1907-8ին քարտուղար եղաւ Նոր-Նախիջեւանի «Մեր Ձայնը» ԹերԹում, ի վերջոյ, անցաւ դաչնակցական ԹերԹերին՝ «Հորիզոն», «Աչխատաւոր» եւ այլն եւ երկար տարիներ պաչտօնավարեց նրանց մէջ իրրեւ ոճարան-Թարդմանիչ։ Այս չրջանում նա արտադրեց իր «Պայքար» եւ «Մագը» մեծ վէպերը։

Խորհրդայնացումից յետոյ, Նար-Գոսը պահւեց որպես լրագրական սրբագրիչ եւ Թեեւ «ժողովրդական գրող»ի տիտղոսը
ստացաւ, բայց նիւթապես մնաց խիստ աննախանձելի վիճակում։
Օրւայ հացի խնդիրը նրան ժամանակ ու տրամադրութիւն չէր
Թողնում լրջօրեն զբաղւելու գրական ստեղծադործութեամբ։ «ԹերԹի ամենօրեայ սրբադրութիւնն անչափ յողնեցնում է ինձ եւ
աղատ ու հանդիստ ժամանակ չեմ դանում», դանդատում էր նա
1928Թ. սեպտ. 15ին Ստ. Ձօրեանին դրած նամակում։ Նոյն վիհակում էլ մնաց մինչեւ մահ։ Նա չատ դժւարութեամբ համա-

Խորհրդային չրջանում Նար-Դոսը աչքառու բաներ չուեց. Երեւանում լոյս տեսաւ նրա «Մեր Թազը»՝ հին, բայց վերա- մչակւած պատմւած քների հատորը։ Թիֆլիսի «Լուսաբաց» Ժողո- վածուում տպւեցին հատւածներ նրա ծրագրած մեծ վէսլից։ Այս վէպը նրան չատ էր դրադեցնում։ «Նոր վէպիս ծրագիրը ընդար- ձակ է — գրում է նա Ստ. Ձօրեանին 1928ին — պատերազմի չրջանը, փետրւարը, հոկտեմ բերը եւ այդ ամրողջ կատակլիզմի հետեւան քները — վախենում եմ տակից չկարողանամ դուրս դայ»։

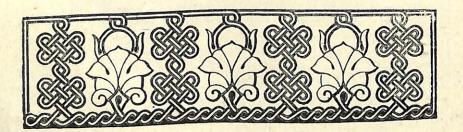
Եւ, իսկապէս, դուրս չեկաւ։ Անչուչտ, պատճառը միայն յողնունիւնը կամ՝ հիւանդունիւնը չէր. Նար-Դոսը իր ամբողջ

^{*) «}Գր. Թերթ», 31 յուլ., 1933:

արժ է քներով ։

Հոդեկան կառուցւած քով Հին չրջանի մարդ էր, ազատ նախաձեռնութեան սովոր՝ չեչտւած անհատականութիւն, ինչպէ՞ս կարող էր ստեղծադործել բանտային պայմաններում։

Բնաւորութեամբ Նար-Դոսը յուակեաց, վերին աստիճանի Համեստ , Հասարակական Ժխոր , իր անձի չուրջը խօսը ու դրոյց չսիրող մարդ էր։ Նկարագրի այս գիծն էր պատճառ, որոշ չափով , որ նա միչա էլ մնաց սաւերի տակ։ Մինչ նրանից չատ անտաղանդ գրողներ իրենց չուրջ աղմուկ էին հանում, Նար-Դոսը, կարծես ամաչում, ներողութիւն էր խնդրում իր գրւածըների Համար, այն ինչ գրական-գեղարշեստական տեսակէտից նրա հետ թչերը կարող էին մրցել։ Նար-Դոսը մեր առաջնակարդ արձակագիրներից մէկն է, Հայ իրապաչտ, մարդկային դրականութեան ամենափայլուն ներկայացուցիչը։ Նրա գրւածըների նիւթ է կաղմում Հայ Հասարակ դասերի և մտաւորականութեան կեանթը։ Իր Հակումներով ու Համակրանըներով նա խոնարՀների, ճնչւածների, անիրաււածների կողմն է։ Բայց եւ այնպէս միտումը չէ նրա երկերում իշխողը, այլ արւեստի մտահոդութիւնը։ Նա կամօթն Աստծոլ արշեստագէտ էր․ ջաղաջական-ընկերային խնոփըներին անմասնակից էր կեանքում , իսկ իր ստեղծադործութիւնների մէջ առնում էր սոսկ որպէս միջավայր։ Նրա ուչադրութեան հիմնահան առարկան մարդն էր, մարդկային ապրումները։ Եւ որպէս այդպիսին, նա կապրի մեր գրականութեան ընծայած մնայուն

Հին ԹՈՒՂԹԵՐ

. ՀԱՅՐԻԿԻ ՆԱՄԱԿԸ ԽՈՐԷՆ ԽՐԻՄԵԱՆԻՆ*)

Սիրելի Խորէն.

Ձեր երկու նամակէն ի դատ դեռ այլեւս ուրիչ նամակ չստացայ ձեզմէ. անչուշտ դրած էջ, եւ նամակներդ կը Թափառին ի ճանապարձ։ Ո՛ձ, որչափ հեռացանջ իրարմէ, Լոնտոնից ի Վան եւ Վանից ի Լոնտոն ո՛րչափ դժւարին է խօսել իրարու հետ։ Մենջ մեր պաշտօնը որչափ կարելի էր աւարտեցինջ Անդլիոյ մէջ. վախսունչն աւելի, լորտ, մարջիղ, դուջս եւ բարլամենթի նշանաւոր անդամներէն մարդիկ տեսանջ. Հայոց խնդիրը ներկայացուցինջ իրենց. մեծ մասն զմեղ յոյսերով եւ խոստումներով ջաջալերեց։ Բայց մեր խնդիրը պսակող դոնֆերանսն է, որ պիտի լինի այս օրերս եւ չդիտենջ Թէ ո՞ւր պիտի լինի։

Այս որոշումն երբ յայանի լինի, Արծւայ պէս պիտի հասնինք հոն․ «զի ուր իցէ դէլն անդր ժողովեսցին արծւիք»։ Տեսցուք այդ մեծ, հղօր դիչակերները Հայոց արծւոյն համար կտոր մի մսիկ պիտի Թողո՞ւն։ Անցեալ օրը Լոնտոնի կենդանարանական պարտեղը դնացինք եւ պատահեցանք այն ժամուն, երբ առիւծներու եւ վադրերու կերակուրի ժամանակն էր։ Գաղանաց մատակարար՝ ձեռքի կառքով միս բարձած բերաւ վանդակներու առաջը․ հոն մարդ կը դարհուրէր դաղանաց մոնչիւնէն։

Մի վանդակի մէջ երկու վադր կային, յորոց մին առաւել մեծ եւ կատալի էր. երը մատակարար երկանի չիչով սորա բաժինը տւաւ երեք օխանոց կտոր մի միսը, դազանն այս միսն կատաղաբար ժանիջներով առաւ, եւ նստաւ վանդակի դիմաց, սկսեց մոմռալով միսն ուտել. երը միւս ընկերին եւս բաժին պիտի տրւէր, սոսկալի կերպով կը կատաղէր մեծ դազան, այնպէս որ մատակարարն չի կրցաւ միւսին բաժին տալը. եւ այդ խեղձ փուրն դարին արև դետէր

^{*) «}Հին թուղթեր» ընդՀանուր վերնադրի տակ «ՎԷմ»ը պիտի ունենայ յատուկ բաժին, ուր, առանց ժամանակագրական կարգի, պիտի ամփոփւին Հին վաւերաթղթեր, նամակներ, գրական կտորներ, գանազան անցջերի վերաբերւող տեղեկադրեր, դիւանական թղթեր եւ այլն, որոնց Հրապարակումը որեւէ չափով կարող է նպաստել Հայ անցեալի պատմական եւ մչակութային երեւոյթների լուսարանութեան։

թեր կր չարժէր։ Հետաջրջիր լինելով հարցուցի մատակարարի՝ մի թէ այդ դազանը ջաղցած պիտի մնայ. ո՛չ, ասաց, պէտը է յառաջ իւր կատացի եւ Հզօր ընկերը կչտանայ ցյաց. եւ երբ իւր սաստիկ կատաղութենկն զիջանի, ապա միւս ընկերի բաժինը կուտանը։ Վարագայ Արծիւր իւր սուր աչքով դիտեց այս տեսարանը, որ մի ճիչա եւ իրական պատկեր էր արեւելեան խնդրոյն։ Ո՛Հ, ես ինջնին մաախորհ լինելով ասացի. «Այս ջադաջակիրԹ աչխարհիս մեծ մարդադէլներ... պիտի ուտեն Թուրքաստանի մեծ հառը միսերը. գրկեալ Հայուն գէ թ կտորիկ մի ոսկոր պիտի թոոս ւն. սորա Համար կարդարանայ խորագէտ Պիզմարջին խօսջը. «Թէ այս աշխարհիս վրա իրաւունքը հղօրինն է»:

Միրելի խորէն, ասա մաերիմներուդ Թող աղօթեն, որ Հայոց

արծիւը իւր բաժինը առնի եւ դրկեալ չի դառնալ։

U.go Jupup

Հայրիկ

Մայիս 16-28-(1878) h Inlimnli.

ՇԱՀԱՆ ԶՐՊԵՏԻ ԱՆՏԻՊ ՆԱՄԱԿԸ ՂՈՒԿԱՍ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻՆ

Երիդս երանեալ եւ Արժանաժառանդ Յաջորդի Աթոռոլ Սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիդորի Լուսաւորչի, ինքնադլուխ Հովուապետի եւ Կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց, պատրիարջին Վաղարչապատու, եւ Հորդ մերոյ Հոգեւորի Տեառն ՂՈՒԿԱՍՈՒ, կամ նորին յաջորդի, ողջոյն, համրոյր եւ խոնարհութիւն ամենայն հպատակութեամբ նուրբէ։

Աննահանջելի պարտ իմն է ապարեն անձինս սեպհականի՝ ծառայել ըստ իմովսանն կարողութեան, ի պարծանս երկնակառոյց Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի, եւ յօգուտ տանս Ասբանագեան ։

Ես խոնարգագոյն ծառայ եւ Հպատակ Հոգեւոր բարձրութեանդ, Ցակոր Ջրապետեան՝ ծնունդ Եղեսիոյ, հասակաւ երեսնամեայ, եւ անարժան Աբեղայ, որ երբեմն աչակերտեցայ Պօղոսի վարդապետի Բաղիչեցւոյ՝ որ Առաջնորդ էր ի հայրենին իմ , ընդ որ չուեցի նախ յերուսաղէն, ապա ի Հռովն, ուր բաժանեալ ին ի նմանէ՝ կացի ի զանազան ջաղաքս Իտալիոյ, վարժելով իմ ի գիտութիւն Եւրոպական լեզուաց, յուսումնականութիւնս եւ յայլ ներջին եւ արտաջին մակացութիւնս։ Հուսկ յետոյ հրաւիրեայ գոլով իմ ի Գադիական Տէրութենեն եկի ի մայրաքաղաք նորուն ի Լուդետիա, այն է Փարէզ, ուր ի վելաասան ամսոց Հետէ՝ կարգետլ եղէ ի նոյն Տէրութենէն դպիր լեզուի եւ բանասիրութեանց Հայոցս, եւ Թարգման արջունական յիրս քաղաքական։

Յրնթացս այս ամենայն անցից անցելոց ընդ կենօքս՝ մինչեւ ցայսօր ժամանակի, Հարկաւոր իմն վարկեմ յայտ առնել Հոգեւոր Տէրութեանդ, թէ՝ դշնադանդութիւն խորին սրտի, եւ դենթարկումն կամաց եւ մտաց՝ առ Սուրբ Աքեոռն Էջմիածնի՝ զոր ընկալայ ի ծննդեն է անտի, միչտ անարատ պահեցի եւ պահեմ չնոր-

Sogu Pohumnuh:

Թէպէտ եւ ի բաղում ժամանակաց Հետէ ցանկայի՝ առաջի դնել Հոգեւոր Տէրւթեանդ զսոյն զայս ուխտ սրտիս; բայց ընդ չունել իմ գայլ իմն առիթ՝ չիշխէի գրել համարձակել. բայց այժմ ի դալ դիպուածոյ՝ այն է դղերն կամ ժողովն Գաղզիոյ՝ <u> գ</u>թղթակցութիւն եւ զեղբայրական միութիւն եւ բարեկամութիւն ունել կամելով ընդ վեհութեանդ, աղաչեաց եւ յանձնեաց ինձ ամենայն թաղձանօբ գրել դրադում բանս ի դիմաց իւր առ Հոգեւոր բարձրութիւնդ։ Սակայն յառաջ քան դպարդաբանել իմ գայսմանէ՝ ցանկամ զգոյզն ինչ բանս վիպասանական գԳաղդիոյ եւ դևորուն Եկեղեցւոլ, առաջի կարդել առ ամբողջ ըմբռնումն առարկային :-

Ցայտ լիցի Հոդեւոր Տէրութեան ջում, թէ նախնի եկեղեդական կրթութիւնը Գաղդիոլ, նոյնպես եւ բաղաբական օրենը, թէ՝ վասն կիրառութեան ինընա**Հնար եւ բռնակալական իչխան**ու-Թեանց Պապից Հռոմայ եւ Թադաւորաց, եւ ԹԷ՛ վասն անրարեխառնութեան եւ անՀոգութեան ոմանց եկեղեցականաց, սակաւ առ սակաւ խանգարեայը էին գրեթե ըստ բոլորին. ուստի եկեղեցական եւ Թագաւորական անկարգութիւնը ի չափազանց ծայրն Հասեալ էին արդէն . այնթան՝ մինչ դի ժողովուրդն չկարէր եւ եւս

44841:

վասն որոյ՝ յարեաւ անուանի վէպն կամ խռովութիւն Գաոդիական՝ յանի Տետոն 1789, ի կողմանէ ժողովրդեան, ընդդէմ բրբոբմարար բւ ճամաճարար ժերաւսնան, արիանժատիր բւ տաօրինսուոր վարողացն։ Իրր բոլոր բնակիչը Գաղղիական աէրութեան ի համակամ կարծիս միարանեալ՝ խնդրեր ի թագաւորեն, ի խմբէ ազնուաց եւ ի յառաջակայէն եկեղեցական դասու, դրարճումն անկարգութեանց, եւ զվերանորողումն վաղընջական բարեկարդու Թեանց ։

Ուսաի իմաստունը եւ ծերք խոճականը, դահալ ի Թիւս իւրաջանչիւր դասուց Գաղզիական Երւստի (?), ի ժողով դումարբալ յոնժոնբնիր րախ ժեմբնը, աս վանին նոա վբնոնժնբան իանգաց եւ կրթութեանց Հաստատելոց ի սրբոց Առաջելոց, ժողովոց եւ Հարց. եւ ապա գխագաւորն իւրեանց՝ առ կառավարել ըստ Աստաուծադիր ընական եւ մարդկային իրաւացի օրինաց:

Բայց սութա ո՛չ միայն չհաւանեցան այսց ամենայն բանաւոր եւ արդար խորհրդոց, այլ եւ ի բարկունիւն եւ ի վրէժ չարժեայջ ընդորեն ժողովրդեանն, ոմանը ի նոցանե ելին յարտաքս Գադդիոյ եւ լաթուցին զօտար Տէրութիւնս՝ հակառակ սեպհական արդի իւրեանց. իսկ այլը մնալով ի միջի նորուն՝ կեղծելով դանձինս եւ արտանիս իւրեանց յարտաքուստ, Հնարէին ղկերպ կերպ միջոցս կարտարար՝ առ ի վրդովել եւ դաւաձանել դժողովուրդն. բայց մինչ սա՝ տեղեկացաւ ամենից, եկն բարկութիւն Աստուածային կարտարար՝ որոց դթիւ մեղաց արդէն լցեալ էր. ուստի արտարարաց, վրէժառութեանց, կոարտուծոց եւ սպանութեանց։

ի սակի այսպիսի մաՀուամը պատուՀասելոց գտաւ եւ Թագաւորն Գաղղիոյ. ժողովուրդն ապա բարձրացեալ գոլով ի մէջ
այնչափ անտանելի վրդովմանց, եւ զփորձն բերիական դիւրափոխ
լինելոյ միապետական կառավարութեան իւրոյ յարդարութենէ
յանիրաւութիւն առեալ ունելով, ի գործ ետ զամենայն զօրութիւն
իւր եւ զհաննար*), յաղթեաց ամենայն ներջին եւ արտաջին խոչընդոտաց, եւ Հաստատեաց զՀասարակապետական տէրութիւն,
ենթարկելով օրինաց եւ պարաւանդեալ՝ առ կառավարել ըստ նու
ցունց պատգամաց։ Եւ արդէն ութն ամջ են՝ յորմէ հետէ ի ձեռն
սոյն տեսակ կառավարութեան վարի Գաղղիական լայնածաւալ
տէրութիւն, որ ունի աւելի ջան դերեջ հաղար եւ ղերկու հարիւր
աւնի աւելի ջան դհարիւր բիւրս բնակչաց։

ի բաց Թողեալ իմ առ այժմս զայս ամենայն բան վերա. -

Եկեղեցականը Գաղդիոյ՝ այսինըն այնոքիկ՝ որը սիրէին եւ ցանկային բարեկարգութեանց, զկնի հաստատութեան Հասարակապետութեան ի ժողով գումարեցան ի քաղաքն Լուդետիա, ի Մայր եկեղեցին Աստուածածնայ։ Սոյն ժողով սկսեալ յամի Տեսուն 1797ին, եւ ի 15էն Օգոստոսի աւուր վերափոխման կուսին՝ տեւեաց մինչ ի 12 Նոյեմբերի այնը տարւոլ, որ եւ բաղկացեալ ի բազում եպիսկոպոսաց եւ քահանայից։ Ժողովս այս՝ գրեաց յայնժամ զգանագան նամակս առ Պապն առ ի ծանուցանել եւ խնդրել գՀաւանութիւն նորուն եւս. որովհետեւ նպատակ ժողովոյն էր չինութիւն եկեղեցւոյ եւ օգուան Հաւատացելաց. բայց այս ամենայն բանք ո՛չ գոլով նպաստաւորը առ տարածումն ին ընահնար եւ իւրապահանջ հեղինակութեան Հուսնալ, եւ ոչ առ չահ եւ օգուտ իւր եւ համակցաց իւրոց, վասն որոյ սկսան սոբա բաց լայլ ազգի ազգի զրպարտանաց, Հերձուածողս կոչել զեկեդեցին Գաղդիոյ՝ ըստ օրինակի դոր արարին անիրաւապէս Ազգին մերոյ լուսաւորչադաւանի եւ եւս : Եւ այս ինչ լուր անհիմն եւ անստոյգ տարածեայ եղեւ մինչեւ առ ազգս օտարս եւ Հեռաւորս. բայց որ սիրէ գնչմարտութիւն եւ դատէ աննախանձ սրտիւ, չկարէ զայսպիսի ստորոդութիւնս առագրել եկեղեցւոյն Գաղդիոյ, որոյ գաւանութիւն հիմնեալ է ի վերալ Աւետարանական եւ Առաջելական բանից, եւ Համաձայն վարդապետութեանց նախնի սուրբ dagadag be Zupg:

Ժողովս այս՝ յետ կարգելոյ ղրարեկարգութիւնս ի ձեռն բաղում կանոնաց առ կառավարումն եկեղեցւոյն իւրոյ, գրետց առ զանազան աղգս եւ եկեղեցիս առ ի առնել զեղբայրական միու— Թիւնս, եւ ցանկայ դի ամենայն աղգջ՝ ի ծագաց արեւու մինչեւ ի մուտս, միոյն Քրիստոսի երկրպագուջ, միաբանութիւն կալցին ընդ միմեանս եւ ամենայն Հովուապետջ անկախջ ի միմեանց եւ միաբան ընդ իրեարս՝ Հովուեսցին ըստ տարաղու նախնի եկեղե— ցեացն Ասիոյ, Ափրիկոյ եւ Եւրոպիոյ, ղսեպՀական Հօտս յանձ—նեալս ինջեանց Հաւասար իչխանութեամբ՝ ի միեւնոյն ծայրագոյն Հովուապետէն Քրիստոսէ:

Ուստի եւ մին յեպիսկոպոսաց ժողովոյն՝ այն է Հէնրիկոս Կրէկուար եպիսկոպոս Պլուա քաղաքին Գաղիոյ*), ծանօթացետը ընդ իս՝ յայտնեաց զցանկացետին նպատակ ժողովոյն, եւ ինորեաց յինէն՝ դրել ի դիմաց նորուն առ Հոգեւոր Տէրութիւնդ, առ ի ատոջարկել Բարձրութեանդ զդիտաւորութիւն դեղբայրական հաղորդակցութիւնն ունելոյ, եւ առ ի դիտել դտրամադրու-

թիւն Հոգեւոր Հօրդ:

ի գանագան նուագո՝ գերկաը խօսակցութիւնս կալայ ընդ սոյն եպիսկոպոսի ի վերայ այսց իրաց, յորս զարժանիսն յիչատակաց՝ ամենայն գովութեամբ խօսեցայ գԱրժանաժառանգ Յաջորդաց Սրբոլ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի. նոյնպես եւ դացնիւ Արգէն մերմէ Հայկացնեայցս ըստ պարտին եւ ըստ պատչանին. եւ ցուցանելով եւս Թէ՝ սեպհական բարք է ազդին մերում ունել գոէր, գիսադադութիւն եւ գմիաբանութիւն ընդ ամենայն ազինս, մանաւանդ բնդ Գաղդիացիս, ընդ որս ի սկզբանէ Մետասաներորդ դարուն մինչ ի վախճան Չորեջտասաներորդին՝ կայաք զազգի ազգի առնչութիւնս, որպէս եւ պատմութիւնը վկալեն, որպես եւ տապան վերջին Թադաւորին մերոյ Լեւոնի վեցերորդի՝ փախչելոյ ի ծոց Գարդիոյ, Հանդուցելոյ ի Լուտետիա, եւ Թաղելոյ յեկեղեցին Կելեստինեանց յամի Տեառն 1393ին, մինչեւ ցայսօր ժամանակի կենդանի վկայութեամբ ցուցանէ թէ մեծ էր առնչութիւն մեր՝ դոր ունկաբ ընդ Գաղդիոյ առ այնոսիկ ժամանակս ։

Հուսկ յետոյ պատուհասը ի պատիժ մեզաց ի վերայ մեր դալով, եւ լինելով ենթարկեալը լծոց անհաւատից, դոլով աչխարհ մեր Հայաստան կարի հեռացեալ ի Գազգիոյ, եւ չունենալով մեր եւ եւս զերթեւեկութիւն սեպհական նաւարկութեանց, եւ յայլ դանազան տեսակ արդելմանց սակս՝ չեղեւ կարելի յարատեւել դերթեւեկութիւն միարանական հաստատեալ ի մէջ մեր։

բայց այսու ամենայնիւ՝ արժանաժառանգ **Յա**ջորդը Սրբոյ

^{*)} Այսպես է այս ստորադծւած նախադասութիւնը բնադրին մէջ։

^{*)} Անթի կրէկուտը Պլուտյի հպիսկոպոս (1750—1830) ֆրանսական մեծ յեղափոխութեան չրչանի ականաւոր հոդեւորականներէն մէկը, որ անցնելով ժողովրդի եւ յեղափոխութեան կողմը՝ ընդդէմ արջայի եւ արջայականներու՝ աչջի դարնող դեր կատարեց իրրեւ բարձրադոյն ժողովներու եւ դիտական կա- ճառներու անդամ։ ԵՄԲ.

Հօրն մերոյ Գրիգոր Լուսաւորչի, դանկալով միչտ ըստ պատուիրանի Տետոն՝ անչէն սիրով լինել ընդ ամենիսին, եւ ըստ որում գլուխ եւ հաստատութիւն ամենայն սիրոլ կայանայ ի հոդեւոր իրս, եւ ի համակերպութիւն կարծեաց, վասն որոյ Սրբազան կա-*Թուղիկոսունը մեր սուրը ԱԹոռոյն իչմիածնայ՝ գրեցին ի դանա*դան հուագս առ Սրբադան Պապս Հռօմալ, իբր առ գլուին բոլոր Եւրոպական Եկեղեցւոլ, յորմե հաղորդիլ ունին եւ կալնուլ դօրինակ սիրոլ եւ միարանութեան՝ անդամը ջրիստոնեայ մարմնոյ Արեւմահան եկեղեցող, բայց Հուոն որոնէր եւ ջանայր յաւէտ զաէրութիւն եւ դիչխանութիւն իւր տարածել ամենայն հանդամանօր ի վերայ ազգաց, եւ գուն գործէր մասնաւորապէս՝ առ ի յարուցանել գհօտ ազգին մերոլ՝ ընդդէմ սեպհական եւ օրինաւոր Հովուապետի իւրոլ, եւ յափչտական իմն կերպիւ Հնադանդեցուցանել ինջեան՝ ջան Թէ դալոպիսի միաբանութիւնս առնել ըստ Աւետաթանական հրամանի, վասն որոյ ցանկալին այն բան չեղեւ երբեջ ի վախճան հասեալ։

Եպիսկոպոս այս՝ Թէպէտ եւ տեղեակ է ըստ մասին այսց եւ այլ բաղում բանից, դոր խօսեցալ ընդ նմալ, բայց կամէր լիովին վերահասու լինել պատճառաց բաժանման մերոլ լԵկեղեցւոյն Հուսմայ, եւ ծանօթանալ լատկութեանց եւ բարուց Հայոցս այսր ժամանակի :

Վերջապէս գկնի այսոցիկ բանից, այն Կրէկուար եպիսկոպոսն ի դիմաց ժողովոյն յանձնելով յանձնեաց ինձ դրել բարձրութեանը, նախ թե՝ կամեր գլատուկ նամակս (գրել) Հոդեւոր բարձրութեանդ, բայց ոչ համարձակեցաւ, վասն որոյ կամի նախապես իմանալ եթե այս ինչ Հաճելի Թուելոց իցէ Մեծութեանդ ։ Երկրորդ՝ ենէ ցանկայ ամենայն սերա սրաիւ ունել դնդնակցու-Թիւն եւ դրարեկամութիւն ընդ սուրբ Աթոռոյդ, դայսմանէ եւս կանի իմանալ զՀանութիւն Մեծութեանը։ Երրորդ՝ եթէ գծառալութիւն ինչ հրամայել ունիս, ի նչան սիրոյն իւրոլ առ Ազգն ժեր՝ ամենայն բաղձանօք կատարել ունի։ Չորրորդ՝ ետ դօրինակ Քի ի դործող Գադդիական ժողովոյն Հանդերձ կնթաւ իւրով, առ ի шпшры шп ипера ИДппп, եւ ищину швышты Дипошвор щиտասխանւոյն այսց աժենայն բանից ։

Ապարեն խորին իմաստունիւն Հոգեւոր Տերունեանդ բաջ ճանաչէ թէ՝ առնչութիւն Ձեր եւ թղթակցութիւն կամ բարեկամութիւն, կարէ օգուտ ազգին մեր լինել. գի լայնժամ (կարէ) այգն մեր ունել ղեկեցեցիս , ապարանս , եւ դպրոցս ի մէջ ալսմիկ Տէրութեան, եւ դամենայնն ենթարկելով ընդ Հնադանդութեամբ եւ իչխանութեամբ Սրբոլ Աթոռոյն Էջմիածնայ։ Նաեւ Հոդեւոր Տերութիւնդ կարես Հաստատել տայ զեկամուտս այսոցիկ տեղեայ ի Հայ վաճառականաց, որը դան ի Գաղդիա վասն առեւարու-[ժետև : Դարձեալ թուղթը, թանաբը, եւ վարձը աչխատողաց ի ապարանս՝ սակաւադինը լոլժ, ի կաղմել Ձեզ ապել տալ աստ ղՀայկական գրեանս եւ վաճառել աստ եւ ի Հայաստան, ո՛չ միայն

պարծանը մեծ լինի Սրբոյ Անոռոյն, այլ եւ գմեծամեծ չահա րերէ նմա:

Չայս ինչ եւս գիտել արժան է Հոգեւոր բարձրութեան Քում , թե այժմեան կառավարութիւն Գաղդիոլ, չէ որպես գհին կառավարութիւն. եւ ո՛չ որպես գայն՝ որ ի Հռոմ, ի Վենետիկ եւ լայլ տեղիս, ուր չգոյ ազատունքիւն տպել, ուսուցանել, ունել գեկե դեցիս, եւայլն, ըստ լուսաւորչադաւան Հաւատոյն մերոլ։ Բաց յայսոցիկ իրաց, Գաղզիա՝ որ յոյժ սիրէ դադգն մեր Հայոց, եւ թայ ճանաչէ ղսեպեական բարս նորա, գուցէ ընդ մերձենայն բանակին իւրոյ (որ այժմ յաչխարհ Եգիպտացւոց եւ Ասորւոց) դէար Կիլիկիա, ի փոքր եւ ի մեծ Հայաստան, յայնժամ Գաղդիա աւելի Հայոցս լինի նպաստամատոյց, եւայլն, քան թէ այլոց ազդաց Արեւելեայց ։

Պարտ իմն դոլով անձինս Հպատակելոյ Սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնայ՝ ծանուցանել դամենայն ամենայն հանդամանօք, հարկաւոր համարիմ մասնաւոր իմն յիչատկօք խօսիլ զվերոյգրեալ Հենրիկոս Կրէկուար Եպիսկոպոսէ, որ է քաջ Հմուտ ներքին եւ արտաջին գիտութեանց, օրէնսդրական եւ քաղաքական իրաց։ Սա աշխատի անդադար ի չինութիւն եկեղեցւոյ եւ յօգուտ ազգին իւրոյ՝ որպես Եպիսկոպոս վասն իւրոյ թենի, որպես հայր ժոդովոյն՝ վասն եկեղեցւոյ ի հասարակի, եւ որպէս անդամ օրէնսդրութեան եւ Գաղղիական Համալսարանի՝ վասն բարեկարգ կառավարունեան եւ ծաղկեցուցման դիտունեանց եւ արուեստիչ ։

Մասնաւոր սէր եւ Հակումն սորա առ ազգո մեր Հայոց՝ մեծ է յոյժ արդարեւ. Թղթակցութիւն Հոգեւոր Բարձրութեանդ ընդ ոմա, զոչ սակաւ օգուտս բերել կարէ Սրբոյ ԱԹոռոյն Էջմիածնայ։ Ծանուցանել պատչան համարիմ Հողեւոր Բարձրութեանդ՝ թե աժենայն զգուչութեամբ եւ ապահով միջոցաւ առաջեմ գնամակս դայս, եւ պարունակեալն նորուն՝ ըստ ամենայնի գաղեալ մնայոց 5 ի սրաի իմում :

ԵԹԷ բարերջանիկ արամադրութիւն կամաց Մեծութեան Քում կամի եւ ամենայն մանրամասնութեամը տեղեկանալ վարդապետութեան Գաղդիական եկեղեցւոյ, որ այժմ չէ ընդ իչխանու Թեամբ Պապից, Հպատակեալս Սրբոյ Աթոռոյդ թարգմանեա։ գվարդապետունիւն նոցին ի մեր լեզու, եւ զմերն ի նոցայն, եւ դաժենայն եղից առաջի խորին իմաստութեանը։ Եւ ամենայն խոնարհութեամը խնդրեմ աղաչելով, հրամայել անարժան ծառայիդ դամենայն ծառայութիւնս առ յինկն կարելիս։

Ցաւարտ բանիցս ամենից `խնդրեմ գներումն ի ներողամտութենկ Հայրութեանը, եւ խոնարհեալ առ սուրբ զարչապարը, Հայցեմ եւ սպասեմ ամենայն Թախանձանօք դսուրը եւ ղԱռաբե

A.R.A.R.@

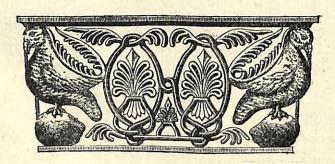
լական օրհնուներւն Սրբոյ Անոռոյն Հօրն մերոյ Գրիդորի Լուսա-Lapsh:

Մնամ Ամենաերջանիկ Տեառնդ Հոդեւորի խոնարգագոյն ծառայ ՑԱԿՈՎԲ ՋՐՊԵՏԵԱՆ Ի ՏԱՆԷ ՇԱՀԱՆԵԱՆՑ

Գրեցաւ ի Լուտետիա Ցամի Տեառն 1800 եւ Յունվարի 28ին։

Ուղեւորութիւն նամակաց առ իս՝ է ըստ այսմ օրինակի.ի Փարէզ, ի Գրջարանն Աղգին Գաղղիոյ, եւ ի ձեռս Յակովբայ Ջրպետեան, վարժապետ Հայկազեան լեզուի։ Իսկ Գաղզիացի լեզուաւ այսպէս... (կը պակսի ֆրանսերէն Հասցէն)։

Նամակը այսպիսի վերագրաւ, Հանդերձ երկատեսակ բարբառօբ գրեալը եւ յանձնեալ առ դեսպանն Պրուսիոյ եւ կամ Դանիոլ որ ի Կոստանանուպօլիս, ամենայն ապաՀովութեամբ Հասանել ունին աստ առ իս։

ԿԵԱՆՔ ԵՒ ՄՇԱԿՈՑԹ

ՀԵԹՈՒՄ ՊԱՏՄԻՉ ԵՒ ՉԻՆԱԿԱՆ ՆԿԱՐՉՈՒԹԻՒՆԸ

Չինական նկարչութեան ցուցահանդէսին առթիւ, որ տեղի ունեցաւ անցեայ մայիս եւ յունիս ամիսներուն Փարիզի մէջ, պ. Բօլ Վալերի կը գրէ. «Երկար ատեն, Եւրոպա չինական արւեստր նըկատեց իբր լոկ հետաքրքրական բան տարօրինակ յղացմանց արդիւնք հրէշութիւն մը, առաւել կամ նուազ հնարամիտ եւ բազմախնամ։ Հետագային, անոր մեջ գտաւ մեծագոյն ոճի յատկութիւններ։ Մեր օրերուն, այս արւեստը կը գնահատւի իրը հաւասար ամենէն բարձր արւեստներուն եւ ընդհանրապէս կընդունւի թէ նորա_ գոյն եւ ամենայանդուգն բանաստեղծութիւնը կը միացնէ ամենէն գիտնա_ կան թեքնիքին տրամադրած միջոցնեpnili»:

Չինական արւեստին եւրոպական գնահատութեան յաջորդական փուլերուն այս թւումը, իր առաջին մասին մէջ, բոլորովին համապատասխան չէ սակայն իրականութեան։

անօթները մեծաքանակ կը ներածուէին գիտութեան մէջ կարհամարհեն միւս իսլամական աշխարհին մայրաքաղաք_ բոլոր ազգերը։ Կըսեն թէ միայն իրենք միջոցով, ազդեցին Եւրոպայի վրա։ (բնագիրներէն ոմանց մէջ՝ լատինները) թիւնները։ Թ. եւ ժ. դարերուն, 2ի_ արդարեւ, *այնջան այլազան եւ Հրա* նացւոց արւեստը եւ մասնաւորապէս *չագեղ բաներ կան այս երկրին մէջ եւ*

չինական նկարչութիւնը ծանօթ էին արար վաճառականներուն եւ անոնց գնահատման առարկայ։ 916ին Ապու Չայի Հասան կր գրէ թէ՝ «Չինացիները ուրիչ ՀԱՅԿ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ ոեւէ ազգէ աւելի ճարտար են արւեստրբևու բւ ժերաշոնանաև ընտևչունբար մ էջ»։ Մարքօ Բոլօ (ԺԴ. դար) կր հի_ անար չինական նկարներուն վրա եւ ԺԵ. դարուն,,, չինական արւեստին ազդեցութիւնը կը տեսնւի Haincelin de Haguenau ի մանրանկարներուն եւ Pisanello ի նկարներուն վրա։ Այս ազդեցութիւնը նոյնքան զգալի է ստենական նկարչութեան մեջ։

> ինչ որ մասնաւորապես հետաքրքրական է մեզի համար, հայ արքայական իշխանի մը՝ Հեթում պատմիչի գնահա_ տութիւնն է չինական արւեստին մասին։ Հեթում՝ իշխան կոռիկոսի (ԺԳ.-ԺԳ. դար), որ մինչեւ Չինաստան ճամբոր_ դութիւն մը կատարեց ԺԳ. դարու վեր_ ջերը եւ յետոյ կրօնաւոր ձեռնադրւե_ ցաւ, կղեմէս Ե. պապին հրամանով, 1307ին, Բուաթիէի մէջ (Ֆրանսա) գրի առնել տւաւ Արեւելքի զանագան երկիրներու եւ ժողովուրդներու մասին իր ծանօթութիւնները:

խօսելով Չինացոց մասին, Հեթում կ'րսէ. «Այս երկրին մարդիկը շատ հնա-Միջին դարուն, չինական մետաքսեայ րամիտ են եւ օժտւած մեծ սրամտու_ հիւսուածեղէնները, յախնապակիները եւ թեամր, եւ ամէն արւեստի եւ ամէն ներուն մէջ, եւ իսլամական արւեստի է որ երկու աչքով կը տեսնեն, ոմանք Բիւզանդիոնի բարձր դասակարգերը եւս մէկ աչքով կը տեսնեն, իսկ միւս կը գնահատէին եւ կը գործածեին չինա- բոլոր ազգերը կոյր են, եւ այս պատկան արւեստին զանազան արտադրու_ ճառաւ տխմար կը նկատեն զանոնք։ Եւ այնջան նրբարշեստ որ Թերեւս ոչ ոջ հասակում նա անցաւ Մոսկւա, ապա umly publipme df9 :*)

malumphha dhongui:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎԵԱՆԻ ԱՐՁԱՆԸ

ցումը խաչատուր Աբովեանի արձանի, քով, մասնաւոր անհատների անդրիներ։ որ կանգնեցւած է Երեւանի Արովեան նոր Ցայտնի են նրա քանդակած արձանները հրապարակի վրա։ Հինգերորդ արձանն Մ․ Նալբանդեանի, Գամառ-Քաթիպայի, է այս Հայաստանի մայրաքաղաքում. Ալիշանի, Խրիմեանի։ Այս կարգի գորմիւս չորսը պատկանում են կոմունիստ ծերից է եւ Խ. Արովեանի արձանը, որ գործիչների — Սպանդարեան, Ս. Շա- պատրաստւած է 1913—14ին։ Ենթահումեան, Ջափարիձէ, Ազիզբէգով:

դակագործ Ա․ Տէր-Մարուքհանի գործն Բայց վրա հասաւ պատհրազմը, եւ աt:

Անդրէաս Տէր-Մարուքեանը հայ սակաւաթիւ քանդակագործների շարքում աչքի ընկնող տեղ է գրաւում։ անկախութեան տարիներին, Արովեանի Նա ծնւել էր Երեւանում 1875 թւին։ արձանը ձեռք բերեց Հ. Հ. Պատւիրա-Նախնական կրթութիւնը ստանալով տե- կութիւնը՝ ուղարկելու համար Հայասդական գիմնագիայում, եւ իր մէջ զգա_ տան։ Ըստ հանրային կրթութեան եւ լով արւհստագէտի ձիրքը՝ 19 տարհկանարւհստի նախարարութեան որոշման՝

կրնայ անոնց հետ բաղդատւել այս տե– Պետերբուրգ, ուր տարիներ շարունակ ուսեց նկարչութիւն եւ քանդակագոր-Հեթումի և Մարքօ Բոլոյի վկայու- ծութիւն։ Սակայն, չգոհանալով ռութիւնները չինական արւեստի մասին սական դպրոցներով՝ մեկնեց Փարիզ եւ ցոյց կուտան, թէ ԺԳ․ եւ ԺԳ․ դարե_ մտաւ Գեղարւեստից Վարժարանը՝ ա_ . բուն չինական արւեստը իբր ամենա– շակերտելով Ֆալգիէրին։ Եւ ինսնական բարձր եւ ամենանուրբ կը գնահատւէր թւականների վերջերից նա արդէն ըսնահե Եւրոպայի մէջ, որ արդէն անոր կըսեց երեւալ ցուցահանդէսներում՝ իր ծանօթացած էր մասամբ իսլամական վրա հրաւիրելով արւեստասէր հասարակութեան ուշադրութիւնը։ Այնուհետեւ նա արտադրեց մի շարք արւեստի տեսակէտից արժէքաւոր գործեր։

ՏէրՄարուքեանի ստեղծագործութեան նիւթը առնւած է գլխաւորապէս , հայ միջավայրից. նա տւել է հայ գեղջկական տիպեր, հասարակական Յուլիս 6ին, տեղի է ունեցել բա- գործիչների արձաններ եւ, ապսպրանդրրւում էր 1914ի ձմեռը արձանը խ. Արովեանի այս արձանը քան- կանգնեցնել Երեւանի հրապարակում։ մեն բան իրար խառնւեց։

Պատերազմից լետոլ, Հայաստանի

Արովեանի արձանը պիտի կանգնեցւէր նրեւանի կենտրոնական հրապարակում, (№ 10) պնդում է, թէ ռուսահայ թա-Արովեան փողոցի գլխին։ Դժրախտա- տրոնի սկիզբը պէտք է համարել վերրար, 1920թ. աշնան եւ ձմեուայ դէպ- ջին թւականը, այսինքն 27 յունւ. 1859 քերը այս ծրագրի իրականացման էլ թիւ, երբ սիրողների մի խումբ խաղաց արգելք եղան։ Արովեանի արձանը մնաց «Արիստակէս» ողբերգությիւնը եւ «վո՛լ фшրիզում, մինչեւ որ Հայաստանի իմ կորած յիսուն ոսկին» գшւեշտը։ Նա Հանրապետութեան Պատւիրակութիւնը վկայութեան է բերում Մ.Նալրանդեանի հնարաւորութիւն ստեղծեց ուղարկելու եւ Զ․ Մսերեանի գրածները «Հիւսիսա-Երեւան։ Եւ այնուհետեւ տարիներ շա_ փայլ»ում եւ «Ճռաքաղ»ում, որով ժա_ րունակ Աբովեանի գաղթական արձանը մանակակից այդ հեղինակները «Արիսմնաց փակւած Երեւանի պահեստնե_ տակէս»ի ներկայացումը համարում են րում․ ըստ երեւոյթին, խորհրդային առաջին ներկայացում եւ որակում են իշխանութիւնը տատանւում էր Արով_ որպէս արտասովոր մի դէպք Մոսկւայի եանի պէս «հակայեղափոխական» գործչի հայ գաղութի կեանքում։ արձանը կանգնեցնելու Ջափարիձէների եւ Ազիզբեգովների կողքին։

քանդակագործ Ա. Տէր-Մարուքեանի ներկայացումներ, նոյնպէս սիրողների պատրաստած եւ Հ․ Հ․ Պատւիրակու կողմից, որոնք մեծապէս նպաստեցին թեան նւիրած արձանն է կանգնեցւած ռուսահայ թատրոնի զարգացման։ իրեւանում, յուլիս 6ին։ Սրտանց ու- վարդանեանը, դժրախտարար, ուրախ ենք, որ երկար դեգերումներից րիշ փաստ չի բերում, իսկ միայն Նալյետոյ Տէր-Մարուքեանի գործը գտել է բանդեանի եւ Մսրեանի գրութիւնները իր տեղը, որ Երեւանը, վերջապէս, բաւական չեն կարող նկատւել։ Չէ՞ որ զարդարւել է Արովեանի արձանով — մի ուրիշ տեղեկութեան համաձայն առաջին մնայուն յուշարձանը կանգնեց հայկական առաջին ներկայացումը եղել ւած Հայաստանի մայրաքաղաքում։

ՌՈՒՍԱՀԱՑ ԹԱՏՐՈՆԻ 75ԱՄԵԱԿԸ

դում է, որ 1934թ. յունւ. 27ին Հա- յուսալ, որ յորհլեանի առթիւ Հայասյաստանում տօնւելու է ռուսահայ թա- տանի մտաւորականութիւնը հնարաւոտրոնի 75ամեայ յոբելեանը։

Մինչեւ այժմ ռուսահայ թատրոնի դիրը։ երկու յորելեանական տօնակատարու մի տարի յետոյ, 1859թ. յունւ· 27ին։ տի կունենան այդ պարագան։

վ. Վարդանեանը Գրական Թերթում

«Արիստակես»ի ներկայացումից յետոյ, նոյն 1859 թւին, արդեն Թիֆլի-Ահա, ուրեմն, Խ. Արովեանի ա՛յս սում տեղի ունեցան մի շարք ուրիչ

է 1858 թւին, հրր խաղացւել է «Հաջի Սուլէյման» թատերախաղը։ Անհրաժեշտ է աւելի լուրջ եւ փաստական։ քննու_ թիւն, ցոյց տալու համար ռուսահայ Երեւանի «Գրական Թերթ»ը հաղոր- թատրոնի սկզրնաւորութիւնը։ Պէտք է րութիւն կունենայ պարզելու այդ խրն-

Ռուսահայ թատրոնի 75ամեակը այնթիւն է տեղի ունեցել՝ 35 ամեակը քա՜ն նշանակալից երեւոյթ է հայ մշա-1893 թւին եւ 50 ամեակը՝ 1908ին։ Այդ կոյթի պատմութեան մէջ, որ անհրա երկու յորելեանների ժամանակ էլ ար- ժեշտ է արտասահմանում եւս վայելուչ ծարծւել եւ վէնի առարկայ է եղել այն հանդիսաւորութեամբ տօնել այդ թւահարցը, թէ ե՞րբ է ռուսահայ թատրոնի կանը։ Մեր մշակութային հիմնարկուծագման իրական սկիզբը՝ 1858ին, թէ թիւններն ու մամուլը, անշուշտ, նկա

^{*)} Հեթեումի դիրջը ջանիցս Հրատարակւած է զանազան լեզուներով։ Հայերէն գրարար Թարդմանութիւն մը հրատարակած է 1842ին, Վենետիկ, Հ. Մկրտիչ Աւդերեան։ Վերեւի Հատւածը թարգմանւած t Omont ի հրատարակած ֆրանսերէն բնադրին հետևւողութեամբ։ Արւեստի պատմութեան տեսակէտով, Հեթումի վկայութեան արժէրին մասին տեսնել՝

Vermeylier. — «Le livre de la Fleur des Hystoires de la Terre de Orient» et «Le Problème des influences orientales au Moyen Age»:

G. Soulier - «Le Moine Arménien Héthoum et les Apports de l'Extrème Orient (R. F. E. IX. 1).

ԳԻՐՔ ԵՒ ՄԱՍՈՒԼ

ՀԱՑ ՄԱՄՈՒԼԸ

Հայ մամուլը, ինչպես եւ բովան- Բացի այդ, 1932թ. Հայաստանում դակ հայ կեանքը, բաժանւում է երկու հրատարակւել է 16 *անուն պարբերա*հատւածի — Հայաստանի եւ արտա *կաններ*, որոնցից 12 ամսագիր եւ 4 սահմանի։ Հայաստանի մամուլը բոլո- երկշաբաթաթերթ՝ 32,099 միջին տիրովին կտրւած է արտասահմանից ար_ րաժով։ «խորհրդ. Հայաստան»ի (5 տասահմանի մամուլը արգելւած է Հա- մայիս) ասելով՝ «ամենից բարձր տիյաստանում։ Ի՞նչ պատկեր է ներկա- րաժը 2000-2200ից աւելի չի եղել... յացնում հայ մամուլը այնտեղ եւ այս- Տարւայ ընթացքում համարեա բոլոր տեղ։

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ .- Ըստ «խորհրդ. Հայաստան»ի (5 մայիս) հաղորդած պաշտօնական թւերի, 1932թ. վերջը մից յետոյ ժուրնալը լոյս է տեսել Հայաստանում հրատարակւում էին —

- ա) կենտրոնական ԹերԹեր
 - 3 оршрырр,
 - 3 вруорвы рврр,
 - 2 федорьшу рерр,
 - 2 տասնօրեայ թերթ,

Ընդամենը 10 անուն թերթ, որից մէկը թուրքերեն եւ մէկը քրդերեն։ Միջին տիրաժը՝ 89,700:

p) Շրջանային Թերթեր

- 2 hagopbuj phpp' պահական շրջաններում,
- hmu pomulibpnid,
- շրջաններում,
- յին, այգեգործական եւ այլ շրջաննե- տարիների Հայաստանում 1933թ․ պիտի pnuf:

թերթ, որից երկուսը թուրքերէն, մէկը ին՝ 212 անուն։ Միջին տիրաժը նոյն ռուսերէն-հայերէն։ Միջին տիրաժը՝ տարիներին պէտք է լինի՝ 263,5 հա-29,200:

Այսպիսով, 1932թ. Հայաստանում եւ 904 հազար։

լոյս է տեսել 29 *անուն թերթ*, որից հինգը օտար լեզուներով:

ժուռնալները (պարբերականները) լոյս են տեսնել անկանոն, մեծ ուշացումներով եւ միացեալ համարներով։ Եղել են դէպքեր, երբ 4-5 ամիս ընդհատումիացեալ համարով, շատ անգամ այժմէութիւն կորցրած բովանդակութեամը։ Առժողկունատի օրգան «Առողջապահական Ֆրոնտում» երկչարաթաթերթե 1932թ. ընթացքում 24 համարի փոխարեն լոյս է տեսել միայն երկու անդամ հինգ միացեալ համարով, կամ տարեկան 60 մամուլի փոխարէն՝ միայն 9 մամուլ»:

1933 թւականից Հայաստանի մամուլը մտել է «երկրորդ հնգամեակ»ի անասնա- շրջանը։ կազմւած որակական ու քանակական ծրագրով «նախատեսնւում է 8 3 հնգօրհայ թերթ՝ արդիւնարերա- տիպի թերթ — կենտրոնական, հանրապետական, քաղաքային, շրջանային, 5 հնգօրեայ թերթ՝ բամբակացան գործարանային, կոլտնտեսային, խորհտնտեսային, տրանսպորտի եւ ՄԿ (Մե-3 հնգօրհայ թերթ՝ հացահատիկա- քենա-Տրակտորային) կայանի»։ Ըստ լոյս տեսնէ 83 անուն թերթ, 1934ին՝ Ընդաժենը 13 անուն շրջանային 126 անուն, 1935ին՝ 166 անուն, 1936qшр, 403 hшq., 565 hшq., 765 hшq.

ՆԱՐ-ԴՈՍ

фшиморէն, ишфшյն, 1933p. шпшրատարակւում էին.__

- ա) կենտրոնական ԹերԹեր
 - 5 оршрырр,
 - 2 հадорышу рырр,
 - 1 bnopbuj phpp,
 - 3 мшиворьшу рьрр: Ընդամենը 11 կենտրոնական թերթ։
- բ) Քաղաբային Թերթեր.
- hulinul:
- գ) Շրջանային թերթեր. 2 вруорьші рерр, 16 Авдорьшу рырр ընդամենը 18 շրջանային թերթ։
- դ) Գործաբանային Թերթեր՝ 2 հատ:
- հ) Ա8¹-ի հրհեր, 8 րատ:

[thp # 155,850 dhyfi mppudmij :

ման գործը շատ վատ հիմքերի վրա է խմրագիր։ դրւած: «Սայիւզպեչատ»ի ապարատը umudny shmis:

կարեւորութեան տեսակէտից, Հաջին հռամսեակում Հայաստանում հը_ յաստանի թերթերի շարքում, առաջին տեղն է գրաւում «խորհրդային Հայաստան» օրաթերթը, որ Հայկոմկուսի կենտկոմի, Երկոմի եւ Հայկենտգործկոմի պաշտօնաթերթն է։ Գաւառական թերթերից կարեւոր է Լենինականի «Բանւոր»ը։ Մեծ մնայուն ամսագիր չկայ։ 10 տարւայ ընթացքում, մեծ ընդհատումներվ, իրար յաջորդեցին «Նորք», «Նոր Ուղի», «Նոյեմբեր», 2 օրաթերթ, որից մէկը Լենինա- «վերելք»։ Այսօր հաշւի առնելիք լուրջ ամսագիր գոյութիւն չունի։

> Առհասարակ, ընդհանուր ձգտումն Լ "մասնագիտացումը. թէ" թերթերը եւ թէ պարրերականները բաժանւում են րստ մասնագիտութիւնների, որոնց հրրատարակութիւնը նոյնպէս խիստ անկանոն է։

Չպէտք է մոռանալ, որ Հայաստա-Ընդամենը, ուրեմն, 1933թ․ առա- նում ամէն ինչ պետական է եւ գրտջին հռամոհակում Հայաստանի սահ- նւում է Կոմունիստական Կուսակցումաններում լոյս էր տեսնում 41 *անուն* թեան եւ կառավարութեան ձեռքին։ Մամուլի ազատութիւն չկայ. լրագրողն Այլեւ, աննշան փոփոխութիւննե- ու գրողը կատարում են իշխանութեան րով, շարունակում էին հրատարակւել կամքը։ իշխանութեան կազմը եւ քա-1932ի հանդէսներն ու պարրերականնե- ղաքականութիւնը շուտ-շուտ փոխւում րը, որով ուրեմն ընդհանուր գումարը են, որով փոխւում է եւ մամուլի ուղկը լինի 57 անուն մօտ 190,000 տիրա- ղութիւնն ու ղեկավարութիւնը։ Ազատ հրապարակագրութիւն գոյութիւն չուինչպե՞ս են տարածշում այս թեր- նի. այդ պատճառով Հայաստանում թերը։ Նոյն «խորհրդ. Հայաստան»ը մինչեւ այժմ չի ստեղծւել մէկ հատիկ հաստատում է, որ «թերթերի տարած- աչքի ընկնող հրապարակագիր կամ

Հայաստանից դուրս, խորհրդային մամուլի տարածման գործը թողել է Միութեան ուրիշ մասերում հրատաինքնահոսի, կազմակերպւած պլանային րակւող հայ մամուլը թէ՛ քանակով եւ աշխատանք այդ ուղղութեամբ չի կա- թէ որակով առանձին արժէք չի ներտարւում։ Շատ վատ է առաքման գոր- կայացնում։ Թիֆլիսում լոյս է տեսծը թէ քաղաքնհրում եւ թէ շրջաննե- նում մի օրաթերթ՝ « Պրոլետար », րում։ Չափազանցութիւն չի լինի, եթէ «Գրական Արշաւ» յաւելւածով։ Բագասենք, որ մեր հեռաւոր գիւղերը եր- ւում՝ «կոմունիստ», Նոր Նախիջեւարեմն շարաթներով թերթի երես չեն նում՝ «Մուրճ եւ Մանգաղ» (եռօրեայ), տեսնում։ Թերթը հասնում է շրջանա- Թիայիսում՝ «Արշաւ» պարբերականը։ յին կենտրոն, իսկ դրանից էն կողմը... Այս թեթթերը ընդհանուր հայ կեանքով չեն զրաղւում։

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ — Արտասահմանի զանգւածների քանակը, նրանց ցան ու հայ մամուլի վիճակագրութիւն գոյու- ցիր վիճակը, շատերի հայ իրականութիւն չունի, որով շատ դժւար է նրա թիւնից կտրւած լինելը, նոր սերնդի մասին ամբողջական գաղափար տալ։ աստիճանական ուծացումը, տնտեսական

Աւստրայիայի րացառութեամբ մնացեալ բոլոր մայրցամաքներում այ- մեմատութիւն Հայաստանի եւ արտասօր գոլութիւն ունի հայ մամուլ։ Հա- սահմանի մամուլի։ յերէն թերթեր ու պարրերականներ լոյս են տեսնում Ամերիկայի Միացեալ ւելացնենք նաեւ խորհրդ. Միութեան Նահանգներում, Արժանտինում, Ֆրանսայում, իտալիայում, Աւստրիայում, Ռումանիայում, Բուլղարիայում, Ցունաստանում, Թիւրքիայում, Եգիպտո_ սում, Միւրիայունմ, Պաղեստինում, Պարսկաստանում եւ Հնդկաստանում։ միջին սպառումով։ Այսինքն, եթէ ղե-Այդ թերթերն ու պարբերականները, թւական տեսակէտից, ներկայացնում են հետեւեալ պատկերը.

3 philoppani, 3,000 3 brophuj' ,, 2,000 18 гшршршр. 16,000 5 հրկշարաթ. 3,000 24 ամսագիր ,, 20,000

70,000 umunnidny:

,, 1,000

2 երկամսեայ

Այս թւերի մէջ չեն մտնում ասուպի պէս երեւցող եւ անհետացող կամ զուտ տեղական մանը-մունը թերթերը, ոչ էլ Հայրենակցական Միութ-իւնների պատահական հրատարակութ-իւնները, ինչպես «Արգէսս», «Կիւրինի Ցուշ», «Գերմանիկ», «Նոր Արարկիր», «Նոր լոր կազմակերպութիւնների, բոլոր կո-Թոմարզա», «Հաճըն» եւ այլն։ Հաշւի չեն առնւած նաեւ անգլիերեն, ֆրանսերեն, լեհերեն, թիւրքերեն եւ ուրիչ Որով՝ սպառում դեռ չի նշանակում լեզուներով հրատարակւող հայերէն ընթերցանութիւն էջմիածնի «Արարատ» թերթերը։ Այս կարգի հրատարակու պաշտօնաթերթն էլ սպառւում էր հաթիւններն էլ եթէ աւելացնենք, արտա- զարներով, բայց քանի կարդացող ուսահմանի հայ մամուլի տարածումը կարող է հաշուհը ոչ պակաս քան 75 հազար, ինչ որ պատկառելի թիւ է, կագրութիւնը առնում է տիրաժը,

Ստորեւ բերւած թւերը մօտաւոր են։ աննպաստ պայմանները եւ այլն։

Հետաքրքրական է մի փոքրիկ հա-

Եթէ Հայաստանի մամուլի վրա ամիւս մասերում հրատարակւող հայ թերթերն ու պարրերականները, կր տեսնենք, որ ամրողջ խորհրդ. Միութեան սահմաններում այսօր հրատարակւում է 62 անուն թերթ մօտ 190,000 կավարւենք խորհրդային վիճակագրու_ թեամբ եւ խ. Միութեան հայերի թիւը ընդունենք 1,700,000 հոգի, ապա կու-13 օրաթերթ՝ շուրջ 25,000 սպառումով նենանք մօտ 27,500 ՝ Հոգուն մէկ անուն հրատարակութիւն եւ dom 9 հոգուն 1 համար թերթ:

Միւս կողմից, եթէ ընդունենք, որ արտասահմանի հայերի թիւր 700,000 է, եւ դրանց վրա բաժանենք 68 անուն հրատարակութիւնները՝ 75,000 Ընդամենը, ուրեմն, 68 անուն թերթ սպառումով, շուրջ 10,300 հողուն կրևու պարբերական համագումար շուրջ կնի մէկ անուն հրատարակունիւն եւ Som 9 Sugart 1 Sudan Phop:

իրական վիճակը աւելի պարզ դարձնելու համար, անհրաժերտ է աչքի ա_ ռաջ ունենալ, որ խորհրդ. Միութեան սահմաններում մամուլը պետական է եւ թերթերի ստացումը պարտադիր է պետական, հանրային եւ տնտեսական րոմունիստների ու կոմերիտների եւ համարհա բոլոր պաշտօնեաների համար։ ներ:

Միւս կողմից, խորհրդային վիճաեթէ աչքի առաջ ունենանք հայկական այսինքն՝ տպագրութեան քանակը, մինչման թիւը։ Տիրաժ դեռ չի նշանակում դակութեամբ։ umunnid:

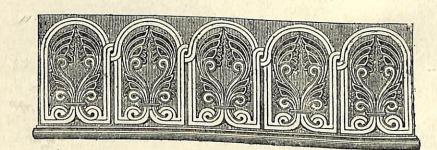
կութիւններ:

կան միջոցներով կառավարութիւնն է հոգում նրա ծախսը։ Արտասահմանում, րացի Հօկի հրատարակութիւններից, ո_ րում է րացառապէս անհատների եւ դուրս է։

դեռ արտասահմանի հրատարակութիւն մասնաւոր կազմակերպութիւնների նա ների համար մենք ցոյց տւինք *սպառ*- խաձեռնութեամբ եւ նիւթական օժան-

Այսպես թէ այնպես, ամրողջ այ-Չպէտք է անտեսել եւ մի ուրիշ խարհում այսօր կայ աւելի քան 125 կարեւոր հանգամանք. Հայաստանում անուն հայերեն թերթ՝ շուրջ 265,000 կարդացւու մեն միայն հայերէն եւ շատ սպառումով։ Այդ թերթերթից 20 օրաաննշան քանակութեամբ ռուսերէն թեր- թերթ է, 5 երկօրեայ, 4 եռօրեայ, 18 թեր, մինչդեռ արտասահմանի հայը հնգօրեայ, 18 շարաթաթերթ, 3 ատ**ս**հայերէնից ոչ պակաս քանակութեամբ նօրեայ, 7 երկշաբաթաթերթ, 36 ամկարդում է եւ օտար լեզւով հրատարա- սագիր, 2 երկամսեայ եւ այլն։ Եթե տեղական, հայրենակցական եւ այլ վերջապես, ի նկատի պետք է ունե- թերթերն էլ հաշելու լինենք, կունենալ եւ այն փաստը, որ խորհրդ. Միու- նանք մօտ 150 հրատարակութիւն՝ թեան մեջ մամուլը պահւում է պետա- _{խորհրդային} Միութեան սահմաններում եւ արտասահմանում։

Մեր խօսքը միայն մամուլի քանարոնք սնւում են խորհրդային իշխանու- կական վիճակի մասին է։ Որակի հարթեան գանձարանից, հայ մամուլը ապ- ցը այս տեսութեան սահմաններից

ԼՈՒԹԵՐ, «ՈՒՐՖԱՅԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ», Հրատ Սիւրիոյ Ուրֆայի Հայր Միութեան, 1933, Պէյրութ։

Մեծ եղեռնին նւիրւած նկարագրական կամ դեղարւեստական դրականութիւնը խիստ աղջատ է։ Սակաւաթիւ նման երկերէն, աւելի կամ պակաս արժէջ ունին Գաբիկեանի, Օտեանի, Անտօն-եանի եւ Պալադեանի յուչերը, որոնջ սարստեցուցիչ մանրամաս-նութիւններով կը պատկերացնեն դէպի մարդկային սպանդանոց ջչւող Հաղար-Հաղարաւոր մեր Հարադատներու կրած տառապան-թը։

Հրասլարակ ելած գրականութիւնը խոչոր բաց մը թողած է թրջանայ ժողովրդի անցուցած զարհուրելի այդ չրջանի նկատմամբ։ Մեր ժողովուրդը ամէն տեղ անբան ու երկչոտ հօտերու
նման անմոռւնչ չէ դացած մեռնելու, այլ դիտցած է նաեւ կատաղի ու յամառ դիմադրութիւն ցուցնել, հերոսներ հրապարակ
հանել, որոնը առասպելական յանդդնութեամբ եւ տոկունութեամբ բորենիներու հորդաներ սարսափին մէջ պահած են և բագմութիւնները յուսահատ վճռականութեամբ, կեանջի եւ մահւան
կուի առաջնորդած:

Այս տեսակէտէն ուչադրութեան արժանի են Շապին- Գարահիսարի եւ Վանի հերոսամարտներին նւիրւած առանձին եւ «Հայրենիջ» ամսագրի մէջ երեւցած նկարագրութիւնները։ Շատ Թերի են Սուէտիոյ, Մուչ-Սասունի, Ձէյթունի, Սերաստիոյ եւ այլ վայրերու մէջ տեղի ունեցած — մեծ կամ վյութը կուի ներու պատկերները։

նե որջա՛ն կրթիչ են նման երկերը, որջա՛ն կենսական են անոնը նոր սերունդներուն ներչնչելու սէր ու յարդանը դէպի իրենց նորագոյն պատմութիւնը, Հպարտութիւն ու կորով՝ պայջարելու իրենց ցեղային արժէջներու եւ դոյութեան պահպանութեան Համար։ Լութերի «Ուրֆայի Հերոսամարտը» խիստ արժէջաւոր տեղ պիտի գրաւէ այս կարդի գրականութեան մէջ։

Լութեր իր առաջադրութեան կը մօտենայ հետեւեալ յառաջարանով.—

« Բաւական չէ խօսիլ ու պատմել հայ ցեղի անցեալ առաքինութիւններէն, վերյիշել հայրենի յիշատակներն ու մեր կատարած ստեղծագործական ճիգերը, քանդւած աւաններու պատկերը պտտեցնել երկրէ երկիր։ Անհրաժեշտ է իրաւազրկւած ու
աստանդական հայ մարդու նւիրել կենդանի խօսք, բայց խօսող
անոր հոգիին ու ցեղային ամենանուրբ զգացական լարերուն,
կարեւոր է հնչեցնել ցեղի արժանապատւութիւնը շոյող լարը,
ցոյց տալ մեր հայրերու կորովն ու քաջութիւնը, սրտերը կապել
հայրենի մեր աշխարհը ալեկոծող հոգիներու ռազմերգին ու
պատռելով մոռացութեան քօղը՝ որ կը պատանքէ ցեղի հերոսական դէմքերը, հրաւիրել մեր ու գալիք սերունդներու երկիւղած
համբոյրը անոնց պայծառ ճակատներուն...»

Հեղինակը այտպէս կորոչէ իր նպատակը. «Ցարդանջի յուչարձան մը Ուրֆայի նահատակներուն։ Ներչնչման աղբիւր մը՝ հասնող սերունդին։ Գրաւական մը հայ ցեղի մարտական ընդունակութիւններուն»։

Եւ Լութեր իրապես իր նպատակին Հասած պիտի բլլայ, եթե մեր նոր սերունդը ծանօթանայ այդ գրջին։

«Ուրֆայի Հերոսամարտը» 266 էջով, մաջուր Թղժով եւ տպադրուժեամբ, բաղմաժիւ հաղւադիւտ նկարներով դարդարատն է։ Գրջի երեսն, առաջին իսկ հայեացջէն ընժերցողը կը փոխադրէ հերոսական պայջարի այդ օրերը։ Երիտասարդ եւ չատ չնորհալի դծադրիչ Տիրան Անչմեանը դրած է անոր մէջ պարզ բայց խոր իմաստ մը — պարունակուժիւնը ամբողջ երկին յաղժական, բայց սեւ կամարի մը տակէն հայ հերոսներու անվերջ չարջերն են, որոնջ ուրուականօրէն կը յառաջանան հայացանները ուսերնուն՝ դէսլի յաղժական կամ հերոսական մահը...

Գիրքը րաժնւած է հետեւեալ հինդ դլուիններու. ա. — Ուրֆան 1915էն (տարադրութենկն) առաջ. բ. — Դէպքերը նախքան կռիւը. դ. — Հերոսամարտը. դ. — Դրւադներ Մկրտիչ Եօթննեղբէրեանի կեանքէն. ե. — Վերապրող ուրֆացին եւ 1920ի կռիւը։ Այսպիսով Լութերի աչխատութեւնը ընդրկած է ոչ միայն եղեռնի թւականը, այլ պատմութիւնն է Ուրֆայի — ջաղաջի (30

Հագարնոց) եւ չրջակայրի — Հայութեան, անոր ազգային-Հասարակական եւ մչակութային բովանդակ կեանքի, որ չատ պերճախօս է ու հրահանդիչ։ Այդ կեանքը եղած է եռուն, գօրեղ ազգային նկարագրով, աշանգապաչա եւ ըմբոստ ու կորովի, մանաւանդ օսմ . սահմանադրութեան չրջանին ։ Ուրֆան եղած Լ նաեւ կարեւոր կեդրոն՝ իր հասարակական-ազդային հիմնարկութիւններով — դրադարաններ, միութիւններ, լրասարաններ, երիտասարդական խանդավառ չրջանակներ։ Դաւանական ոչ մէկ խարութիւն արդային-ջաղաքական ռործունէութեան մէջ. բոլոր յարանւանութիւնները ձուլւած են այդ մարդին մէջ։ Րաֆֆին ու Ահարոնեանը եղած են սիրւած գրողներ։ Քաղաքական կարեւոր գործիչներու չարք մը եկած անցած է այդտեղէն՝ Թողնելով խոր հետքեր երիտասարդունեան մէն։ Մեծ է եղած Դայնակցութեան դաստիարակչական դերը եւ ազդեցութիւնը սերունդին *վ µш* :

Եւ անա կր պայթի համաչխարնային պատերազմը ու քիչ ատենեն Թիւրքիան եւս կր Թաթախւի անոր մեջ։ Կր սկսին Հայկական տարագրութիւնները։ «Ուրֆան տեսակ մը կայան էր կր պատմէ Լութեր — դաղթականներու կարաւաններուն, եւ Ուրֆայի հայութիւնը մինչեւ վերջը իր կարելին ըրաւ համերու Համար անոնց կարիջներուն։ Ուտելիջ, անկողին, Հագուստ եւ նիւթական օգնութիւն, Հարադատ եղբայրական արցունքով մեղմելով վիչար հայածականներու, դիտակցելով որ իրենը ևւս, օրերէ վերջ, րախտակից պիտի ըլլան այդ դժրախտներուն։ Եւ կր հասնի այդ օրը. մայիս 27էն յունիս 25, դիւային դաւադրութեամբ, կր ձերբակայւին հրապարակի վրա եղած մտաւոսականները եւ Հասարակական ղեկավարները։ Բարերախտարար, չատեր պահւտած են։ Անոնք դադանի խորհրղակցութիւն կունենան՝ դիմադրելու կամ կրաւորական դերի մէջ մնալու որոշումը տալու համար։ Վարանման մէջ էին, երը ներս կուգայ Ուրֆայի Հրաչը-մարդը՝ Մկրտիչ ԵօԹնեղբերեանը, որ վճռապես կր լայտարարէ, Թէ չպիտի Թոյլ տալ, որ տարագրւի Ուրֆայի Հայու-*Երև*ը։ Երկար տատանումներ, նոյն իսկ Դաչնակցութեան չարքերում, եւ, վերջի ի վերջոյ, ամբողջ հայութիւնը հարկադրած կրլլայ պատնէչներ ելյնել։ Սեպտեմբեր 29ին եկեղեցու գանգերը կը դօղանջեն եւ դիրքերու ետեւէն կը վայլեն մարտիկներու Հրացաններու փողերը... Կր սկսի Ուրֆայի սջանչելի Հերոսամարար՝ առասպելական հերոս Մ. ԵօԹնեղբէրեանի գլխաւոր հրամանատարութեամբ, չրջապատւած իր ամեհի դինակիցներ՝ Յարու*թիւն Ռասթկելէնեան, Սարգիս Եօթեղբերեան, Գէորդ Ալաեայ*առեան, Մովսէս Սահեան, Յար. Սիմեան եւ այլը։

151

Գերմարդկային եւ Հերոսական ձիդերով մի բուռն քաջերը, գյուխ անդած ժողովրդի, կազմակերպւած պատերազմական դրլխաւոր ձիւղերով — [ժէեւ նախնական — առողջապաՀական, պինական , ամրաչէն , մատակարարմն եւն) երկր-երկար կր դիմաորեն ՀետգՀետէ նոր զինւորական ուժերով դօրացող Թրջական րանակին եւ, վերջ ի վերջոյ, կորցնելով հետոհետէ իրենց դեկավարները՝ կր պարտւին եւ կենԹարկւին միւս վայրերու Հայու-**Թեան ճակատագրին... Կուողներու եւ մանաւանդ անոնց ղեկա** վարներու մամն իսկ հերոսական է. գիտցած են մեռնիլ. դինագործ Նագար Թիւֆէնկնեանը ձերբակալւած, իր դրպանի զմելին իր փորր կը խոնք, մասարինրբը չփախմրբևու Հայար. ժարդում դիւղի դիւղապետ Կիրակոս Դերձակեանի եղունդները եւ ակռաները աջցանով կը փչրեն ու չեն յաջողիր դաղանիք մր որսալ։ Իսկ Գէորդ Եօթնեղբէրեանի եւ Ուսակէլէնեանի մահե՛րը։ Վերջապէս, Մկրաչի մահը — հէջեաթական ու սջանչելի...

լութեր կուտայ նաեւ դժրախտ նահատակներ Զոհրապի եւ Վարդդէսի փախուստի ծրագրի մասին եղած դրւագը։ Մկրտիչն է դարձեալ, որ ծպաւած արաբական Հաղուստին մեջ, կր յաջողի գիչերանց մօտենալ անոնց սենեակին, կը յայտնէ փախցնելու իր որոչումը, որ, դժրախտարար, կը մերժւի Ձոհրապի կողմէ՝ Հեարբար ob «ԶՀ ար աբևքոիի» ոչ նրանարանան ահ ումարբար Համար:

Հերոսական ու յուսահատական այդ մարտին մէջ չատ աչջառու դեր են ունեցած Հայ կանայը, իրը ղէնք փոխադրող, լրտեսող, մանաւանը, անոնցմէ մէկ ջանիսը, որոնք մարտական խումբեր են ղեկավարած։ Յուղիչ է նաեւ պատանիներու դերը. գնդակներու տարափին տակ անոնը կը սուրան կապ պահելու գիրջերու մէջ։ Ո՛ր մէկը ըսել, որ մէկը պատմել այդ դրւադներէն:

Ա'յո դիրջն է, որ պիտի կարդայ Ամերիկա եւ Եւրոպա մեծցող հայ տղան, որպեսզի չամ չնայ այլ եւս իր հայ ըլլայեն:

ч. ф.

153

ԱՐԱԶ ՏԱՐԵԳԻՐՔ, Ա․ ՏԱՐԻ․ 1933, ՊՈՒՔՐԻՇ

«Տարեգիրը»ի գրականութիւնը, որ դեռ մի քանի տարի առաջ այնքան ծաղկած էր մեր մէջ, վերջերս բաւական Թույացել է. իրար յետեւից անհետացան Թէոդիկի, 8. Խաչմանեանի, Ցունահայ եւ այլ տարեգրջերը։ Հրապարակի վրա, իբրեւ նկատելի գործ, մնացել էր, կարելի է ասել, միայն Պարսամեան եղբալըների «Կեանը եւ Արւեստ»ը։ Այս տարւանից նրան միադաւ եւ Բուքրէչի «Արագ»ը:

«Արագ»ը բոլորովին առանձնայատուկ տեղ է գրաւում մեր տարեգրջերի չարջում. Նա ամբողջապէս նւիրւած է մէկ երկրի՝ Ռումանիայի հայ դաղութին, եւ սրա մէջ է նրա մասնաւոր արժէջը։ Մի չարջ ուսումնասիրութիւններով, լուրերով եւ տարեկան տեսութիւններով յօլափշած են ռումանահայ կեանքի այլադան կողմերը։ Այդ նիւթի խտացումից պարզւում է ռումանակալ դաղութի անցեալ եւ ներկայ ղէմջը։ Պարզւում է եւ մի ուրիչ Տանդամանը. «Շատ քիչ ժողովուրդներ այնքան դուրդուրանքով իրենց գիրկն են բացած մեզ որջան Ռումէնը», գրում է տարեգրջի խմբագիր 8. Ճ. Սիրունին։ Եւ, յիրաւի, Ռումանիայում հայր զգում է իրեն իր տանը։ Նա չատ բան է ստանում Ռումանիայից եւ իր հերթին չատ բան էլ տալիս է։ «Այսօրւան բովանդակ Մեռ Ռումանիան ծծած է մեր քրաինքը. Մորտովան ու Պութովինան ու Թրանսիլվանիան, եւ նաեւ Մունթենիան ու Տոպրուճան կը կրեն մեր տքնութեանց հետքերը»:

Մեղ Համար առանձնապէս Հետաքրքրական է տարեզրքի «Սերմեր Օտար Հողի վրա» բաժինը, ուր ներկայացւած են մի չարք հայեր, որոնք մեծ դեր են կատարել կամ այսօր էլ կատարում են Համառումանական կեանջում։ Առաջինը դրանց մէջ Գրիգոր Պրյրգլիուն է՝ ծնւած 1840 . Եալում, մեռած 1912 .: Ցայանի փաստարան ու պետական գործիչ, որ 1888 թ. ընտրւեց խորհրդարանի երեսփոխան, 1892ին՝ ծերակուտական եւ 1894ին՝ արմաղ բերևի ետեջևաժույր մասարար դանդրի, վջստերի տաբանի։ Այս վերջին պաշտոնը նա վարեց 14 տարի եւ թանկագին ծառայութիւններ մատուցեց ռումէն օրէնսդրութեան։ Միաժամանակ Պրյրգլիուն բաջ հայագետ էր եւ զրաղւում էր հայ բանասիրութեամբ։ Նրա ջանջերով էր, որ Պետերբուրգում Հրատարակւեց Մինաս դպիր Թոխաթեցիի պատմական բերթեւածր մոլտավահայոց չարչարանքների մասին ՍԹԷֆան Վոտա իչխանի

ձևութով 1551ին։ Պրյրգլիուն ռումաներէն էլ Թարգմանեց ու Հրատարակեց այդ ողբը։ Նաեւ մեծ կանք Թափեց ապացուցանելու Հայերի դերը ռումանական Հռչակաւոր Սրճէչ վանջի կառուցման գործում ։ Տարեգրբի մէջ տրւած է եւ Պրյրգյուի յառաջարանը Մինաս դպիր Թոխաթեցիի ռումաներէն Հրատարակութեան _ ցերմ ոգիով եւ առողջ Հայրենասիրութեամբ գրւած մի ուսումնասիրութիւն, որ պատիւ է բերում հեղինակին։

Вшупра «иերմը омшր Հողի վրա» կшրшպետ իպրшյիլեшնուն է, որ «մեծ ըննադատ»ի համրաւ է վայելում ռումէն դրականու-Aեան մէջ: Ծնւել է 1871 A. Մոլտովայի Թէջու, նահանգում: 1906ից այիստակից ու ղեկավար է «Վիացա Ռոմբնէասըր» կարեւորագոյն գրական ամսագրի։ 1912ից մինչեւ այժմ վարում է եայի համալսարանի նորագոյն գրականութեան դասախօսի պայաօրև։ Սւրի դի չաևճ ժետիաը-ճրրամատարար շտասերբե, «երրադատական Ոգին» (1908), «Դէմ բեր ու Հոսան բներ» (1909), «Նյմարներ ու Տպաւորութիւններ» (1920), «Ռումէն եւ Օտար Գրադէաներ» (1926), «Գրական Ուսումնասիրու Թիւններ» (1930), «Կեանքը Դիտելէն» (1930) ։

Հայ «սերմ» է եւ ռումէն միակ փիլիսոփան՝ վասիլէ Քոնթան (1845-1882), որ միաժամանակ եղել է եւ խոշոր պետական գործիչ — խորհրդարանի անդամ , նախարար ։ Իրբեւ փիլիսոփա, Քոնթան դանւել է Օգիւստ կոնտի, Սպենսէրի, Բիւիների եւ, առհասարակ, դրական-նիւթապալտ փիլիսոփայութեան ազդեցունեան տակ, տակայն, աշխատել է ստեղծել ինջնուրոյն փիլիսոփայական ուսմունը։ Իր տիեղերական ալիջների դրութեան միջ Քոնթան փորձում է համագրել տիեղերական երեւութեները՝ Հաստատելով բարձրացման եւ անկման չարժումների դոյութիւնը։ Ունի գիտական-փիլիսոփայական եւ ջաղաջականիրասարանական Հատորներ, որոնց մէջ ամենակարեւորներն են «Տիեզերական Երեռացման տեսուներւնը», «Տեսակների ծագումր», «Բնազանցութեան հիմջերը» եւ այլն:

Որոշ վերապահութեամբ, հայածին ռումէնների չարքն է դասւում եւ Ռումանիայի մեծ բանաստեղծ Միհայիլ Էմինէսքուն վասուսուն (1850—1889) ։ Ռումանացիներն իրենը, ինչպէս Եորդան, պնդում են, որ ենինկագուն ծագումով ռումեն եր։ Սիրունին փորձում է ապացուցանել Էմինեսբուի հայկական ծագումը։ Տարեդրբում առաջ են բերւած Էժինկսբուից 15 կանը բերթեւածներ՝ 8. Ճ. Սերունիի թարդմանութեամբ։

«Հայ սերմ» է եւ Համեմատարար լայն Հայ չրջաններին ծանօխ Գրիգոր Թրանքու Եաշը (ծն. 1873թ.) — փաստարան, ուսուցչապետ, լրագրող, ջաղաքական ու պետական դործիչ, խորհրդարանի երևսփոխան, նախարար։ Եւ նաեւ դործօն անդամ ռումանահայ դաղուխի, որ մեծապէս նպաստեց Ռումանիայի Հայ Թեմի կազմակերպուխեան դործին։

վերջապէս, տարեզրքի վերջին «Հայ սերմը»՝ իոն Փէթրէսfnւ (1851—1932) — ռումէն բեմի մեծադոյն դերասաններից մէկը, «ռումէն Թատրոնի իշխանը», Թատերադիր Պաուլ Պրոդայի ընորոչմամբ՝ «Բուքրէչի ազգային Թատրոնի սիւներից մէկը»:

Մասնաւոր հետաքրքրութիւն է ներկայացնում եւ «Արազ»ի «Հայ հետքերը Ռումէն երկրի մէջ», ուր ներկայացւած են Նիքոլա Եռռկա, Պոկտան Հաժդէու եւ կէորկէ հայոց պատմութեամբ
եւ մչակոյթով զրաղւող ռում էն դիտնականները եւ իրենց դործերը։
Առաջ է բերւած նաեւ Հաժդէուի մէկ յօղւածը Արճէչի վանջի
մասին։ Հետաքրքրական է եւ «հայ արւեստի պրպտիչ» Կ. Պալչի «Հայ եւ վրացական արդեցութիւններ ռում էն ճարտարապետութեան վրա» պատկերադարդ ընդարձակ ուսում նասիրութիւնը, որ դետեղւած է տարեդըրում։

Այնուհետեւ «Ռումանահայ քրոնիկոն» բաժնում առաջ է բերւած ռումանահայ անցեալի ժամանակագրութիւնը 897—1600 Թւականը, ուր ռումանահայ դաղութի պատմութեան վերաբերւող կարեւոր տեղեկութիւններ են հաւաջւած։

Տարեղբքի մնացած մասը — 173-272 էջ — նւիրւած է ընդհանուր եւ ռումանահայ կեանքի առօրեային — մանրամասն պատմութիւնը, թէ ինչպէս հիմնւեցաւ ռումանահայ թեմը, առաջ են բերւած բոլոր պաչտօնական վաւերադրերը, հայ մչակոյթի տօնը, տարեղարձներ, տարւայ մահեր, թեմն եւ իր համայնը-ները — մի խօսքով, ռումանահայ կեանքը իր պէսպէս կողմերով։

Այսջանն ինջնին արդէն րասական է ցոյց տալու Համար, որ օդտակար եւ ջաջալերանջի արժանի դործ է «Արագ»ի կատարածը։ Պէտջ է մաղթել, որ նաեւ յաջորդ տարիներ «Արագ»ը ընթանայ նոյն ուղիով՝ աւելի եւ աւելի լայն ընդդկելով ռումածահայ կեանջը։ Մասնաւորապէս փափաջելի է, որ ուչադրութիւն դարձւի եւ ռումանահայ դաղութի տնտեսական վիճակին։

Պէտը է մաղ նել նոյնպես, որ «Արազ»ի օրինակը վարակիչ դառնայ եւ մեր միւս դաղութների համար։ Այդ ձեւով կարելի կը լինի առատ նիւթ համախմբել արտասահմանի հայութեան պատմութեան եւ մշակոյթի մասին։

Մ. Վ. Շ. Նարդունի, «ՄԵՂԵԴԻՆԵ՛Ր, ՄԵՂԵԴԻՆԵ՛Ր…» (Հէքեաթեւ բանաստեղծութիւն, Մատենաշար «Յառաջ», № 1)

Այս տարւան գրական անրողջ գիմագծով Հրատարակւած գրական բերջին մէջ ուչադրաւ տեղ մը կը գրաւծ Շ. Նարդունիի «Մեղեդիներ»ու Հատորը։ Թէեւ քանի մը տարի առաջ լոյս տեսաւ նոյն Հեղինակի «Հէջեաթներու Ալրոմը», փորջիկ գրջոյկ մը, Թէեւ Նարդունին տարիներէ ի վեր զանագան պարբերականներու մէջ Հրատարակած է իր արձակ բանաստեղծութիւնները, սակայն, Մեղեդիներու Հաորին մէջ ամփոփւած՝ Հեղինակը մեղի կը ներկայանայ իր գրարարին մեզ ամփոփութծով, յայտնութեան մը պէս թարմ։

Գիրջը կը պարունակէ 8 Հէջեաժներ, 5 առանդուժիշններ եւ 24 արձակ բանաստեղծուժիւններ։ Բայց Լապէս բոլոր գրւածջներն ալ բանաստեղծական արձակներ են։ Ու չարջ մը նիւժեր, որոնջ «Հէջեաժ» կամ «առանդուժիւն» բացատրականը չունին, իրենց կազմուժեամբ Հէջեաժունակ են։

ու ժայրբեսվ ըսե։

Այստեր պատրը աւթլանակ դարարակար ու հայրբեսվ ըսե։

Այստեր աստրո աւտրը արելանակ դարարակար ըսե արևունակ ու արևունակ աստրությերն արևությեր արարակար վերարարակ ու արարակար արտարակար արտարարակար արտարակար արտարարակար արտարակար արտարակար արտարակար արտարարակար արտարակար արտար

տարար, Հեղինակը Հարուստ է այլադանութեամբ, եւ իր Հատորին մէջ դետեղւած են չարջ մը արձակներ, որոնջ մօտաւոր աղդեցութիւն մը ունեցած են իր ներաչխարհին վրա, ինչպէս, 40 աստիճան տաքութիւն, Աչքերս խուփ, Ով Կաղանդ, Մեղեդինե՛ր, Մեղեդինե՛ր, Գիւղիս սուգը, Ամէն բանէ վեր, Կարօտ հայ լեզւին, եւ այլն, որոնջ Հարուստ են խորունկ ու նուրը յուղականութեամբ։ Արդարեւ, Նարդունին առանց պոոթկալու, ենթակայական նիւթերը մչակած ժամանակ, մեղ կը վարակէ ընդՀանրական եւ խորունկ յուղումով մը։ Այս յատկութեան յայտնաբերումը մեծադոյն դրաւականներէն մէկը կը նկատեմ նոր ու լաւադոյն ստեղծագործութիւններու, որոնջ ըլլային անձնական, ապրւած եւ խորունկէն ու թուիչքով ըսւած Նարդունիի կողմէ։

Նարդունիի աչքի ու ականջի դգայարանքներով եղած արձանացումները դեղեցիկ են , ու ակնրախ , բայց տպաւորութիւնը երկար չի տեւեր ։ Իսկ սրտի ալիքներէն բարձրացած աղաղակներն ու մրմունջները , մչտական երգի մը պէս կարձադանդեն մեր մէջ ։

Նարդունիի Հէջեախներն ու աւանդուխիւններն առանձին յատկանիչ մը ունին, առաւելապէս բանաստեղծական երգեր են՝ յատկանիչ մը ունին, առաւելապէս բանաստեղծական երգեր են՝ ձեռած երեւակայուխիւնը կայ։ Բայց Հէջեախը Հետաջրջրակա-նուխենէ դուրկ կը մնայ միչտ, ու բանաստեղծն է որ ջովընտի երգերով աւանդուխիւնը կը լրացնէ, չատ անգամ կը բացատրէ։ Այսպիսով, Հէջեախներու էական գիծը կը մնայ բանաստեղծու-խիւնը։ Գեղեցիկ, բայց ոչ յուղական։ Այս պատճառով Հեղինակը իր Հէջեախները չընդարձակեր մինչեւ պատմւածջը, երեւակա-երկը կը մնայ իր կարձ կառուցւածջին մէջ, ուչադրաւ միայն իր դեղեցիկ դոյներով, առանց Հոգերանական թարդուխեան։

Նարդունիի այս հատորի գլխաւոր եւ մեծարժէք յատկանիջը, ուրեմն, բանաստեղծական դունադեղ չունչն է։ Իսկ երկրորդ եւ նոյնքան արժէքաւոր յատկանիչը, որ անմիջապէս կը տպաւորէ, հեղինակի լեղուն է։ Նարդունին օժտւած է դեղեցիկ, դունեղ, Թարմ ու տահուն հայերէնով մը, նոյնքան յստակ, որքան հարուստ, ճկուն եւ ինքնահոս դործիք մը, որ հեղինակի նկարադիրը պիտի կազմէ ասկէ յետոյ։

Շունչի եւ լեզւի միախառնումով Նարդունին, այս Հատորով, իր Հաստատուն տեղը կը գրաւէ մեր գրականութեան մէջ։ Եւ իր ապրումներով ու մտածելակերպով հարադատ չառաւիդը հայկական դրականութեան։

Երբ խօսը կընենը ապրումներու եւ մտածելակերպի մասին, կարժէ յիչատակել այստեղ, որ մեր արդի գրականութեան էութիւնը կը կազմէ վերադարձը դէպի Հայրենի Հողը, դէպի հայուներըին էութիւնը։ Համաստեղ, Ձարեան, Նարդունի, տարբեր ստեղծադործութեամբ եւ տարբեր երաժչտականութեամբ, Հայտստանը կերդեն, Հայ դիւղը կապրին, Հայկական ժայռին տակը կը վերադառնան՝ Հայրենի կարօտը ապրելու Համար։ Եւ որջան յուղիչ է Նարդունիի կարօտը, վերադարձը, վերացումը, դիւղն իր աղջիկներով։

Սակայն, անցեալի վերապրումներուն Հետ, Հեղինակը, որպէս դաւակը Թափառայած ցեղին, մարդարէական չունչով մը մեր յարութիւնը կոդեկոչէ Հղօր երդով մը։ Վաղը կը պլպլայ մեր բանաստեղծի Հորիդոնին վրա...

4. ՍԱՍՈՒՆԻ

«ՎԷմ»ը լոյս է տեսնելու ամ էն երկամսեակի առաջին ամ տի վերջը, իւրաքանչիւր Համարը չուրջ 7—10 մամուլ։ Ներկայ Հա- մարը սովորականից մեծ է. Հակառակ դրան, տեղի սղութեան պատճառով, պէտք եղաւ յաջորդ անդամւայ յետաձգել Ա. Գիւլ- խանդանեանի «Օգոստոս 5ը», Ա. Արեղեանի «Հայադիտութիւնը յետպատերադմեան Գերմանիայում», Ա. Արշակունիի «Վրաստանի Անկախութիւնը» (ըստ Աւալովի) եւ այլն։ Ցաջորդ Համարում կը տրւփ եւ Իրազեկի «Առաջին Հայ Թատերդութիւնը» ուսումնասի-րութիւնը։

1934 տարւայ ընթացքին «Վեմ»ում լոյս կը տեսնեն նաեւ

Դրօի յուշերը:

1934 թեր առաջին Համարից սկսած, ենթադրւում է դնել Հայաստանի խորհրդի արձանագրութիւնները։

վէմ անունը Հանդէսի կողջին նկարել է երիտասարդ գրող եւ նկարիչ ԵՂԻԱ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆԸ։

BUBSUPUPARPHETEP

ՀԱՅՐԵՆԻՔ ԱՄՍԱԳԻՐ

Տարեկան 5 դոլար Վեցամսեայ 3 ,,

ՀԱՅՐԵՆԻՔ ԱՄՍԱԳԻՐ ԵՒ ՕՐԱԹԵՐԹ ՄԻԱՍԻՆ

Տարեկան 10 դոլար Վեցամսեայ 5 ,, Հասցէ՝

13, Shawmut st, Boston, Mass (U.S.A)

Ս Ի Ո Ն ԱՄՍԱԳԻՐ

Տարեկան 6 անգլ. շիլին կամ 1.50 դլ.

Patriarcat Arménien, Jérusalem. (Palestine).

ԵՐԿՈՒՆՔ ԱՄՍԱԳԻՐ

Պաշտօնաթերթ 2. Ռ. Միութեան Ֆրանսա և Սիւրիա՝ տարեկան 15 ֆր. Արտասահման՝ 1 տլ.

Հասցէ՝ A. Kapikian. 17, Av. Philippe-Auguste, Paris II°.

игфр

二、一个人的人就是什么多

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

Հայ ընտանիքի պարրհրաթերթ Տարհկան 2 դոլար Հասցէ՝

"Arpi" P. O. Box 77, Allston, Mass (U. S. A.)

F L L T L L L A

ԱՄՍԱԳԻՐ

Տարեկան 3.50 դոլար Հասցէ՝

"Pazmaveb", St-Lazare. Venise (Italie)

LUVAFU UUUVAFE

Տարեկան 5 դոլար Հասցէ՝

"Handes Amsorya", 4, Mechitharistengasse, Vienne (Autriche) VII.

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՀԱՅՈՒՀԻ

ԱՄՍԱԳԻՐ

Սիւրիա եւ Լիբանան՝ տարեկան 2 ս.ո. Ամերիկա 2 դոլ. Արտասահման 50 ֆր. Հասցէ՝

Mme Siran Seza, B. P. 722.

Beyrouth (Liban)

ՆԱՅԻՐԻ ԱՇԽԱՐՀ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԵՐԿՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹ

Ֆրանսա՝ տարեկան 40 ֆր.
,, վեցամսեայ 20 ֆր.
Արտասահման՝ տարեկան 50 ֆր.
Հասցէ՝

ረ ሀ 3 ቦ ቴ ኄ ኮ ቶ ዕየሀው ቴቦው

159

Տարեկան 6 դոլար վեցամսեայ 3 ,, Եռամսեայ 2 ,, Հասցէ՝

Haïrenik Press, 13-15 Shawmut st. Boston-Mass (U.S.A)

Ն Ո Ր – Օ Ր

Յունաստան՝ տարեկան 420 տր.
,, վեցաժսեայ 210 ,,
Եւրոպա՝ տարեկան 135 ֆր.
,, վեցաժսեայ 80 ,,
Ամերիկա՝ տարեկան 8 դոլար
,, վեցաժսեայ 4,50 ,,

"Nor - Or", 20-A, rue Vouli, Athènes (Grece).

UQUS bOUR

Բուլգարիա՝ *տարեկա*ն 550 լեւ
,, *վեցաժսեայ* 300 ,,
Ամերիկա՝ *տարեկա*ն 6 դոլար
Ուրիշ երկիրներ՝ *տարեկա*ն 150 ֆր․
Հասցէ՝

45, Bld Dondoukoff, Sofia (Bolgarie).

Ա Ր Ա Զ ԵՐԵՐԵԱՅ ԹԵՐԹ

Տարեկան 500 լէյ Հասցէ՝

"Araz" 14 Str. Pictar Luchian Bucarest (Boumanie)

ԱԼԻՔ

Տարեկան՝ 48 րիալ վեցամսեայ 24 ,, Արտասահման 80 ֆրանք "Alik", 22, Ala-ed-Dovleh. Teheran (Perse).

8 በ ኮ ሀ ሀ Բ Ե Ր የተመመሰው

եգիպտոս՝ տարեկան 150 եգ. դահ.
,, վեցաժ-եայ 80 ,, ,,
Արտասահման՝ տարեկան 40 շիլին
,, վեցաժոհայ 20 ,,
Հասցէ՝

"Houssaper", B. P. 868, Le Caire (Egypte)

ԱԶԴԱԿ

Սիւրիա՝ տարեկան 550 ս. դ. ,, վեցաժսեայ 300 ,, Արտասահման՝ տարեկան 7 դոլար ,, "վեցաժսեայ 4 ,,

"Aztag", B. P. 587 Beyrouth (Liban)

ረ በ ቦ ኮ ዴ በ ኄ ዐቦህው ቴቦው

Ներքին՝ տարեկան 300 տր-,, վեցաժսեայ 150 ,, ,, եռաժսեայ 80 ,, (Լրտասահման՝ տարեկան 150 ֆր-,, վեցաժեսայ 80 ,, Հասցէ՝

2, rue Franguini. Salonique (Grece).

u u a u e f 2

Ամերիկա՝ *տարեկա*ն 1,50 դոլար Արտասահման 2,,, Հասցե՝

"Asbarez" P. O. Box 865 Fresno, Cal (U. S. A.)

Ա Ր Մ Ե Ն Ի Ա

Դրասարկան՝ տարեկան 3 դոլար Արտասահման՝ տարեկան 3,50 ,,

"Armenia", Canning 1087. Buenas-Aires (Argentine).

ዶበዺ Ա Ն Դ Ա Կ በ Ւ Թ Ի Ւ Ն -

«ՎԷՄ» (Խմբ․)	
ՊՐՈՖ. Ն. ԱԴՈՆՑ. խաչատուր Արովեանի Վախճանը	7.
Ա. ՋԱՄԱԼԵԱՆ — Ամենայն Հայոց Բանաստեղծը	14
8. ՉԱՒՐԵԱՆ — Սայեաթ Նովա	28
Ո. ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ. — Ռ. Պատկանեանի անտիպ նամակները	39
Շ. ՆԱՐԴՈՒՆԻ — Փորձ Համեմատութեան Երբրայական	
բանաստեղծութեան եւ Գողթան Երգերու միջեւ	53
Ա. ԽՈՆԴԿԱՐԵԱՆ — Օպոզիցիան Հանրապ. Հայաստանում	63
վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ — Հայկական Բարենորոգումները	83
վ. ՄԻՆԱԽՈՐԵԱՆ — Անջատականները	100
ԲԺ · Մ · ՉԱԼԵԱՆ — 80ական եւ 90ական թւականները \	12
3. ԹԱԴԷՈՍԵԱՆ — Մոսկւայում	
ԱՆՑԵԱԼՔ.— Ա. Շահխաթունեան (Ն. Աղբալեան).—	
Արմեն Գարօ — Նար-Դոս	122
ՀԻՆ ԹՈՒՂԹԵՐ — Հայրիկի նամակը — Շահան Ջրպետի	
նամակը Ղուկաս կաթին	133
կեկեն եր ՄՇԱԿՈՑԹ — Հեթում Պատմիչ եւ չինական	
նկարչութիւնը. — խ. Աբովհանի արձանը. — Ռուսահայ	
Թատրոնի 75ամեակը	141
ԳԻՐՔ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼ «Հայ Մամուլը»	144
ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ.—	148
ՅԱՒԵԼՒԱԾ.— Վահրամ հա Մանկունի, «Գէորգ Դ.	
եւ իր ժամանակը»	1-16

- ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՑՄԱՆՆԵՐԸ

Ամերիկա, Բրիտ կայսրութիւն, Եգիպտոս,
Իտալիա՝ տարեկան 65 ֆրանք
Ֆրանսա եւ այլ երկրներ ,, 50 ֆրանք
Ռումանիա, Բուլգարիա, Յունաստան, Սիւրիա,
Պարսկաստան ,, 40 ֆրանք
Հասցէ՝ նամակների, դրամի, յօդւածների եւ ուրիշ ամէն
տեսակ առաքումների համար —

S. VRATZIAN,

4, Sq. Léon de Bertalot, Courbevoie-Bécon (S).

Vem-Pierre.

Gérant: V. Hampartzoumian.

ԳԷՈՐԳ Դ. ԵՒ ԻՒՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

(1812 - 1882)

6 14 11 1 10 11 14

Գէորգ Դ. կաթուղիկոսը ԺԹ դարի ամենաականաւոր հայ դէմքերէն մէկն է, որի կեանքն ու գործը սակայն, դեռ ըստ արժանւոյն լուսաբանւած եւ գնահատւած չեն։ Ներկայ աշխատութիւնը կուգայ չափով մը լրացնելու այդ թերին։

Աշխատութ հան հեղինակն է Վահրամ հա. Մանկունի՝ Գէորգ Գ.ի մտերիմ գործակիցը, կարելի է ըսել, անոր աջ բազուկը, ինքն եւս հետաքրքրական դէմք մը, որ իր ժամանակին կարեւոր դեր կատարած է Պոլսոյ եւ Էջմիածնի ազգային_եկեղեցական գործերու մէջ։

ինչպէս հեղինակի յառաջաբանէն ալ կը տեսնւի, Մանկունին ինքն ալ մեծ կարեւորութիւն տւած է այս գրւածքին եւ դեռ իր կենդանութեանը ուզած է հրատարակութեան տալ աննպաստ պայմանները, սակայն, արգելք եղած են այդ բաղձանքի իրականացման։ Այնուհետեւ, Մանկունիի մահւանէն յետոյ, իր անձնական դիւանի բոլոր թուղթերու հետ միասին, այս աշխատութիւնն ալ մատնւած է պատահական դէպքերու քմահանոյքին եւ փրկւած է միայն հրաշքով՝ շնորհիւ Նուպարեան Մատենադարանի վերատեսչութեան թափած ջանքերուն։ Այս վերջինի բարեացակամութեանը կը պարտինք նաեւ, որ ձեռագիրը լոյս կը տեսնէ «Վէմ»ին մէջ, որու առիթով կը յայտնենք մեր շնորհակալութիւնը Նուպարեան Մատենադարանի Վերատեսչութեան։

Մանկունիի աշխատութիւնը գրւած է գրաբար լեզւով, որ, սակայն, այնքան պարզ եւ դիւրահասկանալի է ամենքին, որ աւելորդ համարեցինք թարգմանել աշխարհաբառի։ Մենք համոզւած ենք, որ այս պարագան արգելք չի լինիր, որ անկէ օգտւին ոչ միայն մասնագէտներ, այլ եւ ընթերցող հասարակութեան լայն զանգւածները։

Մանկունիի այս գործը պիտի հրատարակւի պրակ-պրակ, որպես «Վեմ»ի յաւելւած, հետագային առանձին հատորի վերածելու յարմարութեամբ։

bUF.

Typographie Franco-Caucasienne, 50, Faubourg du Temple.

*

3ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ձկնի 1893 Թուականի փրկչական ձեռնարկեցաք գրել զսոյն գայս կենսագրութիւն երջանկայիչատակ Տ. Գէորդ Դ. Հայրապետի Ազգիս՝ Հոդեւոր ծնողի մերոյ՝ ընդհատաբար, ստիպեալ յան-ձնական տկարութեանց, երբեմն յարտաքին դառն անցից զգուշացեալ յաւուրս վեհ սուլթան Համիտի վերջնոյ, եւ յաձախ զբաղեալ յԱդդ վարչութեան աստ ի Կ. Պօլիս եւ պատուիրակութեան ի Ս. Երուսաղէմ, եւ այսպէս՝ տակաւ առ տակաւ չարունակեցաք մինչեւ ցներկայ ամ Տետոն (1916)։ Եւ ի վերջ կոյս 1914ի եւ յանցելում ամի դրեալ յաւելաք եւ ղծաւելուածն յաչ խարհարար՝ առ երկիւդի եւ դդուչութեան յապաղեալ։ Ապացուցանեն գայսոսիկ նաեւ ակնարկութերնը ինչ ըստ ժամանակակից անցից ի կարդի կենսադրութեան եւ ի ծանօթարանութիւնս։

Ի գրելն դսոյն դայս կենսագրութիւն եղեւ նպատակ մեր թողուլ ապագայից ի գիտութիւն, ի խրատ եւ յօրինակ միանդա– մայն՝ զկարեւորագոյն եւ դգլխաւորագոյն խնդիրս կրօնականս, աղգայինս, Հայրապետականս, վարչականս, կրթականս, իրաւա– ւականս Հանդերձ սարօջն։

կամէաք դասաւորել գինդիրս ըստ կարդի ամացն եւ առանձին դուղեւորութիւնս ի միում չարի, մանաւանդ թէ եւ առաւելապէս՝ մի դկնի միոյ կարդել դիրաւասական խնդիրս եւ դնուիրականս, այլ ընտրեցաք առաւել միջոցն տալ թանձրացեալ եւ ընդարձակապատում խնդրոց, միջանկեալ դրելով դթեթեւագոյնս եւ դպատմականս, դի մի ձանձրասցին որը ընթեռնուն կամ դրաղին ի սմին:

Թեթեւ պակասութիւնք են ի սմա՝ կորուսեալ դոլով դպատձէնս ինչ եւ դարձանադրութիւնս, թէեւ հետեւեցաք ի ձեռո բերել
ի Ս. Էջմիածնէ, մատնացոյց լեալ որոց հարկ էր եւ ուր պարտ
էր որոնել եւ դտանել։ Այլ ոչ բոլորովին յաջողեցաք բերել ի ձեռս
ի հեռուստ աստուստ դրելով եւ ստիպելով։ Գուցէ անհարադատ
եւ անհաւատարիմ անձինք դողացեալ էին, որպէս յաձախաղոյնս
պատահի ի Մայր Աթուսմ եւ այլուր։

Նաեւ տուար գանցառունեանց զմանրամասնունեւնա կարեւորս ոմանց անգից եւ ինուրոց, մանաւանը դի անձնական տկարունեւնը մեր գլխաւոր իմն արգելս դնէին եւ ոչ բաւէար։ Միանդաման ոչ բաւէար տալ գրեւ այլոց՝ վճարեալ ովարձս, ներ դարձեայ եռեն ծախը ոչ սակաւը։

Պաստիմ օ լայտարարել գյաւիտեան՝ ղի քննագատութիւնք իմ հ սմին կենսագրութեանս յայսմիկ վերաբերին ցարական եւ կաթքով-Տօլստոյեան, *իսկ նպաստաւոր ակնարկուԹիւնք իմ ո՛չ վերարերին* համիտական *եւ* իթթիհատական *կառավարուԹեան*ց։

Խնդիր եւ առարկութիւն ոմանց եղեւ ընդդէմ դրարար լեղուի, այլ սակայն առաւել դիւրին էր մեզ դրել ի դրարար, թէեւ ոմանց ոչ ախորժելի։ Բացառութեան տուաջ գՑաւելուածն իրը նմոյչ։ Մանաւանդ դի դաւառական աչխարհարար լեղուջ խառնիճաղանճը են ի մեղ, եւ յամենայն կողմանս աչխարհի դաանին դրարարադէտը։

ԵԹԷ դրէաք դսոյն դայս կենսադրուԹիւն յերիտասարդական հասակի եւ ի Մայր ԱԹոռւոջ, առաւել ճոխադոյնս եւ կրկնապա-տիկ լինէր, միանդամայն հարուստ այլեւայլ լուսանկարօք։ Ծանրածանր դրադմունը մեր հանդերձ հիւանդուԹեամբը արդելին յաւէտ եւ հանապար։

Արդ ոչ ունիմ ը պէտս դովեստից ։ Բաւական լիցի մեզ եԹէ Ս Հայրապետը եւ բարձրաստիճան անձինը քաղեսցեն զկարեւոր փորձառութիւնս եւ դօդուտս ։

ձեմարանական սան Արդոյ Մ. Արեղեան Հրատարակետը դհամառօտադոյն եւ դհակիրծ կենսադրութիւն ընդ անուամրա «Գէորդ Դ. Մեծադործ Կաթուղիկոս ամենայն Հայոց» ի տպարանէ Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի ի 1899 ամի, առթիւ ըստնեւ հինդամեայ տարեդարձի Գէորդեան ձեմարանի Մայր Աթոռոյ, ամփոփեայ ի 20 (ի.) դլուիս։

Ոչ սակաւ ըննադատելի տեղեկութիւնը են ի նմին, սկսեալ ի ծննդենկ եւ յուսումնառութենկ Գրիդորի-Գկորդայ եւ յանձն քարողչութեանն Խասդեղջ, Հանդերձ այլովը, դորոց դոմանք Համառօտիւ իմն պարդեաց կենսադիրս այս ի «Սուրհանդակ» օրա- Թերթի, յամի Տեառն 1899 (սկսեալ ի 24կ Ցունվարի ցշ Փետրը- վարի):

Պ․ Աբեղեան սակս տեղեկութեանցն որ ի ծննդենէ Գրիգորի-Գէորդայ մինչեւ յրնտրութիւնն կաթուղիկոսական Հետեւել է ձեռադիր կենսագրութեանն պատրաստելոլ ի կաղ Սարդիս վարժապետէ Գնունւոլ վանեցւոլ։ Պ. Գնունի Հաստատեալ գբնակութիւն իւր ընդ ընտանիսն ի Վաղարչապատի՝ վայելէր դպաչապանու-Թիւն եւ դկարեկցութիւն S. Գէորդ Դ. Հայրապետի Ադդիս, վանեցիական իմն կեղծաւորութեամբ գրաւեալ դմասնաւոր Համարումն Նորին Սրբութեան։ Եւ ջանալը գնարել դառիթես առ ի ներկայանալ Հոդեւոր Տեառն՝ գրեալ ցուղերձս , դնախանձախնդրական յօդուածս եւ դգրական երկս ինչ։ Եւ լամոն 1876—80 ինդրեաց գրել գկենսագրութիւն Նորին Սրբութեան, եւ դիմեալ առ կենսադիրս, խնդրէր գտեղեկութիւնս։ Եւ կենսադիրս, ըստ հրամանի Ս: Հայրապետի, ետ Գնունւոյն Սարգսի դհակիրճ գանկաձեւ տեղեկութիւնս ինչ, դիտացեալ ջաջ գկենսադրական ակարութիւն նորա եւ գվանեցիական տրամագրութիւնոն, մանւանդ ոչ էր կենսագրիս ժամ պարապոլ առ ի զբաղել ընդ նմա։

Գրէր Սարդիս վարժապետ ղկենսադրութիւնն եւ տետրակ առ

Շետ վախճանի կենաց Հոդեւոր Տետոն, ի 1883 Թուականի, բազմիցս Թախանձեաց եւ խնդրեաց Պ. Գնունի ի կենսագրես դնոյ առնուլ ղկենսադրուԹիւնդ, դմի օրինակն եւեԹ, առ ի տալ տպել։ Կենսադիրս առաջարկեաց դհամայն օրինակս, յորս ի տեղիս տեղիս ձեռնադրեալ էր Հոդեւոր Տէր, դնոյ առնուլ, վճարեալ դմի հարիւր ռուբլի եւեԹ (10—12 ոսկի օսմանեան), ըստ որում կենսադրուԹիւնն այն պակաստւոր էր բազմօք եւ տկար ըստ ամենայնի, եւ նպատակ կենսադրիս էր ազատել դձեռադիր Հոդեւոր Ծնոդիս ի չահադործութեանց եւ ի խաչադողութեանց Գնունւոյ։ Ոչ կամեցաւ նա տալ դհամայն օրինակս, եւ այսպես մնաց սակարկութեւնն։

Ցետ ամաց ինչ դիմեցին Սարդիս եւ ժառանդը իւր քանիցս ի Մ․ Էջմիածնկ առ կենսադիրս աստ ի Կ․ Պօլիս առ ի տալ տպադրել կամ նպաստել տպադրութեան կենսադրութեանն յիչելոյ, եւ ընկալան դբացաստկան պատասխանիս։ Ջան կալեալ են նոքա դրաժանորդադրութեւնս սնապարծ եւ բառակոյտ ծանուցմամբը կամ յայտարարութեամբը։ Ոչ յուսալի էր յաջողութերւնն։

Գնամատելի է կենսագրական ձեռնհասութիւն Պ. Արեղեանի, այլ պակասեալ են նմա ձոխ եւ Հաւատարիմ աղրիւրը, որպէս եւ ժամանակ ընդարձակ, ի գրելն իւրում դմատենիկն «Գէորդ Դ. Մեծագործ Կաթուգիկոս ամենայն Հայոց» առթիւ քսանեւհինդամեակի, թէպէտ խնդրեցին ձեմարանականք ոմանք ի կենսագրէս գրել դպատմութիւն հիմնարկութեան Գէորգեան ձեմարանի նուժին առթիւ։ Տատապէր կենսազիրս ի յօղացնուս յորժամ դրևաց դպատմութիւն չինութեան եւ բացման յիչեալ ձեմարանի ամփոփետլ ի Ժ. դլուիս, եւ առաջեաց առ ձեմարանականուն ի պէտո հրատարակութեան, ըստ խնդրանաց նոցա, պատուիրեալ եւ պայման եղևալ տպադրել նոյնութեամը, որում ոչ յաջողեցան նոջա։ Էին ի պատմութիւնն յայնմիկ թեթեւ պակասութիւնը ոմանց յիչա-

տակարանաց եւ գրութեանց, դորս յանձնարարեալ էր կենսագիրս լնուլ դիւրութեամբ ի Մ․ Էջմիածին, մատնացոյց լեալ յորոց սյարտ էին օրինակել։

ՎԱՀՐԱՄ ԵՊԻՍԿ. ՄԱՆԿՈՒՆԻ

ի Սեպտեմբերի 1916 ի Միջագեղջ Կ. Պօլսոյ.

PLAND U.

ՑԱՂԱԳՍ ԾՆՆԴԵԱՆ, ԾՆՈՂԱՑ, ՔԵՐՑ ԵՒ ԵՂԲԱՐՑ ԳՐԻԳՈՐԻ

Ցամի Տետոն 1812 (ըստ ՄՀմտ. 1228) յառաջին քառորդի ներկայ ԺԹ․րդ դարու, ի Հինդերորդ աւուր ամսետնն Յուլիսի ծնանի Տ․ Գէորդ Դ․ կախուղիկոս ի ՍամաԹիտ արուարձանի Կ․ Պօլսոյ, եւ առնու դմկրտութիւն Ս․ աւաղանի յ8ն Յուլիսի ի Հըռ-չակաւոր Ս․ Գէորդ եկեղեցւոջ Հայոց, որ երբեմն լեալ է աթուանիստ Պատրիարդ-Առաջնորդաց Կ․ Պօլսոյ, եւ այրեցաւ ի 186․․․ Թուականի։ Կնրեն դանուն նմա Գրիդոր*)։

Անուանը Հօր Գրիգորի են Պետրոս ՔէրէսԹէնեան Հազրբնիմինթաննի լեօննա Թաղէ Պալատու, եւ մօրն՝ Սրբունի, իԼէպլէ-

^{*)} ԾԱՆՕԹ․ վ. հա. Մ. — Իսկական Թուական ծննգեան Գրիգորի (Տ. Գեորդ Գ. կաթուգիկոսի մնայ ըննազատելի։ Ի մեծի եւ յաղետայի երկիզութեան Սամաթիոյ, յամի Տեսոն ... [թուականը կր պակոի ընտգրին մէջ] այրացաւեր լեալ Ս. Գերրդ եկեղեցւոյ եւ յտտուկ պահարան-դանձատանն ան-Հետ կորչեն «Արձանագրական Մատեան Մկրտունեան» եւ գրեանջ կարեւորջ եւ լիատակարանը։ Ուստի անձնար լեալ է ստուգել եւ ճյանլ գթուականն։ Իսկ երկուց ամաց լեալ է Գրիզոր յորժամ ծնողջն տարեալ են գնա յուխա եւ յերկրպաղութիւն ի Ս. Երուսաղէն, ուր եւ տուեալ են գրել յաջ րացկի գՄամետական Թուական 1230-31, որպես կենսագիրս բանիցս ետես եւ ընթերցաւ ուչագրութեաժը։ Հաչուեալ եւ գյաւելումն մի մի տարւոյ ըստ լուսնականի եւ ըստ Մահմետականացն թուականի իրը յիւրաջանչիւր երեսուն ամս, դաանեմը եւ դնեմը գծնունդ Գրիդորի ի 1812-13 ամի փրկչական։ Կենսագիրս այս ջանիցո Հարցուփորձ եղեւ, Թէպէտ հահո դհակասութիւն ինչ Թեթեւագոյն։ Տունն յորում ծնեալ է Գրիդոր, լեալ է ի Թաղն Մուսթաֆա փաչայ, լՈւդուննա Օվա փողոցի ի Սամաթիա։ Ցետ մահուտն տնատետոն «հացրըմը» — «Մինհանձր Պետրոսի Քէրէսիկչետն, որգի նորա Գրիզոր-ԳԼորդ վարդապետ (ապա կաթյուղիկոս) նախ դնայ առնու ղհամայն ժառանդական բաժինս եղրարց եւ ջերց իւրոց, եւ տպա ի Մհմա 1266 թուականի ի 17ն սկֆերի վաճառ Գրիդորի Ռափայելեան եւ կողակցի նորին Խաթունիկի (Գօգոսեան ըստ Sont): Ծարևև եւ հոգա Ցովհաննես գահանայի Նիջօնեան ի 1268 Մհա. թուականի։ Ըստ ասելոյ Յուլհաննես ա. ջահանայի Շահպագեան, Միարանի Մ. Գերոր եկերեցող, Հրիիգեալ է տունն այլ ի միջի. Հրիիզու Թեանն («Էնֆիլենիի կրակ» անուանհալ) ի 1852 Փրկլ. Թուականի, եւ լետ վերայինութեանն կրէ դարդիս առւն այն ղ14 թ. : Վերջին տեղեկութիւնըս այսութիկ քաղևայ են լԱպրիլի 1898 թուականի փրկչական, միջոցաւ Աւադ բանանային վերոյիչելող:

իրն Պետրոսի յառաջին ամուսնութենէ դստերը Սրբուհի եւ Տիրուհի անուամբը, նոյնպէս Սրբուհւոյ էին դստերը Նունէ եւ Անթառամ անուամբը։ Իսկ յերկրորդ ամուսնութեննէ ծնան նոջա դԳրիդոր, դՕհան, դԱւետիս, դԵւդինէ (Էֆտիկ) եւ դՓեփրոնէ։

Պապը Գրիդորի, իմա՝ Հայր Սրբուհի մօր իւրոյ, լեալ է ի Սեբաստիոյ, եւ Հայր Պետրոս Հօր իւրոյ ի չրջակայից Կեսարիոյ

դաղթեալ եւ Հաստատեալ ի Կ. Պօլիս։

Արհեստիւ է՛ր Պետրոս դերձակ, անուամը Մինթաննի (բաձկոնակակար) եւ ջաղջերակար (ջաշխըր), միանդամայն պատրաստավաձառ, յԱլի փաչա խանն ի Կ. Պօլիս։ Ունէր ընդ ձեռամը իւրով դաչակերտս եւ դդործաւորս ոչ սակաւս, ի Պօլսեցւոց եւ ի Ռօտօսխոցւոց։ Սիրելի էր յաչս ոմանց Եէնիչէրեաց դլխաւորաց, մանաւանդ ընակելոցն յէյուպ, որոց էր դերձակ։

Տիկին Սրբուհի ոչ գիտէր զարուհստ ինչ, այլ սակայն էր տանտիկին կատարհալ, տնտես, որդեսէր, ժրաջան, արթուն,

համեստ , հեղ եւ բարեհամբոյր ։

Երկոջին լծակիցջ էին բարեպաչաջ, եկեղեցասէրջ, ջաղցունջ ի բարս եւ ի վարս, նախանձախնդիրջ յառաջինութիւնս եւ յանձնիւր պարտսն։ Գիտէին նոջա դՀասարակ ընթերցանութիւն ըստ ժամանակին ուսեալ ի տնավարժոցս առ ոտս մարապետաց,

որպես անուանեին յայնժամ ղվարպետ տուտուս։

Որպէս յաձախ տեսանեմ ջ զբաղում օրինակս ի կ. Պօլիս, ծնողջ Գրիդորի առնիւ Հրկիդունեանց տեղափոխեալ են զբնակունիւնս իւրեանց ի Սամանիոյ ի Գումգարու, ապա ի Խասզիւդ ի քարողչունեանն Գէորդայ, եւ Հուսկ ուրեմն ի Միջադիւղ կ. Պօլսոյ, ուր եւ կնջեն զկեանս իւրեանց եւ ննջեն ի Տէր, մայրն Սրբուհի ի 17 Օգոստոսի 1840 Թուականի, Հայրն Պետրոս ի 26ն Սեպտեմբերի 1842ի, եղբարջն ՕՀան յ2ն Ապրիլի 1843, Աւետիս ի 5 Յունվարի 1846, կրտսեր ջոյրն Փեփրոնիկ ի 11 Յունիսի 1844ի (յօդափոխունեան ի Սարը-եար, յորմէ փոխադրեն դդին ի Միջադեղ):

Լսէ զմահ մօր իւրոյ մինչ գտանէր ի ս․ եկեղեցւոջ յաւուր չարաթու ի նաւակատիսն Վերափոխման Ս․ Աստուածածնի, եւ ի յաջորդ աւուր մատուցանէ (Տ․ Գէորդ վրդ․) դտաղաւարական ս․ պատարագ, յետ որոյ թաղէ Հանդիսիւ դմայր իւր, արտայայ-տեալ դդեղեցիկ օրինակ բարեպաչտութեան եւ ջերմեռանդ հա-ւատոյ, առանց թույանալոյ ըստ մարդկային ընութեան։

Տարաժամ վախճանը եղբարց եւ քեռ սորա պարզեն զսերնդական-ժառանդական ինչ տկարութիւն, յորմէ մազապուրծ դերծաւ Գրիդոր (Գէորդ վրդալ), որպէս ունիմը պատմել այլուր, մանաւանդ մաՀ ուսումնասէրն Փեփրոնիկի առաւել աղդեալ էր սմա, ըստ որում առաւել սիրէր դնա, եւ վատնեաց գրաղում դրամս առ ի աղատել դնա ի հիւանդուխենն եւ ի ճիրանաց մա-հուան։ Գեղեցիկ յոյժ լեալ Փեփրոնեայ, ընխերցասէր եւ արխուն, րազումջ ինդրեալ են դնա ի կենակցուխիւն, եւ ծնողջն՝ մանաւանդ Տ. Գէորդ վրդ. դժուարանան իանդարել դկարդն ըստ սովորուխեան ժամանակին, եւ նախ ջան դԵւփիմէ պսակել դՓեփ-րոն։ Որոյ վասն խղճահարէր յորժամ առիխ լինէր խօսակցութեան։

ի կենդանութեան ծնողաց ամուսնացեալ էին քորքն խորթե եւ ընդարձակեալ դսերունդ իւրեանց եւ ղչառաւիդս։ Իսկ Եւփիմէ

ամուսնացաւ ի Սեպտեմբերի 1843 ամի*)։

Գրիդոր հանեալ էր ղծադիկ եւ կրէր ի կերպարանո ղնչանս, որը սակաւուը խանդարէին ղդեղեցկութիւն դիմացն։ Անձնեայ եւ թիկնաւետ, դեղեցկահասակ, լայնաձակատ, ջաղցրատեսիլ եւ համեղաբան էր Գրիդոր, եւ ի մանկութեանն յաւէտ սիրելի կա-ցուցանէր ղանձն ծնողաց եւ համայն պարադայից իւրոց եւ որոց հանդիպէր։ Օր աւուր յաձախէր ի չնորհս, եւ դարդանայր իմաս-տութեամը։ Որում յարմարէին արդեօք բանք Լամբրոնացւոյն եթե «Եղեւ աղայ՝ եւ դաղայական ախտին մարտն վանեաց, տղա-ժումն հնարաւրարդութեան ծնողացն ոչ կարաց յողղողդել ղնա»։

Սիրէ դիաղս եկեղեցականս, եւ կազմէ ի տան զսեղան, պատրաստէ դգեստս, դթագ, եւ ձեւացուցանէ դպատարագ, այսու կանխէ արտափայլել դներջին յօժարութիւն եւ դփափաջ իւր։

Ատէ շրջել ի փողոցս եւ խաղալ ընդ մանկանց, որոց յորդոր կարդայ դալ ի տուն եւ կաղմել ղսեղան, ձեւացուցանել դպատա– րադ, դժամերդութիւնս, դջարողս, դթափօրս։ Սիրէ դընկերակ– ցութիւնս դայսպիսիս։

ի մանկու ժեան անդ ապացուցանկ գիտնդ եւ գընդունակութիւն յերդեցողու թիւնս, որպես եւ յաճախ երդե ի տան։ Ջանայ ընթեռնուլ զդիրս, եւ գրօսնու մատինիւք։ Որպիսի ընթացջ սորա պարդեին դձգտումն եւ գրնդունակու թիւն իւր։

« Գերայարդ աղա աղնուաժեծար նաղելւոյդ ողջոյն եւ օրՀնութիւն

« Ցիսուսաւանդ։

« 1843 Սեպտ. 21, ի Միջագիւղ »:

^{*)} ԾԱՆՕԹ․ Վ․ հայ Մ․— Դնեմը աստ ի ծանօթութեան իրրեւ նմոյչ ինչ ժամանակակից սովորութեանց ղպատճէն Հարսանեկան Հրաւիրաթղթեյ, զոր յանձնեաց կենսագրիս Վրթանէս ջահանայ Պալեան Օրթաջէօյցի ի 1891 թուականի ի Միջադեղջ, թէպէտ պակասէր Հասցէ Թղթոյն, պատառեալ Հատանալ եւ կորուսեալ դոլով կէս մասն Թղթոյն այնօրիկ։

[«] Ցայսմ չարաթու ունիմը Տէրամբ առնել զհարսանիս բեռն մերոյ, « վասնորոյ խնդամիտ մատուցանեմը զայս երկտող դեր աղնուամեծար յար– « դութեան ձերում, որով խնդրեմը հրաւիրանօը, զի չնորհ արարեալ հրա– « մայեսջիը յեկեսցի յառաջիկայ չարթու աւուրն։

[«] Մնամ սպասեալ բերկրառին դալստեան Ձերոյ « (ինդնաձեռադիր) Նու. ԳԷՈՐԳ ՎՐԴՊ. ՄԻՋԱԳԻՒՂԻ։ »

Ձգային ծնողջ իւր, զի հարկ էր այլեւս տալ ուսման զԳրիդոր, եւ դաին զյարմար տնավարժոց։ Մանաւանդ սոյն այս մանուկ ինջնին խնդրէր ուսանիլ գընԹերցումն եւ զգիր, յաճախել ի Ս․ եկեղեցի, որպէս տանէին յաճախ ծնողջ իւր։ Եւ տեսանէին բացայայտ, զի ախորժէր յոյժ յեկեղեցւոյ եւ երդեցողուԹեանց։ Որով ուրախ լինէին հանապաց եւ ինջեանջ։

Ցերկիւղէ Ենիչէրեաց, որպէս ծնողջ ամենայն, նոյնպէս ծնողջն Գրիդորի ոչ երբեջ Թոյլատրէին նմա միայնակ ելանել ար-տաջս ի տանէ, երթալ յեկեղեցի, ի վարժոց, եւայլն։ Ցաձախ Հայրն կալեալ ղձեռանէ մանկան տանէր ուր եւ կամէր, որպէս եւ ի տնավարժոց, յառաւօտու եւ յերեկոյի , որպէս ղի մի՛ վը-տանդ ինչ Հասցէ։

Այսպես լրացուց Գրիգոր ղվեցերորդ ամ Հասակի իւրոյ։

ዓ!በኑክ Բ.

ՑԱՂԱԳՍ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ, ՈՒՍՄԱՆ ԵՒ ԱՐՀԵՍՏԻ ԳՐԻԳՈՐԻ

Էր եօթեն ամաց յորժամ ետուն ծնողջն զկայտառն Գրիդոր ի տնավարժոց Սրբուհի Մարապետի ի Սամաթիա, որ աջակցու–

թեամբ եղբօր իւրոյ Ցովսէփայ, պահեր ղծաղկոց:

Եղբայր Մարտպետ Սրբուհւոյ էր տիրացու-լուսարար Ս․ Գէորդ եկեղեցւոյ ՍամաԹիոյ, եւ օդնէր լիապէս ջեռ իւրում ի դասս կրօնականս և երաժչտականս։ Ցետ ամաց ինչ ջահանայացեալ է Ցովսէփ ի վերայ Ս․ Գէորդ եկեղեցւոյ յիչելոյ, վարելով ի ժամանակի եւ դպաչտօնս Աւադ ջահանայութեան եւ լուսարարապետութեան երից եկեղեցեաց ՍամաԹիոյ, Նարլը Գաբույի եւ Եէնի Մահալլէի, ըստ բացառիկ պայմանաց եւ դրութեան արուտրձանին այնորիկ, նման երբեմն միացեալ եւ դարդիս բաժանեալ եկեղեցեաց Գում Գարույի, Եէնի Գարույի, Կէտիջ փաչայի, եւ ցարդ չարունակեալ Բերա արուարձանին Ս․ Երրորդութիւն, Ս․ Ցարութիւն եւ Ս․ Գրիդոր Լուսաւորիչ եկեղեցեաց։

Ցայնմ ժամանակի կոչէին Մարապետ ո՛չ միայն ղկանայս որը առանձնանային ի կուսանոցս ի Ս․ Երուսաղէմ եւ յայլուր, դօրիորդս որ ուխաէին ի կուսուժիւն եւ հրաժարէին յամուսնու- Թենչ, այլ եւ ղկանայս որ պահէին դանավարժոցս, յորս երժեւե- կէին մանկունը յերկուց սեռից, եւ յաւէտ իդականը ուսանէին դձեռարուեստս եւ ղկարս, իսկ արականը դհասարակ ընժերցա- նուժիւն եւեժ։ Պահէին եւ ջահանայը դանավարժոցս ի բաղում տեղիս, եւ երէցակինը կատարէին դմեծ մասն դորս Մարապետը վարէին։

Համաձայն ուղղութեանց եւ պարագայից ժամանակին, դովելի եւ արդիւնաւոր էին տնավարժոցը այսպիսիք առաւել ջան զդպրոցս ազգայինս, մանաւանդ առաւել ջան զգաստաւութիւնս ոմանց ի խանութես, սակաւուցն բացառութեամը։

Ձարդիս կարծեն եւ կարեն անուանել «իսաքրոց» դանավարժոցսը, ցորչափ յառաջաղին է մանկավարժութիւն ի կատարելադործութիւն եւ ի դիւրուսոյց եղանակս, յաւելուն օր աւուր
դկրթական բարեվողսութիւնս եւ ղպայմանս առողջապահականս,
արծարծեն ի մանկունս դսէր ուսման եւ կրթութեան փոխանակ
տաղակութեան եւ դղուանաց, արդիլեալ եւ դդանահարութիւնս,
միանդամայն արծարծեն դմիջոցս առ ի բանալ դսրամաութիւնս,
առ ի դօրացուցանել դջիղս եւ առ ի կարդուրել դառողջութիւնս,
մանկանց։ Անչուչա նաեւ ապադայն ոչ դոհացուցիչ համարեսցէ
եւ դներկայ կրթարանս եւ դկրթական ուղղութիւնս, ցորչափ յառաջաղին եւ դարդանայ կրթական եւ մանկավարժական խնդիր։
Այլ սակայն, արդարութիւնն պահանչ դնահատել ըստ ժամանակին եւ ըստ յարակից պարադայից եւ դանավարժոցող Մարապետականս եւ դարդիւնս նոցա յօդուտ երկուց սեսից։

Ուղղութիւն տնավարժոցացդ էր արդարեւ անձուկ յոյժ , եւ Հադիւ յաջողէին յրնթացս երկուց եւ աւելի ամաս ուսուցանել մանկանց ղՀասարակ ընթերցանութիւն ։ Այլ սակայն , ըստ ձեռ արուեստից բարերարէին օրիորդաց ըստ բաւականին ։

Բաղումը անավարժոցաց ուսուցանէին մանկանց ղայբ-բեն գրեալ ձեռադիր ի միում տախտակի, նախ ղՀասարակ տառս եւ ապա դգլխագիրս, որ եւ տևէին առաւել քան դվեց ամիսս, երբեմն անցեալ առաւել քան դմի ամ ։ Ապա տային մանկանց զՀեգերէնս, եւ Սաղմոսն պսակէր դուսմունս եւ ղկրթութիւն աչակերտաց ։ Ուսանէին մանկունը եւ դերգս ինչ աղդային եւ եկեղեցական ։

Ըստ այսք ապա ոչ կամէր Գրիդոր մնալ ընդ երկար ի Մարապետական տնավարժոցի, եւ սէր ուսման՝ ընդունակութիւն եւ սրամտութիւն Գրիդորի ստիպեաց զծնողոն փոխադրել մնա յաղդ. դպրոց, թէևւ ուսաւ ի Յովսէփ դպրէ ղկրօնական դիտելիս եւ սերաժչտութիւն ըստ մասնեայ։

Ցուցանկը Գրիդոր գրնդունակութիւն մեծ եւ գյաջողակութիւն նաեւ յերաժչտութեան, որպես եւ եղբայրն իւր Օհան, ունելով եւ դձայնս քաղցունս, որով դարձաւ սիրելի յաչս ոչ միայնուսուցչաց իւրոց, այլ եւ քահանայից եւ ժողովրդեան, որ խուռնբաղմութեամբ լնուին դՍ. եկեղեցի յերդելն Գրիդորի, մինչ Սամաթիա յաջողակ եւ Հոխ էր, որպես եւ ըստ մասնեայ է ցայսօր,
քաղցրաձայն ղարօք եւ ներդաչնակ երաժչտութեամբ, ունելով
եւ դհաղոյն Ընկերութիւն դպրաց, նման Ս. Հրեչտակապետ եկեդեցւոյ Պալատու եւ Աւաղ-եկեղեցւոյ Գում-Գաբույի, հանդերձ
յատուկ եկամտիւք եւ կտակեալ կալուածովը։ Գրիդոր իւրովն
ընդունակութեամբ եւ յաջողակութեամբ ցուցանէր ղկարօտու-

գիւր բւ մակաս հաջարբես աւբքի հանջև ժոնոսնի բւ մարմաւսան սեր եռանդուն յուսմունս:

Իսկ Հայրն Պետրոս»), ստիպեալ ի գրութենէ իւրմէ եւ ի կարօտութեանց, կամէր կանխել եւ քաղել դօգուտս յանդրանիկ որդւոյն ի Գրիդորէ, որպես սովորութիւնը էին եւ են բաղում ծնողաց, առեալ յօգնական եւ յաջակից յարուեստի իւրում եւ ի դործասենեկի որ լԱյի-Փաչայ խանն ի Պիթ-բազար, Հակառակ րազձանաց եւ խնդրանաց որդւոյ իւրոյ, եւ պահել անվԹար դարուեստ իւր եւ դգործասենեակ ընդ լաձախորդոն ։ Եւ Գրիգոր Հնադանդեալ հոր իւրում , ակամայ կատարէ դփափաջ հոր իւրոյ եւ երթայ ի դործասենեակ, եւ գամս ինչ աջակցի հօր իւրում մինչեւ Հասանե ի կարեւոր չափ Հասակի եղբայր իւր ՕՀան, որ յաւէտ Հակամէտ էր արուեստի հօր իւրոյ, որպես եւ կրտսեր եղբայր իւր Աւետիս, յետ ամաց ինչ աջակցին եւ հետեւին արուեստի եւ գործոյ ծնողաց իւրեանց, այնպես զի երկոջին եղբարջ յաջողակութեամբը իմն կառավարեն դարուհստ եւ դդործս հօր իւրեանց:

Այլեւս առին բարեպատեն եւ ժամանակ յարմար համարէր Գրիդոր առ ի հասանել բուռն բաղձանաց իւրոց, չարունակեայ դուսումնառութիւն իւր եւ մտեալ լեկեղեցական պաշտօնկութիւն:

Բարելիչատակ Ցարութիւն ամիրայ Գագէզ, Հաստատեայ դկարեւոր եկամուտս , բացեալ էր ի ձեռն Կարապետ Արջեպիսկոպոս-Պատրիարջի սիրելեոյ իւրոյ զվարժարան Ուսումնարան անուամբ, ի պէտո պատրաստելոյ զջահանայացուս, ընդ հովանեաւ եւ ընդ պարսպաւ Ս. Աստուածածին աւագ-եկեղեցող ի Գում-Գաբու, Հանդէպ եւ ընդ Հոկողութեամբ Պատրիարջարանի, յորում դասախոսէր մեծահոչակ Գրիգոր հայկարան եւ աստուածարան պատուելի Փէչաիմալձեան դկրօնագիտութիւն ընդարձակ, դեայկարանութիւն, դճարտասանութիւն եւ դարամաբանութիւն Հասակաւոր աչակերտաց եւ քահանայացուաց։

Կրթական ծրագիր Ուսումնարանին բահանալացուաց ոչ պարունակեր դրադմանքիւ «ունքիւն»ս եւ զօտար լեղուս, այլ սակայն յաջողութեամբ իմն եւ արդիւնաւորապես մատակարարեր դուսմունո կրձնականո , Հայկականո , երաժչտականո եւ եկեղեղականս, գոյգ ընդ բերականական, ճարտասանական եւ տրամաբանական գիտութեանց։ Պակաս էին միանդամայն պատմութիւն ընդ հանուր, այկարհագրու Թիւնը, համարողու Թիւնը, բնական պատմութիւն եւ դիտութիւնը, տիեղերադրութիւն եւ նմանահանդոյն դիտու Թիւնը առողջապահականը։ Աստուածարանու Թիւնն աժ փուհեայ էր ընտառնակացունա ի Քրիստոնեական Վարդապեwas liberts be fo dbline thebu ging file:

փութամը յաւելուլ աստէն ի պարծանս Ցարութիւն ամիրայի Պէզձեան, դի նա, թէպէտ տկար էր ինքն յուսմունս, այլ ուսումնասէր, մանաշանդ նախանձախնդիր էր ներդայնակ եւ քաղզրանուադ երդեցողութեանց եկեղեցւոլ, ուսմանց եւ կրթութեանց քաչարտին եւ քաչարայանուան՝ անձային յատածառիզուները՝ դարգացման եւ բարգաւանման, ծաղկմանց եւ տարածմանց արուեստից եւ վաճառականութեան ի Հայս, որպէս վկայեն գործջ եւ լիչատակը նորա։ Սակս կարձաութեանց եւ պիտոյից Ազգի եւ Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց խնդրէր դխորհուրդս ի Կարապետ Արբեպ. է եթե գիա րդ եւ գինչ պարտ իցէ առնել եւ յաւելուլ, որպէս գի արդիւնաւորեսցէ ինըն։ Որում պատասիանէ կարապետ Արբեպ.-Պատրիարը համաձայն դարդացման եւ անձուկ ընդունակութեան իւրում, եթէ «Ամիրա՛լ, բարերարեցեր դու Ազգի եւ եկեղեցող մերում առաւել քան գոր պարտէիր առնել» ։ Մինչ Գաղեց ինչնին չարունակեր եւ յաւելոյը գայադիսի ձեռնարկս, լետ խրախուսելոյ դԸնկերութիւնս դպրաց եւ դհամայն ձեռնարկս որ ի պէտո չինութեանց եկեղեցեաց, դոլրոցաց, Հիւանդանոցաց, խուհուն իմն հեռատեսութեամբ հոգաց եւ զպատրանտութենկ թա-Հանալացուաց արժանաւորաց ։ Այլ եւ կարեւոր միջոցօք սատարէր Հոչակաւոր վանօրէից, Ս. Ցակորեանց Երուսաղէմի, Սսոլ, եւ այլոց եւ այլոց , եթէ ըստ դրամականին եւ եթէ ըստ դարդուց եւ whofing be pum miling ulpmulhig*):

Արդ , պատանին Գրիգոր , առեալ դհրաման հօր իւրոյ , մեկնեղաւ լարուեստէ եւ ի դործասենեկէ, սկսաւ լաձախել ի լիչեալ Ուսումնարանն եւ ուսանել եռանդեամը եւ գիչերայան այխատու-

^{*)} ԾԱՆՕԹ․ Վ․ եպ․ Մ․— Հայրն Գրիդորի Պետրոս ունէր գտկարութիւն աչաց ժինչեւ գրկել ի սպառ ի տեսութենկ աչաց։ Ոմն պարսիկ աչարոյժ («ՔէՀալ» ըստ պարսից ?) արգիլեալ դՊետրոս ի սեւապատ սենեակ ժի ի տան դաւուրս քառասուն, անկեալ ընդ կրունկն ի մահնի, դարմանէ ըստ բաւականին։

^{*)} ԾԱՆՕԹ․ Վ․ եպ․ Մ․ — Յաւուրս Տ․ Հաբարիա Արջեպ.-Պատրիարջի Կարդուանցող, Հազիւ ուրեմն տեսանեմը գջանս եւ զձգտումն նոր առ ի ուսանել դարտաբին գիտութիւնս՝ ընդ գործածական լեղուաց, թէպէտ սահմանափակ իմն ուղղութեամը, եւ Կետրոնն-Պատրիարջարանն հաղիւ հաստատէր դմասնաւոր կրթարան ի պէտս 10-12 ընժայացուաց-աչակերտաց Ձաջարիայի։ Գովելի էր յոյժ առաջին Թելադրեայ մաածութիւն եւ ձեռնարկ արժանալիչատակ Յաթութիւն ամիրայի Պէզնեան ի պէտս եւ յօգուտ հասարակաց եւ եկեղեցւոլ Հայաստանեայց, այլ Պատրիարջարանն ոչ էր դիտակից պատրաստու-Թեանց իւրոց, եւ ընդարձակ կրթական եւ գիտական պիտոյից, եւ ոչ իսկ կարէր կամ գիտէր տալ գլուսամիտ խորհուրդս Պէդձեանի եւ խրախուսել դնա։ ժամանակակից անձը ոմանը եւ Մխիթարհանը Վենհակոյ բանային յաւկա գկրոնական վենս միայն եւ գորսորդութիւնս, եւ ոչ երբեջ զմրցումն Ազգային մաաւորական եւ րարոյական կրթութեանց եւ զարդացմանց, գոյգ ընգ լեգուաց եւ արտաջին դիտութեանց եւ ուսմանց։ Ի վերայ այսր ամենայնի պարտ է յունյուլ գի կրձևական վենք եւ որսորդութիւնք պապականաց չեչտեցին ի նորոյ ի Հայս զաներաժելտ կարեւորութիւն ընդարձակ կրթական եւ ուսում-<u>հարահական խնդրոց, միանդամայն ջանալ Հաստատել եւ յաւելուլ գդպրոց</u> արդայինա եւ վանականս, սկսեալ յաւուրց Տ. Ձաջարիայի Կաղզուանցւոլ, յաւուրս որոյ սկսան ծաղկիլ դարավանջն Արմաչու, մինչ Հնագարեանն եւ կարեւորագոյն վանջ Ս. Ցակորեանց Երուսաղէմայ անփոյթ տակաւին դատներ քինչեւ ցան Տեառն 1850-65:

նետմը պորս առանդեր Փէչտիմալձեան, չարունակեալ ընդ նոսին եւ երաժչաունիւն եւ դուսումն Շարականաց ի Հմտագոյն դարաց Առադ-Եկեղեցւոլ։

Ընդունակութիւնք, եռանդ եւ բարեջանութիւն Գրիդորի դրաւեցին դուչադրութիւն եւ դհամարումն Գրիդորի դատուելւոյ, որ եւ աննախանձ ջամրքը նմա դուսմունս դորս աւանդքը։ Սնամ մեծ ունքը եւ խրախուսքը Փէչտիմալձեան դպատանիս դայս Գրիդորի, եւ յասկա ուրախանայր ընդ յառաջդիմութիւն սորա եւ ընդարի վարս դովքը որոց պատահքը, մատնանչքը ի նախանձելի օրինակ աչակերտակցացն, յաձախ յանձնարարեալ եւ Գրիդորի օժանդակն եւ Թելադրել ընկերաց իւրոց, որով կրկնակի արդեւնաւորքը ուսումն եւ փորձառութիւն իւր։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՅԱՂԱԳՍ ԳՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ԵՒ ՄՏԱՆԵԼՈՅ Ի ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆ

Յաւուր միում ի յեղակարծ ժամու այցելէ Տ. Կարապետ Արջեպիսկոպոս-Պատրիարը յՈսումնարան, եւ ի Հարցաջննելն զաչակերտս՝ Հաւանի, միանդամայն հիանայ ընդ յաջող եւ Համարձակ պատասխանիս և ընդ դեղեցիկ չարադրութիւնս Գրիդորի, ուելոյ եւ այլոց պաչտօնէից զԳրիդորէ, եւ այնպէս սեւեռէ կաուելոյ եւ այլոց պաչտօնէից զԳրիդորէ, եւ այնպէս սեւեռէ կա-

Գոգցես կարդայ Կարապետ Արջեպ.-Պատրիարջ դսիրտ եւ գանզուսպ փափաջ հոդեւոր Գրիգորի, եւ օժանդակէ սմա Հա-

սանիլ եկեղեցական փափաբանացն։

Յանչափս ուրախանայ Գրիգոր ընդ համարումն եւ ընդ խրախոյս Կարապետ Արջեպ․ի, եւ խնդրէ առնուլ ուղղակի դհաւանութիւն ծնողաց իւրոց, որջ ընդդիմանային յաւէտ։ Եւ Պատրեարջ խորհի հնարս, եւ պատրուակեալ դդրադրութիւն ի պատրիարջական Փոխանորդարանի՝ համողէ ղծնողոն ըստ Թախանձանաց պատանեկիս այսորիկ, եւ առնու դհաձութիւնս նոցա։

Եւ այսպես Գրիգոր ի 25 Մայիսի 1830 ամի փրկչական մտանե ի Պատրիարքարան եւ ստանձնե զպաչաշն գրագրութեան առ փոխանորդութեամբ (ՎԷքիլ) Առաջել ջահանայի՝ համաձայն հրամանի եւ տնօրէնութեան Պատրիարջի, դոյգ ընդ նմին չարունակե եւ ղգասառութիւնս իւր յՈւսումնարանի, պարապելով յաւէտ եւ ի վերծանութիւնս Ս. Գրոց եւ կրօնական մատենից։ Չէր սմա փոյթ երբեջ պարապելոյ իզբօսանս եւ ի զուարձութիւնս, ղորպիսիս փոխանակէր երգեցողութեամրջ եւ չարականագիտու– թեամր։

Հարկ է յաւելուլ աստէն, դի ոչ դիւրին ինչ էր պաչաօն դրադրութեան փոխանորդարանի (Վէքիլարանի), թէպէտ դրաժական պարդեւջ Հրապուրէին դպաչաօնավարս։ Բաց յայսժանէ, Առաթել ջահանայ Վէքիլն չանայր դնել դորդի իւր ի դրադիր Փոիսանորդարանի վասն որոյ ընդ ակամբ հայէր ի Գրիդոր, վարէր ընդ սմա յաւէտ հակակրութեամբ, բարդէր դայլ եւ այլ աչխատութիւնս ծանրացուցանէր դպաչաօն սորա, որպէս դի ձանձրացեալ ևւ յուսահատեալ ի բաց ժեկնեսցի ի դրադրութենէ։ Այլ Գրիդոր խոհեմութեամբ եւ համբերութեամբ տարեալ ամենայնի, ոչ ումէջ յայտնէր դարտունչ եւ ոչ առ կարապետ Արջեպիսկոպոսն, սրում յաւէտ սիրելի եւ հաճոյ ընծայէր

ๆแกล้น:

Մերե թեկնածութիւնը, երբեմն պապական խարդաւանու-Թիւնը, լանախ հոտմոլական ըմահանուր ոմանց ադդեցիկ անձանց, եւ մերթ կրձնական վենք եւ խնդիրը յանախ արդիւնաւ րէին դպատրիարջական փոփոխութիւնս։ Տ. Կարապետ Արջեպ. ի չնորհա պաչապանութեան եւ ազդեցութեան Ցարութիւն ամիրայի Պէդձեան, որոյ էր սիրելի սակս Համեղաբան եւ ճարտարախօս ջարողչութեանց իւրոց, Համաձայն ըմբռնմանց ժամանակին, վարէր զիչիսանութիւն պատրիարքութեան, առանց ունելոյ ին ընին գվարչադիտութիւն բարձր։ Եւ լառաջադիմական ջանք ոմանց եւ յարարերութիւնք արտաքինք ոչ ախորժելի լինէին նմա։ Եւ ոչ իսկ փոյք էր նմա աչխատ լինել ըստ արժանւոյն յօգուտ եւ ի պէտս Ազգի եւ Եկեղեցող Հայաստանեայց, Հետեւեայ լաւէտ անձնական դիւրութեանց, մինչ «բրջանն Գաղեղեան» կարեր օժանդակել նմա ի լաջողութիւնս ոչ սակաւ աղգօգուտ ձեռնարկութեանց, չնորհիւ դրամական առատութեանց եւ տնտեսական դիւրութեանց։ Տ․ Կարապետ Արջեպ․ Թերացաւ եւ լեկեղեցական եւ կանանական պարտաւորութիւնս իւր, միանդամայն առթիւ խանգարժանց յարաբերութեանց ընդ Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, սակս քաղաքական պատճառաց, հաստատեալ դդրութիւն նոր «իրը առժամանակեայ», դի վարդապետը-առաջնորդը վիճակաց նստցեն վենաս, գործածեսցեն գնագ, դեմիփորոն եպիսկոպոսական, տեղափոխեալ յաձախ եւ դԱռաջնորդ։ Ներելի է ասել գի Կարապետ խնգրէր յաւէտ դՀանդիստ անձնական ջան ծառայել եկեղեցույ եւ այգի, որոյ վասն եւ կամէր Հրաժարիլ ի պատրիարջունենէ եւ մեկուսանալ լիւսկիւտար, ուր ետ կառուցանել գրնակարան յատուկ Հանդէպ Ս. Խաչ եկեղեցւոյ ի Սէլամորդ թաղի, ծախիշբ Գաղէդ ամիրայի, դոր եւ յատկացոյց նախկին պատրիարքաց յետ մահուան իւրոյ*) ։

^{*)} ԾԱՆՕԹ․ Վ․ հպ․ Մ․— Տ․ Ցակորոս Արջևպ․ հրրեմն Պատրիարջն խանդարհաց գկտակ նորա եւ ղկարդագրութքիւն։ Էր արդարեւ ի դադանի եւ կուսակցութքիւն ինչ կաղմեալ յաչակերտաց Տ․ ՅովՀաննէս Արջեպ․-Պատրիար–

ժամանակակից անցջ ինչ ազգայինջ ծանրացեալ ի վերայ պատրիարջի, կարապետ Արջեպիսի առնու զհաւանությեն Գագեց Ցարությիւն ամիրայի եւ հրաժարի, որում յաջորդէ Տ. Ստեղեր Ցարությիւն ամիրայի եւ հրաժարի, որում յաջորդէ Տ. Ստեղեանոս Արջեպ. Պրուսացի, Աղաւնի անուանեալ, յամի Տետոն 1831, ըստ ընտրութեան երեւելեաց ազգայնոց, որ եւ ըստ յանձնարարութեան նախորդի իւրոյ հսկէ տակաւ եւ հետեւի ի պաչտպանությիւն սպատնեկին Գրիդորի։ Միանդամայն տեսեալ զբարի վարս, դդովելի ընթացս, դժրաջան դործունէությիւն, դհասի վարս, դդովելի ընթացս, դժրաջան դործունէությեւն դջարանուտության եւ դուսությանությունն եւ դրարարեպությունը, դարօթանակությությունն եւ դրարարի, օր աւուր յաւնլու դիւրն վստահություն եւ դհամակրություն, դհամարումն եւ դապատասնություն, տեսանելով դառատություն չնորհաց Աստու-ծոյի վերայ Գրիդորի եւ դապադայ յուսալից եւ փառաւոր։

Ցետ Առաջել ջահանայի, յաւուրս պատրիարջունեան Ստեփաննոսի, աչակերտակից հռգեւոր եղբայր նորին եւ միարա-նակիցն Արմաչու Պօղոս վրդ. Թաջնաջեան ի Պրուսայէ ստանձևեալ վարէր գպաչտօն պատրիարջական Փոխանորդունեան, որ եւ տեսեալ զգործնական հմտունիւնս եւ զփորձառունիւնս Գրիգորի, իբրեւ դօժանդակ եւ դօդնական իւր դործածէ դսա։ Որեւ անձնուիրաբար ծառայեալ նմա ոչ միայն իբրեւ դդրագիր, այլ եւ իբրեւ դփոջրաւոր, օր ըստ օրէ յաւելոյր դրաւել դկատարեայ

վատահութիւն եւ դհամարումն Պօդոսի:

Յարաբերութիւնը Ստեփաննոսի ընդ Պօղոսի ոչ էին անկեղծը, սիրալիրը եւ մտերմականը ըստ արտաքին պատձառաց, սակայն Գրիդոր Հաւասարապէս վայելէր զսէր եւ ղվստահութիւն նողա։

Պօղոս վարդապետ Թաջժաջեան ունէր գյիչատակելի արդիւնս եւ զգործունէուժիւն ի վանս Արմաչու, առաւել ըստ կրըժական խնդրոց, եւ դնախանձախնդրուժիւն յեկեղեցական եւ ի
կրօնական խնդիրս, որոյ վասն եւ առաջեցաւ յաջսոր ի Գադատիա, ջանիւջ Ցակորոս-Մատժէոսեան կուսակցուժեան։ Ցետ
աջսորանացն հետեւի այլեւս ծայրայեղ իմն զգուչաւոր պահպանողականուժեան, միանդամայն համբերատար լինել ի խօսս եւ
ի դործս իւր։ Եւ այնպէս իմն առնել, դի դոր կամէր առնել եւ
խսսել, ի դաղանի ժելադրէր այլոց եւ տայր նոցա խսսել եւ դործել։ Ձսոյն դայս ընժաց եւ զուղղուժիւն կալաւ եւ ի փոխանորդուժեանն, եւ յառաջ վարէր զԳրիդոր եժէ յաչխարհականուժեան եւ եժէ ի վարդապետուժեան։

Նպաստաւոր Հանդամանք այսպիսիք միացեալ ընդ արժնու-Թեան, դործունկութեան, Ժրաջանութեան, փորձառութեան եւ յաջողակ պաշտօնավարութեանց, ետուն Գրիդորի դազդեցիկ դիրս ի Պատրիարջարանի, եղեւ բազմաց ծանօթ եւ սիրելի, մինչեւ Հարժել դնախանձ սակաւուց ոմանց եւ ամբաստանել գոմանէ Թէ ինընագլուի վարէր դպաչաօն Փոխանորդութեան, մինչ խորամանկ եւ խորադէան Պօղոս դործածէր դսա ըստ արժանւոյն, եւ
դոմանս պատասխանիս դժուարինս ռազմավարէր եւ փոխանակէր
բանիւ բերանոյ Գրիդորի, փոխանակ վճարելոյ ինընին եւ ուդդակի եւ այսու առժէր դնախանձ եւ դդրդիռ, թէպէտ Գրիդոր առ
ոչինչ համարէր դվերջինս։ Վասն որոյ Գրիդոր-Գէորդ երեւէր
յաճախ եւ էր առարկայ վրէժիննդրութեանց հակառակորդաց,
մինչեւ հիւսել եւ յանուն նորա դոտանաւորս դռեհկականս, որպէս եւ յանուանս այլոց, չարադրեալ ի Մատժէոսեանց, յարմարեալ դրամրասանս ենքէ ոչ դդրպարտութիւնս թչնամականս
դեր դլիաւոր։

Փոխանորդն պատրիարջական յայնժամ վայելէր տակաւին զլխազոր արտօնութիւնս եւ զմիջամտութիւնս։ Գոդցես յանախ դերազանցէր առաւել ջան ղպատրիարջական իչխանութիւն, մա-նաւանդ ի դատական դործս, ի յարաբերութիւնս ի Բ. Դրան, ի վարչութեան կ. Պօլսոյ եւ ի դործս կեդր. Հիւանդանոցի կ. Պօլսոյ, մինչեւ անդամ բանտարկել դյանցաւորս, դան հարկանել կամ առնուլ ի դրանակ (փալաքա) դոտս յանցասխորհաց արանց, չղթայել զձեռս եւ դոտս (քէլէկչէ)։ Իսկ դան հարկանկին դկա-նայ ի թիկանց կուսէ՝ տուեալ եւ պրկեալ ի թիկունս ժամկոչաց կամ բանանց կամ չարկանց հուսեն լրա-անանցի եւ Աղդ. Հիւանդանոցն ղպէտս դդասարանի եւ բանաի։

Վասն որոյ, որպէս ծանր էր պաչտօնդ Պատրիարջական Փոխանորդի, նոյնպէս կարէր արդիւնաւորել գծառայութիննո դնահատելիս, եթէ վարչադէտ եւ բարեմիտ էին փոխանորդը եւ դիտէին վարել արժանաւորապէս։ Ցայս սակս ջանայր Գրիդոր բարձրացուցանել դանուն Պատրիարքի եւ Փոխանոդի, արթուն դործունէութեամբ եւ աղդու վարչութեամբ, եւ այսու դիւրաղոյն լիցի իմանալ՝ դի ոչ պակաս էին դժուարութիւնը, նախանձը,

ատելութիւնք եւ Հակասութիւնք։

Դատական գործք Փոխանորդարանի յարուցանկին երբեմն զկնճիռս ըստ խոստովանութեանց եւ ըստ ամուսնական խնդրոց, յորպիսիս տկարանային կուսակրօն փոխանորդք։ Վասն որոյ քա-նիցս փորձեցին յանձնել քահանայից զպաչտօնդ։ Սակայն փոխանակ երկուց՝ տասնապատկկին դժուարութիւնք եւ կնճիռք։ Ցայս սակս եւ կուսակցական թեկնածութիւնք յարուցանկին գխոչընդոտս։ Գրիդոր ջան կալաւ յարդարել զամենայն, եւ ի պատեհ ժամս եւ ի կարեւոր խնդիրս Հրաւիրկը դդործակցութիւն քահանայից, որպեսզի մի՝ ստուեր ինչ դայցկ անուան եւ պատուոլ կուսակրօն Փոխանորդի։

Պօղոս վրդալ. Թաջքաջեան վարժեալ առաւել ի վանական կեանս, ակարանայր յաձախ ի վարչական եւ ի դատական դործս. որ եւ պատճառ առաւել լինէր ազդու միջամտութեան եւ գոր-ծակցութեանց Գրիդորի, որում տուեալ էր Պօղոս դվստաՀութեիւն կատարեալ։

[»] ջի, գոր կազմէին եւ վարէին Ցակորոս երբեմն պատրիարը եւ Մատքէոս երրեմն պատրիարջ եւ ապա կաթուղիկոս, այլ սակայն տկարանայր առաջի աղղեցութեանց Գազէզի, որ դօրացաւ յետ վախճանի նորա, յաւուրս պատրիարջութեան Ստեփաննոս Արջեպ․ի Պրուսացւոյ, Աղաւնի ժականուանելոյ։

ዓረበትክ ን.

ՑԱՂԱԳՍ ՄՏԱՆԵԼՈՑ ԳՐԻԳՈՐԻ Ի ԿՈՒՍԱԿՐՈՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՑԱՂԱԳՍ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԽԼՐՏՄԱՆՑ

Տեսեալ եւ փորձեալ Տ. Ստեփաննոսի Արջեպ.-Պատրիարջի դայոպիսի անձնանուիրութիւնս եւ ղջանս Գրիգորի ընդ բարի եւ պարկեչա վարուցն, դորոց յաւելոյր Պօղոս վրդ. Փոխանորդ դնայաստաւոր վկայուներւնս, լուեալ եւ դհոդեռանդ դիղձս եւ դուխաս Գրիգորի, ետ սմա եւ ձեռնասուն աչակերտի իւրոյ Ցակորայ Պրուսացւոյ Ճիւնիւդեան եւ այլոց, - միարանից ոմանց վանուցն Արմաչու, — դսարկաւագութիւն յաւուր տօնի Աւետեաց Ü. Աստուածածնի, ի չարախ աւուր յ7ն Ապրիլի 1834 Թուակա-Top, Mema-bybybyeng p Golf Gupal:

Մրախոյս մեծ եղեւ Գրիգորի եւ յանախեաց ի գովելի վարս, ի վճարումն կրկնակի պարտուց եւ ի փոյթեռանը ջանս : Մ. լևչայի բուռն էր սէր եւ խանդակաթ իրձ սորա ի կուսակրոն հոգե-

ւորականու թիւն :

Մ. Պատրիարը յանախ գնահատէր եւ խրախուսէր գԳրիգոր, մինչեւ խրատել դձեռնասուն աչակերտո իւր առնուլ օրինակ բա-

րի ի Գրիդորե:

իսկ ի 1ն Սեպտեմ բեր ամսոյ 1835 Թուականի ձեռնադրեաց S. Ստեփաննոս Արբեպ. դԳրիդոր, յետ միամեայ եւ վեցամսեայ (մի եւ կէս ամեալ) սարկաւազունեան, ի կուսակրձն քահանալ, ընդ աչակերտաց իւրոց լԱւագ-եկեղեցւոջ պատրիարթարանի, համաձայն կանոնաց եւ արարողութեանց Մ. Եկեղեցող Հայաստանեայց, անուանեայ Գէորգ, եւ այլոց՝ Յովսէփ (Ճիւնիւդեան) եւ Միքայէլ, որը կատարեն զՔառասունսն յնւադ-եկեղեցոր, ի գիչերի մնալով ի խուցս ժամարար եւ Հերժակալ ջահանայից։ Պօղոս վարդապետ Թարթաքան եւ աւագ ջահանալ Աւագ-եկեդեպւոյն հակէին ի վերայ նորընծայից, ուսուցանէին դկարեւորս, *մինչեւ լրացան* Քառասունքն առաջին:

Ըստ որում առընթեր միմեանց են երեք եկեղեցիք Հանդէպ Պատրիարքարանի ի Գումդարու, Համաձայն պատուիրանի S. Սաեփաննոսի Արթեպ.ի, մատուցանկ Տ. Գկորդ դառաջին Ս. այատարագ լեկեղեցող Ս. Խաչի ի վեցն Հոկտեմբերի, յաւուր տարեղարձի եւ լիչատակի օծման վերաչինեալ Ս. Աստուածածին Աւագ-եկեղեցող, որպես Տ. Յովսելի Պրուսացի (աչակերտ եւ փոքրաւոր Ստեփաննոսի) ի Ս. Աստուածածին _վԱւագ-եկեղեցւոջ, եւ Տ. Միրայէլ ի Ս. Ցարութիւն եկեղեցող, տալով եւ դրարողո (յորում ակարանալ 8. Միջայէլ եւ խնդրէ վերադառնալ մնալ ի Չուրկսագրան Ս. Աստուածածին վանա լԱրմաչ)։ Ի բաջորդ հօժնեակա վալա ի փոխ մատուդանեն Գէորդ, Յովսէփ եւ Միջայէլ

« 4 b U » b v

Բաժանորդ կարելի է գրւել հետեւեալ տեղերը. Бршишш 1. 9-кепикши, 17, rue Damesme, Paris, XIII. Britimmmili «top Op», 20-A rue Vouli, Athènes. կիպրոս՝ Ա. Մահահահան, Papho Gate st. 64, Nicosia. Բուլգարիա՝ 3 · Տէվէնեան, 82, Bld Hristo Boteve, Sofia. Ռումանիա՝ b. Սարդսեան, Typ. «Astoria», 14, str. Pictor Luchian, Bucarest. Եգիպտոս՝ Գ. Միրթարեան, իսքրագր. «Ցուսարեր»ի։ B. P. 868, Le Caire. Սիւրիա՝ 8. Սիմոնի, B. P. 208, Alep. 2. U.ujushub, B.P. 870, Beyrouth. U. 9прибыть, В. Р. 321, Damas. U. Vouokui, South Gate Bataveen 29/1, Bagdad. hnuf' Պարսկաստան՝ W. Մելթումեան, Թաւրից: 8 · Մուրադեան, Արադան: P. O. Box 22.

վ. Bովհաննիսեան, ԹեՀրան: Teint. «Hovar»,

Khiabane Noelery. Téhéran.

Հարաւ Ամերիկա՝ «Արժենիա», Canning 1087, Buenos-Aires.

341442

ՕՐԱԹԵՐԹ ԱԶԳԱՅԻՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ խմբագիր՝ ՇԱՒԱՐՇ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

bnudubuj dhguufuhunj ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ Տարեկան 35 фրանք 70 **фрш**նք 140 ֆրանք Ֆրանսա եւ գաղութներ 130 ֆրանք Անգլիա, Եգիպտոս, Զուիցերիա, Իտալիա250 ֆրանք 200 ֆրանք 100 փրանք Ամերիկա 100 hpmlif 200 **фрий A**ւրիշ Երկիրներ ¿wugh' 17, rue Damesme, Paris XIII.

և ԵԱՆՔ ԵՒ ԱՐԻԵՍ Տ|Հոկտմբերին լոյս կը տեսնէ

ԳՐԱԿԱՆ-ԳԵՂԱՐԻԵՍ․ ՏԱՐԵԳԻՐՔ

խմրագրութիւն՝ Մ. եւ Մ. ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ 94. Rue Lafayette, Paris 10°.

Հոկտեմբերին լոյս կը տեսնէ Դ․ Տարին, պատկերազարդ և նոխ բովանդութեամբ

Գին՝ 25 фրանք

Ա. ԳԻՒԼԽԱՆԴԱՆԵԱՆԻ ՀԱՅ-ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԸ Հատոր Առաջին Բագուի առաջին ընդհարումները Նկարհերով Գին՝ Ամերիկա, Բրիտ. կայսրութիւն եւ Եգիպտոս 20 фр. 15 ,, Միւս երկրներ Գրադարան-ընթերցարաններուն 10 ,, 7- 1861 A. Gulkhandian, «Haratch», 17, rue Damesme, Paris 13°.